

ТОШКЕНТ АВТОМОБИЛЬ-ЙЎЛЛАР ИНСТИТУТИ

**Ғ.А.Саматов, М.Х.Саидов, И.Б.Рустамова, С.Ғ.Тўхтаева,
Л.А.Вильданова**

ЛОЙИҲАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

Ўқув кўлланма

Тошкент 2014

Ғ.А.Саматов, М.Х.Саидов, И.Б.Рустамова, С.Ғ.Тўхтаева,
Л.А.Вильданова. Лойихаларни молиялаштириш (Ўқув кўлланма) –Т.: ТАЙИ,
2014, 190 бет.

Ўқув кўлланмада инвестицияларнинг моҳияти, инвестициявий муҳит
жозибадорлигини белгиловчи омиллар, кредитлашнинг асослари, лизинг ва
инвестициялаш билан боғлиқ масалалар, инвестициявий
лойихалаштиришнинг асосий қоидалари ва инвестициявий лойихалар
самарадорлигини баҳолаш услублари ўз ифодасини топган.

Бакалаврлар, магистрлар, докторантлар, илмий ходимлар ва
ўқитувчиларнинг фойдаланишлари учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

Қарриева Я.К. – Тошкент Давлат иқтисодиёт университети профессори,
и.ф.д.

Исмаилходжаев А.И. – Тошкент темир йўл муҳандислари институти
доценти, и.ф.н.

КИРИШ

Инвестициялар – иқтисодий таракқиёт томон ҳаракатини таъминловчи куч эканлиги, ҳар қандай иқтисодий назария учун аксиома ҳисобланади. Ҳар бир давлат, биринчи навбатда моддий ишлаб чиқариш соҳасига, миллий ва чет эл инвесторларини кириб келиши учун бутун кучини сарфлаши лозим. Ушбу мақсадни кўзлаган ҳолда муайян инвестицион сиёсат ишлаб чиқилади ва амалга оширилади, тегишли инвестицион муҳит шакллантирилади. Мустақил Ўзбекистонда узлуксиз амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар, тармоқ ва соҳалар ривожланишидаги ютуқларга эришиш, интеграцион жараёнларни ривожланиши ва иқтисодий ўсишни таъминлашни назарда тутди.

Корхона фаолиятининг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, узоқ вақт давомида корхонага даромад келтириши назарда тутилган, инвестицион операциялар, яъни, бирор лойиҳани амалга ошириш учун пул маблағлари киритиш билан боғлиқ операциялар, хизмат қилади. Бундай лойиҳаларнинг натижалари қуйидагича бўлиши мумкин: бозор талабини қондириш учун муайян маҳсулот ишлаб чиқариш; янада замонавий ускуна ва технологиялардан фойдаланиш асосида, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш; ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона (тежамкор) фойдаланиш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини яхшилаш; экологик хавфсизликни ошириш; турли хил хизматларни кўрсатиш, шу жумладан консултацион (маслаҳат), ахборот, ижтимоий ва ҳ.

Ҳар бир инвестициявий лойиҳани иқтисодий баҳолаш, бозор фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, хусусан лойиҳани тавсифловчи кўпгина кўрсаткичларнинг ўзгарувчанлиги, сўнгги натижага эришиш ноаниқлиги, лойиҳа иштирокчилари манфаатларининг субъективлиги, ва буларнинг оқибатида лойиҳани баҳолаш мезонлари кўплигини, ҳисобга олиши лозим.

Инвестициявий лойиҳани иқтисодий баҳолашда, унинг қуйидаги

динамик тавсифларини эътиборга олиш лозим:

- ишлаб чиқарилаётган товар талабидаги мумкин бўлган ўзгаришлар ва тегишли тарзда ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўзгариши;

- ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш жараёнида, ишлаб чиқариш харажатларининг режалаштирилган пасайиши;

- истеъмол қилинаётган ресурслар нархларининг кутилган ўзгаришлари;

- ҳар бир даврдаги инвестициялар учун молиявий манбаларга эга бўлиш имконияти.

Корхона ўз товарини етказиб бериш ҳажмларини оширар экан, ушбу товар нархининг тушиб кетиши каби бозор таъсирини олдини олиши лозим. Айрим ишлаб чиқариш ресурсларига бўлган талабнинг ошиши, уларнинг нархи ошиб кетишига олиб келиши мумкин. Рақобатдош корхонанинг келажакдаги илмий-техник ютуқлари, корхона томонидан бугун ўзлаштирилаётган маҳсулот сифатини йўққа чиқариши мумкин. Шунинг учун ҳам инвестициявий лойиҳалар учун қуйидаги қоида амал қилади.

Инвестициявий лойиҳа кўрсаткичларининг истиқболда рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришлари, прогноз қилиниши ва етарлича узоқ вақтни қамраб оладиган иқтисодий ҳисоб-китобларга киритилиши лозим. Прогноз баҳоларидан фойдаланиш ҳар доим объектив тарзда таваккалчилик билан боғлиқ бўлади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, инвестициявий лойиҳаларнинг турли тавсифлари турлича аниқлик билан прогноз қилиниши мумкин. Одатда келажакдаги харажатларни баҳолашдаги хатолар, лойиҳани амалга ошириш муддатларини белгилашдаги хатоларга нисбатан пастроқ. Лойиҳани амалга оширишни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилишда таваккалчилик даражаси турлича бўлиши мумкин. Таваккалчиликнинг йўл қўйиладиган даражасини белгилаш ҳар бир корхона учун стратегик муҳим ҳисобланади.

Таваккалчилик ҳар доим мавжуд ва ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Таваккалчилик турли шаклларда намоён бўлиши мумкин. Мисол учун,

фойдали қазилмаларни қазиб олиш соҳасида лойиҳани амалга ошириш технологик жиҳатдан мумкин эмаслиги шаклида, илмий-техник лойиҳалар учун ғояларни самарасиз ёки эскирганлиги шаклида, қишлоқ хўжалик лойиҳалари учун об-ҳаво шароитларини ноқулай келиши эҳтимоли шаклида ва ҳ.

Инвестициявий лойиҳанинг амалдаги самарадорлигига, мамлакат иқтисодиётида рўй бериши мумкин бўлган инфляцион жараёнлар ҳам ўз таъсирини кўрсатади, уларни ҳисобга олиш айниқса долзарбдир.

Инвестициявий лойиҳалар мураккаблиги ва уларнинг мажмуавий характери шунга олиб келадикки, лойиҳа амалга оширишнинг барча шароитлари ва тавсифларини расмий шаклда тўлиқ ҳисобга олиш мумкин бўлмайди. Шу билан бирга лойиҳа иштирокчилари манфаатларининг ўзаро мос келмаслиги, инвестициявий лойиҳаларни иқтисодий баҳолашда бир нечта мезонлардан фойдаланиш зарурлигига олиб келади. Ушбу қўлланмада инвестицияларни киритиш ва инвестициявий лойиҳалар самарадорлигини ҳисоблаш, ҳозирги кунда мавжуд ва кенг тарқалган барча услублар ёрдамида атрофлича баён этилган.

I-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШНИ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Таянч иборалар: лойиҳа, лойиҳа даври, маркетинг, бозор, рақобат муҳити, техник таҳлил, молиявий таҳлил, иқтисодий таҳлил, институционал таҳлил, таваккалчилик таҳлили, стратегик инвестор.

1.1. Лойиҳа ва лойиҳа даври тушунчалари

Лойиҳа – бу чекланган вақт давомида ҳамда белгиланган бюджет билан олдинга қўйилган мақсадларга эришишга хизмат қилувчи ўзаро боғланган тадбирлар мажмуидир.

Тармоқларда яратилаётган объектлар шу қадар мураккабки уларни амалга ошириш ишлари лойиҳа эмас балки дастур доирасида олиб борилади. **Дастурлар** узоқроқ муддатга, кенгроқ кўламга эга бўлиб асосий мақсадга хизмат қилувчи бир неча лойиҳани ўз ичига олиши мумкин. Бу лойиҳалар дастурнинг хизмат муддати ва кўлами бўйича бир нечтани ташкил этиб, мақсади, тури бўйича ўзаро фарқ қилиши мумкин.

Лойиҳа сифатида кўп нарсани қабул қилиш мумкин: автомобилларни қуриш, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг янги технологиясини ишга тушириш, ўқув семинарларини ўтказиш, автомобилни таъмирлаш ва ҳ.

Лойиҳаларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

1. Мақсадга йўналтирилганлиги - улар муайян ва аниқ белгиланган мақсадга эришиш учун йўналтирилган;
2. Алоҳида фаолият турлари - билан боғлиқ ҳодисаларнинг аниқ белгиланган кетма кетлиги – бир қатор ўзаро боғлиқ ҳатти-ҳаракатларни амалга оширишни назарда тутади;
3. Вақт бўйича чекланганлиги Лойиҳани ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш муддатлари чекланганлиги бошланиш ва тугалланиш вақти аниқ белгиланган бўлади;

4. Ресурсларнинг чекланганлиги ва ташқи шароитларнинг мавжудлиги билан (институционал, иқтисодий, ҳуқуқий ва ҳ.) тавсифланади;

5. Лойиҳа бўйича фаолият ва кутилаётган натижаларни миқдорий ифодалаш имкониятларининг мавжудлиги;

6. Ресурсларнинг киритиш ва натижа олиш жараёнлари ўзаро боғланган, бунда бир марталик қўйилмалар (вақтнинг чекланганлиги) узок вақт давомидаги натижаларга ўз таъсирини кўрсатади;

7. Ҳар бири такрорланмас шароитларга эга ва ўзига хос.

Инвестиция лойиҳалари тушунчаси икки маънода қўлланилади:

1. Белгиланган мақсадларни амалга оширишга қаратилган ҳатти - ҳаракатлар мажмуини амалга оширишни кўзда тутувчи иш, фаолият, тадбир сифатида.

2. Бу фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган ташкилий-ҳуқуқий ва ҳисоб-молия ҳужжатлари тизими сифатида.

Юқорида санаб ўтилган хусусиятлар лойиҳаларни бошқа тадбирлардан фарқлашга имкон беради, бундай белгиларнинг мавжудлиги эса тадбирни лойиҳа деб аташ имконини беради.

Ҳар қандай лойиҳа аниқ бир мақсад мавжудлигини назарда тутди. Ушбу мақсад лойиҳани ҳаракатлантирувчи куч бўлиб, унинг ривожланиш йўналишини ҳам белгилаб беради.

Инвестициявий лойиҳалар турлари

Лойиҳавий таҳлилнинг кўп йиллик амалиёти лойиҳалар ишлаб чиқиш тажрибасини умумлаштириш имконини беради.

Амалиётда учрайдиган инвестициявий лойиҳаларнинг асосий турлари қуйидагилардан иборат.

Лойиҳаларни, одатда, тактик ва стратегик лойиҳаларга ажратадилар. Стратегик лойиҳаларга мулкчилик шаклининг ўзгаришини назарда тутадиган лойиҳалар киради. Тактик лойиҳаларга эса ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини ўзгариши, маҳсулот сифатини ошиши, ускуналарни замонавийлаштириш билан боғлиқ лойиҳалар киради.

Аҳамиятига (миқёсига) қараб лойиҳалар қуйидагиларга бўлинади:

1. Глобал лойиҳалар уларнинг амалга оширилиши ер юзидаги иқтисодий, ижтимоий ва экологик вазиятга ўз таъсирини кўрсатади:

2. Иқтисодиёт тармоқлари лойиҳалари уларнинг амалга оширилиши мамлакатдаги иқтисодий ижтимоий ва экологик вазиятга ўз таъсирини кўрсатади, уларни баҳолашда ушбу таъсирни ҳисобга олиш билан чегараланиш мумкин;

3. Катта миқёсдаги лойиҳалар уларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг айрим минтақалари ва тармоқлардаги иқтисодий ижтимоий ва экологик вазиятга ўз таъсирини кўрсатади, уларни баҳолашда ушбу лойиҳаларни бошқа минтақа ёки тармоқлардаги вазиятга таъсирини инобатга олмаса ҳам бўлади;

4. Локал лойиҳалар уларнинг амалга оширилиши минтақадаги иқтисодий, ижтимоий ва экологик вазиятга ўз таъсирини кўрсатмайди ва товар бозорларидаги нархлар даражаси ва тузилмасини ўзгартирмайди.

Амалга ошириш муддатлари бўйича:

- қисқа муддатли (3 йилгача);
- ўрта муддатли (3-5 йилгача);
- узоқ муддатли (5 йилдан ошиқ);

Лойиҳанинг кўлами бўйича:

1. Долзарб лойиҳа, одатда бу бир қанча иштирок этувчи мамлакатларга тегишли.

2. Халқ хўжалиги соҳасидаги лойиҳалар - мамлакатга ёки унинг йирик таркибий қисмига таъсир этади.

3. Кенг кўламли лойиҳалар - айрим соҳалар, ҳудудларга тегишли.

4. Маҳаллий кичик лойиҳалар - одатда уларнинг фаолияти лойиҳани амалга ошираётган фирма доирасида чегараланади.

Ушбу тасниф билан инвестициявий лойиҳаларнинг жамият учун аҳамиятли ва аҳамиятсиз бўлиши корреляцияланади.

Лойиҳаларнинг асосий йўналиши бўйича:

1. Тижорат лойиҳалари - уларнинг асосий мақсади даромад олиш ҳисобланади.

2. Ижтимоий лойиҳалар - улар минтақада ишсизлик муаммоларини ҳал этиш, жиноятга оид даражани ва ҳокозоларни камайтиришга тахмин қилинган.

3. Экологик лойиҳалар - асосий таркиби аҳоли яшаш муҳитини яхшилаш ҳисобланади.

Бир-бирига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган инвестициявий лойиҳалар фарқланади. Битта лойиҳанинг харажатлари ва кўрилаётган натижалар иккинчи бир лойиҳанинг тегишли кўрсаткичларига ҳеч қандай таъсир кўрсатмаса бундай лойиҳалар бир-бирига боғлиқ бўлмаган деб аталади. Бундан келиб чиқадики бундай лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва улар бўйича қабул қилиш ҳар бир лойиҳа учун алоҳида –алоҳида амалга оширилиши мумкин. Масалан сабзавотларни қайта ишлаш бўйича янги технологияни харид қилиш ва уни жорий этишга қилинган инвестициялар сут фермаси учун харид қилинаётган сотиш ускунасини харид қилишга ўз таъсирини ўткази олмайди ва аксинча. Бир-бирига боғлиқ бўлган лойиҳалар эса бир-бирини инкор этувчи ва бир-бирини тўлдирувчи лойиҳаларга бўлинади.

Бир-бирини инкор этувчи лойиҳалар уларни бирданига амалга оширишнинг техник жиҳатдан мумкин эмаслиги ва иқтисодий мақсадга мувофиқ бўлмаганлиги билан тавсифланади. Масалан битта ер участкаси учун иккита турли хил суғориш тизимларини барпо этиш (техник мумкин эмас), маҳсулотни қайта ишлашда иккита технологияни бир вақтни ўзида жорий қилиш (иқтисодий мақсадга мувофиқ эмас).

Бир-бирини тўлдирувчи лойиҳалар эса аксинча, бир-бирига ижобий таъсир кўрсатади. Бундай лойиҳаларни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш уларни алоҳида –алоҳида амалга оширишдан кўра самаралироқдир. Бунга мисол қилиб хўжалиқда сабзавот ишлаб чиқаришнинг янги технологияларини жорий этиш ва бир вақтнинг ўзида сабзавот учун омборхона қуришни келтиришимиз мумкин. Ушбу лойиҳаларнинг ҳар бири

алоҳида-алоҳида амалга оширилиши ҳам мумкин, аммо уларнинг алоҳида самараси биргаликдаги самарага нисбатан анча паст бўлади.

Инвестициявий лойиҳаларнинг ҳаётий туркуми (даври).

Вақтнинг чегараланган даврида қўйилган мақсаднинг амалга оширилиши лойиҳанинг ҳаётий туркуми (даври) деб аталади.

Лойиҳа юзага келган вақтдан токи у тугатилгунга қадар ўтган вақт оралиғига лойиҳанинг ҳаёт даври, лойиҳа босиб ўтиши лозим бўлган ҳолатларга эса фазалар, босқичлар дейилади.

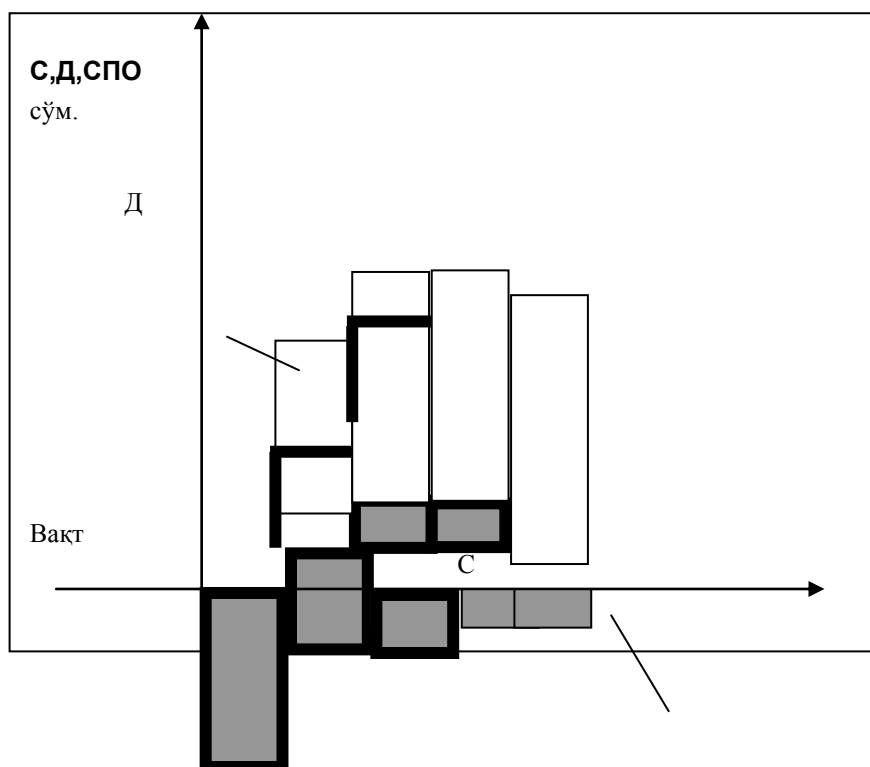
Келиб тушаётган маблағлар (фойдалар) ва уларнинг сарфланиши (харажатлар) таққослаш соф пул оқимини (net cash flow) аниқлаш имконини беради. Лойиҳани амалга оширишнинг биринчи босқичи одатда, соф пул оқимининг салбий миқдори билан ифодаланади (пул маблағларини инвестициялаш амалга оширилади), сўнгра (лойиҳа бўйича даромадларнинг ўсиши билан) унинг миқдори ижобийга айланади.

Вақт давомида лойиҳа ҳаётий туркумининг давомийлиги бугунги кун нуқтаи назаридан (яъни, лойиҳага маблағларини инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдан) харажатлар ва даромадларнинг келажакдаги миқдори (қиймати) турли хиллигини англатади.

Асосий мақсадларга эришишга ёки ривожланишнинг аниқ йўналишини амалга оширишга йўналтирилган иқтисодий, ижтимоий, техникавий, лойиҳавий ва илмий-тадқиқот тадбирлар мажмуи - режалаштириш дастури дейилади.

Шартли лойиҳанинг ҳаётий туркуми доирасида харажат ва даромадларнинг тақсимланиши 1.1-расмда кўрсатилган.

Инвестициявий дастур-инвестициявий лойиҳалар ва инвестициявий таклифлар тизими тўғрисидаги бир хил маълумотларнинг умумийлигидир.

С

1.1.Расм. Лойиҳани ҳаётий туркуми доирасида харажатлар ва даромадларнинг тақсимланиши

С-харажатлар

Д-даромадлар

СПО-соф пул оқими.

Ҳар қандай инвестициявий лойиҳа юзага келишидан бошлаб то амалга ошгунга қадар бир қанча аниқ босқичлардан ўтади. Биз бу босқичларни лойиҳанинг ҳаётий туркуми деб атадик. Босқичларга бўлиниши ҳар қандай тасниф сингари шартли тавсифга эга. Масалан, менежерлар тақдим этган лойиҳанинг ҳаётий туркумининг босқичлари қуйидагича:

1. ғоя;
2. муаммонинг таҳлили (мақсадлар, талаблар, вазифалар)
3. концепцияни қайта ишлаш (бажарилиш таҳлили, муқобил концепциялар);
4. батафсил ишлаб чиқиш (таснифлаш, чизмалар, батафсил режалар);
5. лойиҳанинг бажарилиши (ёрдамчи хужжат, синов, қабул қилиш);
6. фойдаланиш (жорий қилиш, техник хизмат кўрсатиш, фойдаланишга топшириш);
7. тарқатиш (қисмларга ажратиш, фойдаланиш, сотиш, ривожлантириш вазифаси);

Банк ходимлари лойиҳанинг ҳаётий туркумини янада йирик босқичларга ажратишади:

- дастлабки инвестициявий босқич;
- инвестициявий босқич;
- фойдаланиш босқичи.

Лойиҳалар маълум илмий тадқиқот, илмий изланишлар ва маркетинг тадқиқотлари натижасида тузилади ва илмий жиҳатдан асосланади. Изланишлар натижаси сифатида аниқ ғоя ва лойиҳанинг концепцияси яратилади.

Ғоя эса реал ва аниқ давр билан чегараланади. Лойиҳани амалга оширишда йулбошчининг роли бениҳоя каттадир. Шу билан бирга лойиҳанинг муҳити қулай ва рақобатлаштириш механизми самарали бўлиши керак. Лойиҳа йулбошчиси ўз атрофига профессионал мутахассислардан иборат командани тўплай олсагина, ҳар томонлама асосланган лойиҳани яратишни таъминлаши мумкин. Корхонанинг инвестиция лойиҳасини корхона раҳбари ва унинг етук мутахассислари ишлаб чиқишади. Агар корхона мутахассисларининг билими ва тажрибаси етарли бўлмаса, профессионал маслаҳатчилар хизматидан фойдаланилади. Агар йирик лойиҳалар кўп компонентларга эга бўлса, бундай лойиҳаларни тайёрлашга халқаро тажрибага эга бўлган экспертлар ва маҳаллий мутахассислар жалб

этилади. Уларнинг билим ва тажрибалари тайёрлаган лойиҳаларнинг реал ва илмий асослилигини таъминлайди. Лойиҳалар реал бўлиши учун, шунингдек, уларни биринчи тайёрлаш жараёнида экспертларнинг хулосасини олиш мақсадга мувофиқдир. Баъзи ҳолларда лойиҳаларни тайёрлаш жараёнида уларнинг самарадорлиги пастлиги ва амалиётга татбиқ этиш қийинлиги экспертлар томонидан исботланади. Натижада келгусидаги унумсиз харажатларнинг олди олинади.

Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичлари

Инвестиция лойиҳаларини халқаро тажрибада учта йирик босқичга бўладилар:

- инвестиция олди босқичи;
- инвестиция босқичи;
- янгидан вужудга келган объектларни эксплуатация қилиш босқичи.

«Лойиҳалар таҳлили» фанининг асосий вазифаси-биринчи босқич тўғрисида фикр юритишдир. БМТнинг ЮНИДО номли бўлими томонидан чиқарилган бюллетенда инвестиция олди босқичини тўртта йўналишга бўлиб ўрганиш тавсия этилади. Булар:

- инвестиция концепцияларини танлаш;
- дастлабки (бирламчи) лойиҳаларни вужудга келтириш;
- якуний лойиҳани вужудга келтириш ва унинг техник-иқтисодий ҳамда молиявий жиҳатдан маъқуллигини баҳолаш;
- лойиҳанинг якуний муҳокамаси ва у бўйича маълум қарорга келиш.

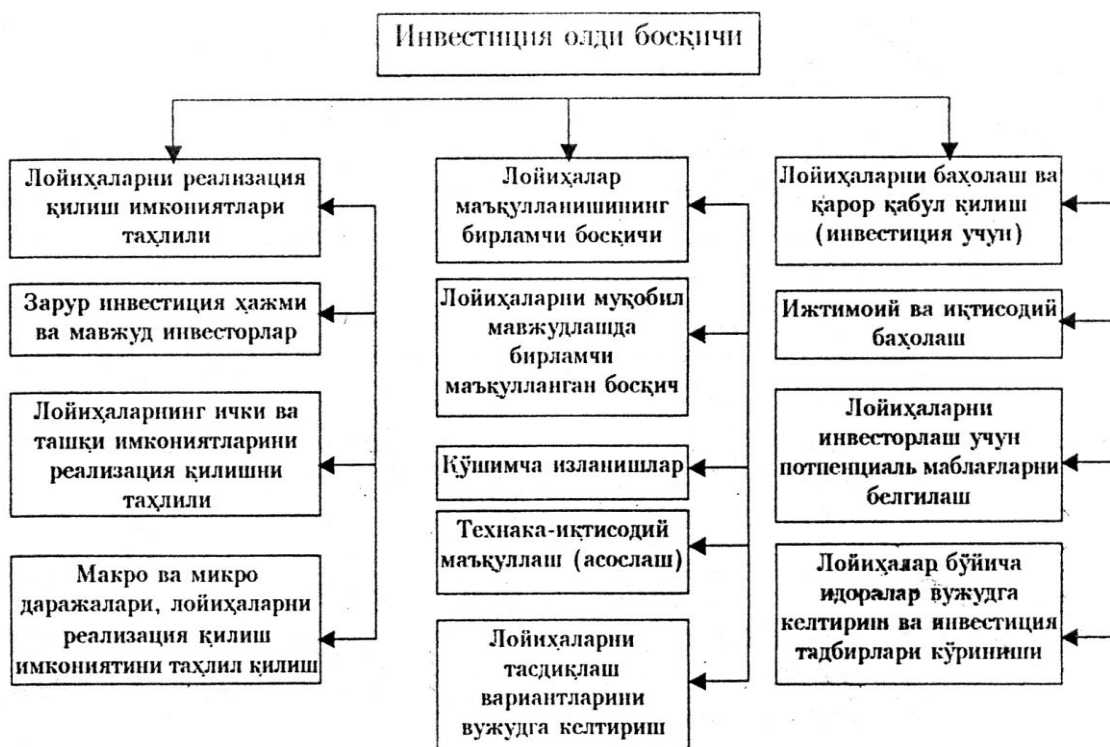
Инвестиция олди босқичини бундай йўналишларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки аввал корxonанинг ёки тармоқнинг инвестиция ёрдамида ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконияти бор ёки йўқлигини аниқлаш керак. Бундан кейин инвестиция ҳақидаги фикрларни чуқур ўрганиб чиқиш ва шу асосда бизнес-режани вужудга келтириш лозим. Агар бу режа инвестор ва буюртмачида қизиқиш уйғотса, ишни кейинги босқичларда давом эттириш лозим. Бу йўналиш бизнес-режани чуқур таҳлил қилиш ва уни иқтисодий-молиявий томондан баҳолашдан иборат. Агар бу

изланишлар натижаси ижобий бўлса, лойиҳаларни вужудга келтириш билан боғлиқ бўлган охириги хулоса чиқариш йўналишига ўтиш тавсия этилади. Индустрал ривожланган мамлакатларда инвестиция олди босқичини вужудга келтириш лойиҳа қийматининг 1,5-5% ҳажмидаги харажатни талаб этади. Албатта, бу ерда лойиҳа қиймати ҳажми асосий рол уйнайди. Умумий инвестиция харажатларидаги инвестиция олди босқичининг йўналишлари бўйича харажатлар улуши қуйидагича: биринчи йўналишда 0,2 - 1,0%, иккинчи йўналишда 0,25 - 1,5 %, учинчи йўналишда катта лойиҳалар бўйича 0,2 - 1,2 %, кичиклари бўйича эса 1,0 - 3,0%. Инвестиция олди босқичида муқобил вариантларга эга бўлган бир неча лойиҳалар ўрганилади ва улардан самарадорлиги пастлари ёки самара бермайдиганлари чиқариб ташланади. Бундай лойиҳалар келгуси йўналишларда кўрилмайди ва бу билан жуда катта маблағ тежаб қолинади.

Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш

Инвестиция лойиҳалари учун ғояларни қидириш ва улар орасида мақбулини танлаб олиш жуда мураккаб ҳамда маъсулиятли вазифадир. Биринчидан, бу муаммони ечиш учун лойиҳани вужудга келтиришдан ким манфаатдор эканлигини билишимиз зарур. Агар бу лойиҳа ишлаб турган корхона учун бўлса, унда инвестиция концепцияси шу тармоқда йиғилган тажриба, ундаги ходимларнинг малакаси, бозор муаммолари маълум маънода белгилангандир. Бу корхоналарни бошқарувчи идоралар ҳам инвестиция концепциясини вужудга келтиришда қийналмайдилар. Улар бундай лойиҳани амалга ошириш зарурати, корхона маҳсулотлари ҳозирча мавжуд талабни етарлича қондира олмаслиги ёки шу тармоқ шу даврда устувор тармоқ эканлиги ҳам белгилаб берилади. Лойиҳаларнинг инвестиция олди босқичини қуйидаги схема кўринишида ифодалаш мумкин: Инвестиция лойиҳалари учун ғояларни қидириш ва улар орасида мақбулини танлаб олиш жуда мураккаб ҳамда маъсулиятли вазифадир. Биринчидан, бу муаммони ечиш учун лойиҳани вужудга келтиришдан ким манфаатдор эканлигини билишимиз зарур. Агар бу лойиҳа ишлаб турган корхона учун бўлса, унда

инвестиция концепцияси шу тармоқда йиғилган тажриба, ундаги ходимларнинг малакаси, бозор муаммолари маълум маънода белгилангандир. Бу корхоналарни бошқарувчи идоралар ҳам инвестиция концепциясини вужудга келтиришда қийналмайдилар.

1.2.-расм. Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш

Улар бундай лойиҳани амалга ошириш зарурати, корхона маҳсулотлари ҳозирча мавжуд талабни етарлича қондира олмаслиги ёки шу тармоқ шу даврда устувор тармоқ эканлиги ҳам белгилаб берилади. Халқаро тажрибада турли соҳадаги корхоналар учун инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган дастлабки шарт-шароитларнинг қуйидаги таснифи (классификацияси) қабул қилинган:

- ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш учун зарур бўлган фойдали қазилмалар ресурсларининг мавжудлиги;

- қишлоқ хўжалигининг агросаноат комплекси доирасида амалга оширилиши мумкин бўлган лойиҳалар доираси ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш потенциалини белгилаб берувчи имкониятлари ва

анъаналари;

- ижтимоий-иқтисодий ва демографик омиллар таъсирида ёки бозорда янги товар вужудга келиши натижасида талаб ҳажми ва таркибида келажакда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни баҳолаш (масалан, радиотехниканинг ривожланиши);

- импорт тузилмаси ва ҳажми. Бу кўрсаткичлар импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни яратишга йуналтирилган лойиҳаларни вужудга келтиришга туртки бўлиши мумкин;

- ўхшаш ресурслар ва ижтимоий-иқтисодий даражага эга бўлган давлатларнинг ишлаб чиқариш тузилмасини ривожлантириш бўйича тажрибалари ва анъаналари;

- миллий ёки жаҳон иқтисодиёти доирасида истеъмолчи тармоқларда юзага келган ёки келиши мумкин бўлган эҳтиёжлар;

- истеъмолчи тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш режалари тўғрисидаги ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга жаҳон бозорида талабнинг ўзгаришини характерловчи ахборотлар;

- ягона хом-ашё базасида турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг маълум ва янгидан топилган имкониятлари;

- оммавий ишлаб чиқаришдан иқтисодий тежамкорликка эришиш мақсадида ишлаб чиқариш кўламларини кенгайтириш;

- иқтисодий шарт-шароитлар (масалан, ҳукумат томонидан қулай инвестиция муҳитининг яратилиши, миллий валюта алмашинув курсининг ўзгартирилиши натижасида экспорт имкониятларининг яхшиланиши ва ҳ.к.). Юқорида келтирилганлар лойиҳаларни инвестициялаш учун умумий шарт-шароитлар ҳисобланади. Бу шарт-шароитлар ҳали лойиҳаларни ташкил этиш учун тўлиқ асос бўла олмайди. У ёки бу лойиҳа концепциясининг кейинги босқичларини давом эттириш ёки этмаслик учун мутахассисларнинг чуқур таҳлили натижалари зарур бўлади. Молиявий манбалардаги ахборотлар етарли бўлишига қарамай, инвестор ўзи бирор қарорга келишдан хавфсирайди. Бундан ташқари турли таҳлилларга вақт сарф этиш учун унинг

вақти ҳам йўқ. Шунинг учун инвестор ҳар хил консултантларга мурожаат этишни лозим кўради.

Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш масалалари

Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш йўналишининг асосини бизнес - режа ташкил этади. Кичик лойиҳалар учун бизнес-режа биринчи даражали асословчи ҳужжат ҳисоблансада, катта лойиҳаларни тайёрлашда оралик ҳужжат вазифасини ўтайди, холос. Бундай бизнес-режанинг вазифаси кўйидаги саволларга жавоб топишдан иборат:

-Инвестиция лойиҳасининг концепцияси лойиҳа устида ишни давом эттириб, техник-иқтисодий ва молиявий жиҳатдан фойдали эканлигини баҳолаш учун ҳужжатлар тайёрлашга арзийдиган даражада қизиқарли ва фойдалими?

-Бу концепцияда келажакдаги муваффақият учун ҳал қилувчи рол уйнайдиган, шу сабабли алоҳида эътибор билан тадқиқ қилиниши шарт бўлган жиҳатлар борми? Бизнес-режа — инвестиция лойиҳаларини асослайдиган, лойиҳаларнинг имкониятларини белгилайдиган, даромад ва харажатларни ҳисоблайдиган, маблағ оқимини кўрсатадиган муҳим ҳужжатдир. Бу ҳужжат орқали лойиҳалар бошқарилади. Бизнес - режанинг асосий вазифаси лойиҳаларга тизимли баҳо беришдан иборатдир. Бизнес-режа иқтисодчи ва ишбилармонларга кўйидаги тўртта асосий масалани ечишда ёрдам бериши керак:

- бозор сирини ва унинг ривожланиш истиқболларини ўрганишда;

-бозорга зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлаш учун кетадиган харажатларни баҳолаш ва бу харажатларни товарларни сотиш баҳолари билан солиштириб, мулжалланган ишнинг фойдалилиги даражасини аниқлашга;

- янги бизнеснинг биринчи йилларида бозорда кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни аниқлашга;

- иш ривожланаётганлиги ёки орқага кетаётганлигини доимий баҳолаб бориш имконини берувчи сигнал кўрсаткичларини аниқлашга. Бизнес-режа

истикболли ҳарактерига эга бўлиб, уни камида 3 ёки 5 йил олдиндан тузиш тавсия этилади. Бизнес-режада биринчи йил муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги учун режа кўрсаткичлари ойлар бўйича, иккинчиси чорак (квартал)лар бўйича, кейинги йилларда эса йилда бир марта ифода этилади. Тахминий ишлаб чиқариш харажатлари, шунингдек, инвестиция ресурсларини олиш имкониятлари ҳамда улардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш.

Маҳсулотлар реализация қилинадиган бозор ва рақобатини баҳолаш бизнес-режада катта ўрин тутди. Ишлаб чиқараётган маҳсулотингиз ниҳоятда сифатли, охириги техника ва технология талабларига жавоб берадиган бўлишининг ўзи ҳали ижтимоий натижа эмас. Энг муҳими, маҳсулотингиз истеъмолчига керакли бўлиши ва у реализация қилиниши лозим. Шунинг учун бу бўлимнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарадиган маҳсулотингиз ўз истеъмолчисини топа олиши ва рақобатга чидамлилигига инвесторни ишонтира олишдан иборатдир.

Маҳсулот реализация қилинадиган бозорларни ўрганиш даврида уларни тўрт гуруҳга бўладилар:

- ишлаб чиқарадиган маҳсулотингизни истеъмолчилар билмайдиган бозорлар;
- ишлаб чиқармоқчи бўлган маҳсулотингизни истеъмолчилар биладиган, лекин сотиб олмайдиган бозорлар;
- рақобатчингиз маҳсулотни сотиб оладиган бозорлар;
- истеъмолчилар сизнинг маҳсулотингизни сотиб оладиган бозорлар.

Ана шу бозор турлари чуқур таҳлил қилингандан кейин лойиҳа маҳсулотини қаерда ва неча сўмдан сотиш кераклиги аниқланади. Бизнес - режадан ташқари, агар инвестиция асосий фондларни кенгайтириш ёки реконструкция қилишга сарф этилса, унга смета ҳам тузилади.

Лойиҳаларнинг охириги шаклланган варианти ва унинг техник-иқтисодий ҳамда молиявий жиҳатдан маъқуллиги

Лойиҳаларни техник-иқтисодий ва молиявий асослашда, унинг барча жиҳатлари (яъни техник, молиявий, тижорат жиҳатлари) билан боғлиқ бўлган

муаммоларни муқобил суръатда кўриб чиқилади. Бу вазифани фақат иқтисодчиларнинг ўзларигина уддалай олмайдилар, шу сабабли лойиҳаларни тайёрлашнинг бу босқичида турли соҳадаги мутахассислар гуруҳи иштирок этиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Булар:

- шу тармоқда иш тажрибасига эга бўлган иқтисодчи (иложи бўлса мутахассислар гуруҳига иқтисодчи раҳбарлик қилиши керак);

- маҳсулот реализация қилинадиган бозорни таҳлил қиладиган мутахассис(маркетолог);

- маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясини яхши биладиган бир ёки бир неча муҳандис-технолог;

- маҳсулот хусусиятларини, уни сотишда юзага келиши мумкин бўлган муаммолар, хизмат кўрсатишни яхши биладиган муҳандис-конструктор;

- шунга ўхшаш ишлаб чиқаришларни барпо этиш билан шуғулланган қурувчи-муҳандис;

- шу турдаги ишлаб чиқаришларда харажатлар ҳисобини юритиш бўйича мутахассис. Доим ишловчи мутахассислар билан бир қаторда, лойиҳанинг айрим муаммолари бўйича мутахассислар ҳам (масалан, экологлар) вақти-вақти билан жалб этилиши мумкин. Лойиҳани қабул қилишга, қандайдир омиллар таъсир кўрсатиши аниқланса, лойиҳа гуруҳи дархол бу тусиқни бартараф этиши, муқобил ечимларни топиши лозим.

Лойиҳани якуний шакллантириш ва уни тўлиқ техник-иқтисодий ва молиявий асослашнинг мазмунини якуний қарорга келиш учун зарур бўлган барча турдаги маълумотларни тайёрлаш ташкил этади. **Лойиҳаларни техник-иқтисодий асослаш (ТИА)** деганда уларнинг мақсадга мувофиқ эканлиги ва стандартлигини кўрсатадиган, ҳужжатлар мажмуасини тайёрлаш тушунилади. Бу инвестиция олди ҳужжати бўлиб, бунда лойиҳалар муҳандис, конструктор, қурилиш-технолог томонидан асосланади. Тажрибада бу жараёнга бир ёқлама ёндашиш унинг ҳамма лойиҳалар учун бир хил моделини топиш жуда қийин. ТИА бўлимларининг тахминий

тузилмаси қуйида келтирилган:

1. Лойиҳаларни вужудга келтириш шарт-шароитлари ва ғояси:

- 1.1. Лойиҳа ғоясининг мазмуни.
- 1.2. Лойиҳа ташаббуслари.
- 1.3. Лойиҳа бўйича маълумотлар.

2. Бозор таҳлили ва маркетинг стратегияси:

- 2.1. Умумиқтисодий таҳлил.
- 2.2. Маркетинг бўйича изланишлар.
- 2.3. Лойиҳа стратегияси асослари.
- 2.4. Маркетинг концепцияси.
- 2.5. Маркетинг тармоқлари ва харажатлари.

3. Лойиҳани ресурслар билан таъминланганлиги:

- 3.1. Хом ашё ва материаллар таснифи (классификацияси),
- 3.2. Материалларга бўлган талабнинг ўзига хос хусусиятлари.
- 3.3. Материал ресурслар мавжудлиги ва уларни етказиб бериш.
- 3.4. Материалларни етказиб бериш маркетинги.
- 3.5. Бутловчи маҳсулотлар ва материал ресурслар харажатлари.

4. Лойиҳалардаги объектларнинг жойлашадиган ўрни ва атроф-

муҳит:

- 4.1. Объект жойлашадиган жой таҳлили.
- 4.2- Табиий муҳит.
- 4.3. Атроф-муҳитнинг таъсирини баҳолаш.
- 4.4. Ижтимоий - иқтисодий сиёсат.
- 4.5. Лойиҳаларнинг инфратузилмаси ҳолати.
- 4.6. Лойиҳа учун жойни танлаш.

5. Лойиҳалаш ва технология:

- 5.1. Ишлаб чиқариш дастури ва қувватлар.
- 5.2. Лойиҳа учун технология танлаш.
- 5.3. Лойиҳа учун технология сотиб олиш.
- 5.4. Лойиҳа учун асосий ҳужжатларни тайёрлаш.

5.5. Лойиҳа учун керакли машиналар ва ускуналарни танлаш.

5.6. Аҳоли учун уй-жой қуриш.

5.7. Техникавий хизмат кўрсатишга қўйиладиган талаблар.

5.8. Умумий инвестиция харажатларини баҳолаш.

6. Лойиҳалар кўрсатилган корxonани ташкил қилиш ва бошқа харажатлар:

6.1. Корxonани бошқаришни ташкил этиш.

6.2. Лойиҳалашни ташкил этиш.

6.3. Умумхўжалик ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

7. Мехнат ресурслари:

7.1. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит.

7.2. Ходимларнинг тоифа бўйича мехнат ресурсларига талаби.

7.3. Штат жадвали.

7.4. Ходимларни ўқитиш-ўргатиш ва қайта тайёрлаш режаси.

7.5. Ходимлар мехнатига ҳақ тўлаш харажатларини баҳолаш.

8. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишни режалаштириш:

8.1. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишни режалаштиришнинг мақсади.

8.2. Лойиҳаларни амалга ошириш босқичлари.

8.3. Лойиҳаларни амалга ошириш графиги.

8.4. Лойиҳаларни амалга ошириш бюджети.

9. Инвестиция лойиҳаларини молиявий таҳлили ва инвестицияларни баҳолаш:

9.1. Лойиҳалар молиявий таҳлилининг мақсади ва вазифалари.

9.2. Лойиҳа харажатларини баҳолашнинг таҳлили.

9.3. Лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услуги.

9.4. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш.

1.2. Инвестициявий лойиҳалар таҳлилининг жиҳатлари

Лойиҳа таҳлили – харажатлар ва даромадлар, ҳамда лойиҳа билан

боғлиқ бўлган қалтисликни (таваккалчиликни) тизимли баҳолаш ва очиб бериш асосида лойиҳаларни, тайёрлаш, баҳолаш ва танлаб олиш усулидир. Лойиҳа таҳлилининг катта қисми лойиҳа циклининг дастлабки босқичида, яъни уни қабул қилиш ёки қилмаслик тўғрисида қарор қабул қилингунгача амалга оширилади.

Лойиҳанинг даромадлилигини аниқлаш лойиҳа таҳлилининг вазифаси ҳисобланади. Даромадлилик эса лойиҳадан олинadиган даромад билан унга қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Лойиҳанинг даромадлилигини аниқлаш учун унинг барча натижаларини аниқлаш ҳамда лойиҳадан олинган даромадлар унга қилинган харажатлардан ортиш ёки ортмаслигини ҳисоблаб кўриш керак. Чунки лойиҳани амалга ошириш учун бугун қилинаётган харажатлар билан ундan қандайдир вақт ўтгандан кейин олинadиган даромадларни бевосита солиштириб бўлмайди. Лойиҳанинг кўпгина активлари ва иншоотлари узоқ муддат хизмат қилиши бунинг сабаби ҳисобланади. Лойиҳанинг айрим харажатлари ва натижаларини, масалан, қурилиш ишлари харажатларини ўлчаш ва баҳолаш осон. Бошқаларини эса ўлчаш осон, лекин баҳолаш анча қийин. Масалан: ходимларни ўқитиш харажатларини ва натижаларини миқдорий ва сифат жиҳатдан ўлчаш осон лекин реал натижаларини баҳолаш анча мураккаб.

Инвестициявий лойиҳани амалга ошириш натижасида кутилган ижобий самарага эришиш учун, асосий талабларга амал қилинишини назорат қилиб бориш зарур. Ушбу талабларга риоя қилиш таҳлили лойиҳани муваффақиятли амалга ошишини, унга ўз вақтида ўзгартиришлар киритилишини ёки, ижобий натижага эришиш мумкин бўлмаган тақдирда, лойиҳадан воз кечиш тўғрисида ҳабар беради. Энг муҳими бундай таҳлил кўп аспектлар нуқтаи назаридан амалга оширилади, чунки мавжуд талаблардан биттасининг бўлса ҳам ҳисобга олинмаслиги лойиҳа иштирокчилари учун салбий натижаларга олиб келиши мумкин.

Лойиҳани тизимлаштириш учун қуйидаги аспектларни ажратиш қабул

қилинган:

- тижорат таҳлили;
- техник таҳлил;
- ижтимоий таҳлил;
- институционал таҳлил;
- экологик таҳлил;
- молиявий таҳлил;
- иқтисодий ёки жамият самарадорлиги таҳлили.

Тижорат таҳлили.

Тижорат таҳлилининг мақсади – ишлаб чиқарилиши мўлжалланган маҳсулот ва хизматлар бозорлари, ҳамда ишлаб чиқариш учун лозим бўлган моддий ва молиявий ресурслар бозорлари нуқтаи назаридан лойиҳа истиқболларини баҳолашдир. Умуман олганда лойиҳанинг мувоффақияти ёки инқирозга учраши, лойиҳа маҳсулоти истеъмолчилари, лойиҳа хизматларидан фойдаланувчилар, ресурсларни етказиб берувчи ва потенциал инвесторларга боғлиқ бўлади.

Тижорат таҳлили ҳар доим бозорларни ўрганишдан бошланади. Лойиҳа маҳсулоти, уни амалга ошириш учун лозим бўлган моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг жорий конъюнктурасини ўрганиб бўлгандан сўнг, тегишли бозорларни ривожланиш тенденциялари аниқланади ва лойиҳага тегишли кўрсаткичлар динамикаси прогноз (башорат) қилинади.

Бозорлар таҳлили. Маҳсулот бозори таҳлилида қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим:

- маҳсулот қаерда сотилади;
- маҳсулот нархи тушиб кетмаслиги учун бозорнинг сиғими етарлими;
- агарда нарх тушиб кетиши аниқ бўлса, у қанчалик тушиб кетади;
- янги нархларда лойиҳа молиявий нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ бўладими;
- лойиҳа бозор умумий сиғимининг қандай улушини таъминлаши мумкин;

- янги маҳсулот ишлаб чиқаришни ўзлаштириш учун етарлича ишлаб чиқариш ресурслари мавжудми;

- лойиҳада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни қайта ишлаш имкониятларини олдиндан кўриб чиқиш лозимми, ёки уни қайта ишлаш ва маркетинги учун янги лойиҳа тузиш мақсадга мувофиқ бўладими;

- маҳсулотни бозорга олиб чиқиш учун қандай молиявий тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади ва маркетингни молиялаштириш учун лойиҳада қандай махсус чораларни олдиндан назарда тутиш лозим;

- давлат субсидияларини олиш ёки нархларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш имкониятлари қандай.

Ресурслар бозори нархлар конъюнктураси, моддий-техник ва меҳнат ресурслари, ускуналар, хом-ашё ва материалларнинг мавжуд ҳажмлари ва сифати нуқтаи назаридан таҳлил қилинади.

Бизнес-режа ишлаб чиқиш жараёнида лойиҳа томонидан талаб қилинаётган етказишларни (мисол учун, деҳқончиликда янги технология ёки тизимни жорий қилишда ўғитлар, пестицидлар ва юқори сифатли уруғлар) таъминлаш бўйича лозим бўлган тадбирларни олдиндан кўриб чиқиш лозим. Лойиҳани талаб қилинаётган ресурслар билан таъминлаш учун етарли бўлган бозор каналларининг мавжудлиги ва уларнинг ўтказиш қобилиятини аниқлаш; етказиб беришларнинг янги каналларини ёки мавжуд каналларни мослаштириш учун махсус тадбирларни ўтказиш лозимлигини аниқлаш керак. Хусусан, ускуналарни етказиш бўйича адолатли нарх белгилаш учун конкурс савдоларини ўтказиш қўлланиладими, харидлар бўйича тавсифий рўйхатни ким тузади ва ҳ.

Молиявий бозорларни ўрганиш жараёнида лойиҳани амалга ошириш учун қарз капиталини жалб этиш имкониятлари, молиявий ресурсларнинг амалдаги нархлари, кредитлашнинг типик шароитлари таҳлил қилинади. Молиялаштиришнинг энг қулай схемасини танлаш учун қуйидагилар тўғрисида тўлиқ ахборотга эга бўлиш лозим:

- инвестицияларни узоқ муддатли молиялаштириш учун кредит

ресурсларига эга бўлиш имкониятлари;

- лойиҳани амалга ошириш жараёнида айланма воситаларни тўлдириш мақсадида қисқа муддатли молиялаштириш учун кредит ресурсларига эга бўлиш имкониятлари;

- кредит учун (кредитлаш турлари бўйича) ўртача, минимал ва максимал фоиз;

- қарзни мумкин бўлган қайтариш муддатлари;

- имтиёз бериш шартлари (кредитлаш даври, фоиз тўловларини тўлаш ва ҳ. бўйича);

- кафолат ёки гаров таъминоти тақдим этиш зарурияти.

Молиявий бозорнинг ушбу асосий тавсифларидан ташқари, ресурс етказиб берувчиларнинг молиявий аҳволини ва ушбу ресурсларни харид қилиш учун кредит олиш имкониятларини аниқлаш лозим.

Бозорлар ривожланишини прогноз қилиш. Бозорлар таҳлили ва асосий тенденцияларни аниқлаш жараёни тугагандан сўнг, лойиҳа бизнес-режасини тузишда фойдаланиладиган, қуйидаги кўрсаткичларнинг прогноз қийматлари ҳисобланади:

- лойиҳада ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматлар нархи;

- асосий ресурсларнинг нархи;

- инфляция даражаси;

- кредит учун фоиз ставкаси;

- лойиҳада иштирок этаётган валюталарнинг айирбошлаш курслари ва ҳ.

Прогноз турли хил услублардан фойдаланган ҳолда (статистик, иқтисодий-математик, имитацион ва ҳ.) лойиҳанинг бутун ҳаётий даврига тузилади. Маҳсулот ва ресурслар нархларини асослашда, одатда, талаб ва таклиф мутаносиблиги моделларидан фойдаланилади.

Талаб таҳлили лойиҳа салоҳиятини баҳолашнинг асоси ҳисобланади, шунинг учун бу ишга максимал масъулият билан ёндашиш лозим. Лойиҳа маҳсулоти учун бозор ўз-ўзидан пайдо бўлади деган фикр нотўғри бўлади.

Буларнинг барчаси, талаб тузилмасини ва унинг нарх, сифат ва бошқа омилларга таъсирчанлигини аниқлаш билан биргаликда, қайта-қайта текширилиши лозим.

Хаттоки энг батафсил таҳлилдан кейин ҳам талаб прогнозлари ҳато чиқиши мумкин, айниқса узоқ муддатли прогнозлар. Истеъмолчиларнинг технологиялари, даромадлари, ҳатти-ҳаракатларини прогноз қилиш доимо ноаниқлик шароитларида амалга оширилади ва шунинг учун ҳам жуда мураккаб ҳисобланади. Бундан ташқари, бундай прогноз учун бирламчи маълумотлар аниқ эмас ёки умуман йўқ бўлади. Ихтисослаштирилган услуб бўйича маълумот йиғиш эса жуда ҳам қиммат, ва унинг самарадорлигини кафолатлаш қийин.

Бунга қарамасдан, тадбиркорлик амалиёти доимий тарзда узоқ муддатли оқибатларга эга қарорларни қабул қилишни тақозо этади. Мисол учун, суғориш тизимини барпо этиш ёки сув омборини қуриш йирик капитал қўйилмаларни талаб этади, ва амалга оширилиши бошланган лойиҳани катта йўқотишларсиз тўхтатиш деярли мумкин эмас. Лойиҳа миқёси, муддатлари ёки жойлашувини танлашда йўл қўйилган хатолар хал қилувчи ролни ўйнашлари мумкин. Ишончли прогноз (башорат) қилиб бўлмайдиган вазиятларда эса, мутахассислар воқеалар келажакдаги ривожланишининг мумкин бўлган сценарийларини кўриб чиқишлари шарт.

Талаб прогнозларини уларга кетадиган харажат қийматини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш лозим. Яъни икки турдаги харажатларни таққослаш лозим: прогнозни тайёрлаш қиймати (шу жумладан, маълумотларни йиғиш ва тўлдириш харажатларига) ва нотўғри прогноздан фойдаланиш натижасида юзага келиши мумкин бўлган харажатлар. Қарор қабул қилиш биринчи навбатда капитал қўйилма ҳажмига боғлиқ бўлади. Лойиҳавий таҳлилнинг бошқа жиҳатлари сингари, прогнозларнинг мураккаброқ услубиёти ишончлироқ ахборот билан таъминлаши мумкин, аммо у кўпроқ пул ва вақтни талаб қилади. Одатда, ҳар бир лойиҳа шундай чегара мавжудки, ахборот учун ундан юқори харажатлар ўзини оқламайди.

Бошқа барча шароитлар бир хил бўлганда, товарнинг бозор нархи ва унга бўлган талаб миқдори ўртасида муайян нисбат мавжуд бўлади. Макроиқтисодийнинг ушбу аксиомаси бозорлар таҳлили асосини ташкил этади.

Нархдан ташқари талабга қуйидаги муҳим омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатади:

- истеъмолчиларнинг ўртача даромади (ушбу кўрсаткич ошганда талаб ҳам ошиши кутилади);
- бозор миқёси (йирик шаҳарларда талаб ҳамisha юқори);
- ўзаро боғлиқ товарларнинг нархи ва уларни харид қилиш имконияти, бу айниқса муайян товарни ўрнини босувчи ва тўлдирувчи товарларга тегишли;
- истеъмолчиларнинг диди, анъаналари ва истаклари;
- бозорнинг махсус шароитлари (мисол учун, келажакдаги иқтисодий ўзгаришларни кутиш – нарх, инфляция ва ҳ.).

Таклиф эгри чизиғига таъсир этувчи омилларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш харажатлари;
- технологик тараққиёт;
- фойдаланиладиган ресурслар ва хом-ашё нархларидаги ўзгаришлар;
- мазкур бозордаги фирмалар миқдори;
- бозор тузилмаси.

Юқорида санаб ўтилган омиллардан исталган биттасининг ўзгариши, ҳар қандай жорий нархда ҳам, таклиф ҳажмининг ўзгаришига олиб келади. Хусусан, таклиф лойиҳани амалга оширилиши муносабати билан ҳам ўзгариши мумкин. Мисол учун, сут қайта ишлаш жараёнининг кам харажатли технологиясини жорий этиш ишлаб чиқариш харажаларини камайтиради. Сут заводи кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарган ҳолда, таклифни оширади ва нархни пасайтиради.

Лойиҳавий таҳлил лойиҳаларни ишлаб чиқишда хал қилувчи ролни ўйнашига қарамасдан, унга ханузгача кам эътибор қаратилади. Ҳар бир

лойиханинг мувоффақияти ёки мувоффақиятсизлигини айнан бозор белгилайди, шу сабабдан ҳам лойихавий таҳлилнинг бошқа жиҳатларига (аспектларига) ўтишдан олдин, маҳсулот ва ресурслар бозорларини батафсил ўрганиш лозим.

Техник таҳлил.

Техник таҳлилнинг асосий масалалари бўлиб лойиханинг оптимал миқёси, унинг таркибий қисмлари, жойлашуви, амалга ошириш муддатини аниқлаш, технология танлаш ва бошқа техник ва технологик масалалар хизмат қилади. Кўпгина ҳолларда энг қулай вариантни танлашда молиявий тавсифларга асосий эътибор берилишига қарамасдан, экологик тавсифлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Техник таҳлилда молиявий, экологик, тижорат ва бошқа таҳлилларнинг натижаларидан фойдаланилганлиги сабабли, таҳлилнинг ушбу тури ҳар доим бошқа таҳлиллар билан параллел равишда олиб борилади.

Лойиха миқёси, деярли барча ҳолларда ўзгарувчан катталиқ бўлиб, лойихани ишлаб чиқиш жараёнида аниқланади. Қишлоқ хўжалиги ва саноатда, лойиха миқёси, биринчи навбатда маҳсулотга бўлган талабга боғлиқдир. Лойихани амалга оширувчи ташкилот имкониятлари ҳам муҳим таъсир кўрсатиши мумкин. Айрим ҳолларда фойдаланилиши мўлжалланган худудий ёки табиий ресурслар бўйича жисмоний чекланишлар хал қилувчи ролни ўйнаши мумкин.

Амалиётда текширилган технологияларнинг мавжуд бўлмаганлиги, одатда босқичма-босқич ёндашувдан фойдаланишга олиб келади. Бундай ёндашув тадқиқотлар ва мослашувдан бошланган ҳолда, кейинчалик намунавий лойиха ва бир оз тажриба орттирилгандан сўнг тўлиқ миқёсдаги лойихагача ўсиб боради. Шунингдек миқёс молиявий кўрсаткичларга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин (мисол учун, лойиха эксплуатацияси ёки ускуналарни даврий янгилаш харажатлари ҳажмига). Сўнги натижани максимумга олиб келувчи миқёс эса ҳар доим оптимал саналади.

Афсуски, лойиха миқёсини танлаш жараёни фақатгина техник нуқтаи

назардан кўриб чиқилади, ва унда лойиҳанинг молиявий ва иқтисодий жиҳатлари (аспектлари) эътиборга олинмайди. Бундай ҳолатда, танланган миқёс натижаларни максимумга олиб келишга ёрдам беришига ишониш қийин.

Лойиҳаларнинг таркибий қисми. Кўпгина ривожланиш лойиҳалари, фаолиятнинг турли соҳалари ёки турларига мансуб бўлган таркибий қисмлардан ташкил топган бўлишлари мумкин. Мисол учун, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ лойиҳа, суғориш ва дренаж тизимларини ўзлаштириш, турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришга кўмаклашиш ва ҳ. ўз ичига олган бўлиши мумкин.

Таҳлилнинг биринчи даражали вазифаси – лойиҳанинг турли таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатларни аниқлаштиришдир. Мактаб ва тиббиёт муассасаларини барпо этиш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг унумдорлигига қандайдир муносабатда бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин.

Агарда лойиҳа таркибий қисмлари ўзаро қалин боғланган бўлса, индивидуал тарзда харажат ва даромадларни тақсимлашнинг маъноси йўқ; шунинг учун ҳам турли хил таркибий қисмлар учун даромадлилик ставкаларини алоҳида-алоҳида ҳисоблаш керак эмас. Бундай ҳолатда бутун лойиҳа учун соф самарани ҳисоблаш, ва кейинчалик, қайси бир таркибий қисм ҳисобига уни ошириш мумкинлигини кўриб чиқиш лозим.

Агарда лойиҳа таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлик даражаси паст бўлса, уларнинг ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиш лозим. Бунинг учун молиявий тавсифлардан ҳам фойдаланилади, бунда турли хил таркибий қисмлар олинаётган фойда нуқтаи назаридан ўзаро ўринбосувчи, тўлдирувчи ёки мустақил бўлишлари мумкин.

Агарда лойиҳаларни биргаликда амалга оширишнинг умумий фойдаси, уларни алоҳида амалга оширишда олинадиган фойдадан кам бўлса, бундай лойиҳалар *ўзароўринбосувчи* деб, акс ҳолда *ўзаро тўлдирувчи* лойиҳалар деб аталади. Агарда лойиҳа мустақил таркибий қисмлардан ташкил топган бўлса,

унда ҳар бир таркибий қисмни алоҳида амалга оширишдан олинган фойда суммаси, лойиҳанинг умумий фойдасига тенг бўлади. Харажатлар нуқтаи назаридан ҳам ўхшаш таҳлил амалга оширилиши мумкин.

Айрим кўп қисмли лойиҳалар, харажатлар нуқтаи назаридан ўзаро тўлдирувчи, фойда нуқтаи назаридан эса ўзаро ўринбосувчи бўладилар. Бунда молиявий таҳлил, кўп қисмли лойиҳани амалга оширишдаги харажатларнинг тежалиши умумий лойиҳа самарадорлигига қай тарзда таъсир кўрсатишини ақс эттириши лозим. Бундан ташқари, кўп қисмли лойиҳаларнинг амалий баҳоси таҳлилнинг техник, технологик, тижорат ва бошқа жиҳатларини ҳам эътиборга олиши лозим.

Жойлашув. Лойиҳа жойлашувига таъсир этувчи омиллар ҳам жуда хилма-хил бўлиб уларни ҳам прогноз қилиш лозимдир. Табиийки, сўнгги натижани максимумга олиб келувчи жойлашув энг қулай ҳисобланади. Кўпгина ҳолларда жойлашувни танлаш, турли хил фикрлар ўртасида барчани қониқтирадиган қарорга келиш зарурияти билан ифодаланади. Ҳар бир қарор ўз устунлик ва камчиликларига эга, уларни баҳолайдилар ва энг яхшиси танланади.

Турли хил вариантлар, қуйидагиларнинг яқинлиги ва қийматини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилади:

- қулай физик тавсифларга (ер тузилиши, қурилиш учун шароитлар ва ҳ.) эга ер участкаси;
- хом-ашё ва материаллар бозори;
- лойиҳа бўйича ишлаб чиқарилиши назарда тутилган, маҳсулот бозори;
- энергия манбалари;
- ишлаб чиқариш инфратузилмаси (сув, электр узатиш линиялари, ёқилғи, алоқа воситалари, автомобил ва темир йўллар ва ҳ.);
- ижтимоий инфратузилма (болалар боғчалари, мактаблар, дўконлар, касалхонлар ва ҳ.);
- ишчи кучи (малакали, паст малакали, малакасиз).

Танланган вариант лойиҳанинг барқарор амалга оширилишини ва минимал харажатлар билан максимал даромадга эришишини таъминлаши лозим.

Лойиҳани амалга ошириш муддатлари. Лойиҳани амалга ошириш муддатлари лойиҳани тайёрлаш жараёнида алоҳида кўриб чиқиладиган масала ҳисобланади, чунки уларнинг оптималлиги аниқ асосланган бўлиши лозим. Лойиҳа таклиф этаётган маҳсулотга бўлган талаб, технологияларнинг аҳволи ёки қандайдир қўшимча капитал қўйилмаларнинг имкониятлари лойиҳани иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ қилиш учун етарли бўлмаслиги ва шу сабабдан лойиҳа муддатидан илгарилаб кетган бўлиши мумкин. Иккинчи бир томондан, лойиҳа кечикиб қолиши ҳавфи ҳам мавжуд.

Лойиҳавий таҳлил услубиётида *ҳисоб даври* тушунчаси мавжуд. Лойиҳанинг инвестициявий, операциявий ва молиявий фаолияти барча турларининг натижалари бўйича молиявий оқимлар ушбу давр учун ҳисобланади. Шунингдек, лойиҳани амалга ошириш мумкинлиги мезонларининг қийматлари, ҳамда таваккалчилик ва ноаниқликни баҳолаш ҳам айнан шу даврга нисбатан амалга оширилади.

Ҳисоб даври *қадамларга* бўлинади; ҳар бир қадам учун ҳар бир пул оқими бўйича қийматлар аниқланади. Пул оқимларининг қадам қийматлари йиғиндиси, кейинчалик лойиҳа самарадорлиги ва амалга ошириш мумкинлигини аниқлаш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Ҳисоб даври, одатда, вақт бўйича лойиҳани амалга оширишнинг ҳаётий цикли билан бир хил бўлади. Шу билан бирга лойиҳанинг идентификация ва ишлаб чиқиш босқичларида лойиҳани бошлаш ва тугаллаш муддатларини белгилаш алоҳида эътиборни талаб қилади, чунки лойиҳа бўйича қарор қабул қилиш сифати кўп жиҳатлари билан айнан муддатларни тўғри белгилашга боғлиқдир.

Ҳисоб даврининг бошланиши сифатида, одатда, инвестициявий босқич бошланиши қабул қилинади. Бу дегани, барча ҳисоб-китоблар кредит тақдим этиш шартномаси имзоланган вақтдан ёки лойиҳани молиялаштириш учун

биринчи транш ўтказилган вақтдан бошланади. Агарда лойиҳа шахсий маблағлар ҳисобига молиялаштириладиган бўлса, ҳисоб даври боши сифатида лойиҳани амалга ошириш мақсадида киритилган биринчи молиявий қўйилма вақти қабул қилинади. Бошқача қилиб айтганда, лойиҳани амалга оширишни бошлаш билан боғлиқ бўлган, инвестиция объектида рўй берган пул оқимларидаги биринчи ўзгариш ҳисоб даврининг бошланишидир.

Ҳисоб даврининг тугаши эса, одатда, лойиҳани ликвидация қилиш (тугатиш) жараёнидаги сўнгги ҳатти-ҳаракат вақтига тўғри келади.

Лойиҳани табиий тарзда тугатилиши, лойиҳа бўйича харид қилинган ускуналар хизмат даврининг тугаши ёки лойиҳада ишлаб чиқарилаётган маҳсулот савдосининг тўхтатилиши каби, олдиндан режалаштирилган шароитлар сабабли бўлиши мумкин.

Лойиҳани тугатишнинг режалаштирилмаган сабабларига эса авариялар, ҳалокатлар, чуқур иқтисодий инқирозлар, бозор конъюктурасидаги кутилмаган ўзгаришлар киради. Албатта, лойиҳа самарадорлигини таҳлил қилишда, бундай ҳолатларнинг юзага келиши мумкинлиги фақатгина таваккалчиликларни баҳолашда ҳисобга олинади ва ҳисоб даври тугалланишига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди.

Технология танлаш. Техник таҳлил лойиҳанинг муҳандислик нуқтаи назаридан ишлаб чиқишнинг алтернатив вариантларини ўрганишни ўз ичига олади. Хусусан, агарда янги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки умуман янги технология жорий қилиш назарда тутилган бўлса, одатда, бир нечта вариантлардан танлаш имкони пайдо бўлади. Танловни амалга оширишда мақсадга мувофиқлик ва самарадорлик кўрсаткичлари хал қилуви ҳисобланади. Мавжуд бўлган технологиялардан, лойиҳа мақсадларига энг тўла жавоб берувчи, ва объектда шаклланган шароитларга мувофиқ келадигани танланади. Инвестициявий объектда шаклланган шароитлар деганда қуйидагилар тушунилади:

- мазкур технология билан ишлаши назарда тутилган техник-муҳандис кадрларнинг ва бошқа ходимларнинг малакаси;

- усқунани қўллашнинг техник шароитлари (энергия манбаларининг мавжудлиги, қуввати, кучланиши ва электр таъминотининг барқарорлиги, амалдаги сув таъминоти, канализация ва алоқа тизимлари ва ҳ.);

- технология қисмларини жойлаштириш имкониятлари.

Агарда икки ёки ундан кўп техник ва технологик вариант, бошқа шароитлар бир хиллигида, тенг фойдани таъминлайдиган бўлса, танлов жараёнида умумий харажатлар минимуми мезонини қўллаш мумкин.

Институционал таҳлил.

(institutum – лотинчадан, «муассаса»)

Лойиҳани амалга ошириш натижалари кўп жиҳатлари билан, бир томондан, уни амалга оширувчи ташкилотларнинг ички тавсифларига, иккинчи томондан, лойиҳа амалга оширилаётган муҳит (давлат иқтисодий сиёсати ва тартибга солиш тизими, қонунчилик, давлат ҳокимияти институтлари тизими ва ҳ.) институционал шароитларига боғлиқ бўлади.

Лойиҳавий таҳлилнинг институционал таҳлил қисми, лойиҳани амалга оширишнинг ташкилий ва сиёсий шароитларни ўрганиб чиқади. Унинг йўналиши қуйидагиларга боғлиқ тарзда шаклланади:

- лойиҳа миқёси (мамлакат, тармоқ, минтақа, корхона, хўжалик даражаси);

- лойиҳада иштирок этаётган капитал (давлат, хусусий, кооператив ва ҳ.);

- иштирокчилар таркиби (сони, ташкилий-ҳуқуқий шакллари);

- лойиҳа вазифаси (жамият учун аҳамият касб этувчи, хусусий тадбиркорликни ривожланитириш учун мўлжалланган ва ҳ.).

Институционал таҳлилнинг мақсади – лойиҳани амалга оширишнинг ички ва ташқи институционал шароитлари сифатини баҳолаш, ҳамда инвестиция қабул қилувчи ташкилот имкониятларини кенгайтириш бўйича зарурий тадбирларни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Охир оқибатда вақтинчалик қурилмалар ва маиший хоналарни барпо этиш, қурилиш чиқиндиларини олиб ташлаш, янги объект худудини

ободонлаштириш каби харажатлар ҳам муҳим бўлади. Бундай тадбирларни амалга оширишнинг аниқ графиги йўқлиги ва масъул шахслар борасидаги ноаниқлик объектни топшириш муддатларини анча орқага суриши ва бошқа муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Ички институционал шароитларнинг таҳлили қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

- лойиҳани амалга ошириш ва корхонани бошқаришнинг услублари ва техник воситалари (мониторинг ва натижаларни баҳолаш шулар жумласидандир);

- корхонанинг бошқарув ва ташкилий тузилмалари;

- режалаштириш тизими, инвестицияларни режалаштиришни ўз ичига олган ҳолда;

- кадрлар ва уларни тайёрлаш;

- молиявий бошқарув, бухгалтерия ва аудит;

- савдо-харид фаолиятини ташкил этиш тизими;

- корхонанинг ички сиёсати (стратегия ва тактика);

- корхона мустақамлигини баҳолаш.

Корхонада қўлланилаётган бошқарув услублари, бошқарув ходимларининг техник қуролланганлиги лойиҳани амалга ошириш жараёнига, ҳамда унинг жорий ва сўнгги натижаларига самарали таъсир кўрсатиш имкониятлари нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади.

Корхона ташкилий ва бошқарув тузилмалари, уларнинг лойиҳа шароитларига мос келиши таҳлил қилиниши лозим. Мисол учун, корхонада лойиҳани бошқариш билан шуғулланадиган махсус бўлим тузилганми, ёки бу функциялар мавжуд тузилмавий бўлимга берилганми. Агарда бу функциялар мавжуд бўлимга берилган бўлса, ушбу бўлимнинг имкониятлари ва бошқа бўлимлар билан ўзаро муносабатлари, ҳамда унинг бошқарув қарорларини қабул қилиш тизимидаги роли таҳлил қилиниши лозим.

Режалаштириш тизими ҳам, лойиҳани амалга ошириш мақсадлари учун самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳоланади. Режалаштириш услублари,

даврийлиги, сифати, қабул қилинган режалар бажарилиши устидан назорат ўрнатиш йўллари аниқланади. Бунда инвестицияларни режалаштиришга алоҳида эътибор қаратилади.

Лойиҳани амалга оширишнинг барча босқичларида – идентификациядан тортиб то фойдаланишга топширишгача – жалб этилган кадрлар малакаси лойиҳа талаблари ва шароитларига жавоб бериши лозим. Ходимлар малакаси етарли бўлмаган тақдирда, уларни ўқитиш, мутахассисларни ёллаш, маслаҳатчиларни таклиф этиш бўйича тадбирлар режалаштирилади.

Моддий ва молиявий рағбатлантириш тизими ҳисобига таъминланадиган, ходимларнинг умумий ва шахсий манфаатдорлиги ҳам муҳимдир. Таҳлил жараёнида корхонада бундай тизим мавжудлиги текширилади ва уни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилади. Бундан ташқари, ходимлар ўртасида функцияларнинг тўғри тақсимланганлиги, ҳар бир ходим учун касбий ўсиш имкониятларининг мавжудлиги, ходимнинг умумий ишдаги иштирокдан маънавий қониқиш ҳосил қилиши баҳоланади.

Корхона томонидан амалга оширилаётган молиявий сиёсат, молиявий оқимларни бошқариш, молиявий ва ҳисобот ҳужжатларини тайёрлашнинг сифати, тўғрилиги ва даврийлиги, шунингдек ички ва ташқи аудиторлик текширишларнинг натижалари ҳам институционал таҳлил объекти ҳисобланади. Бу қуйидаги иккита асосий мақсадни кўзлаган ҳолда амалга оширилади:

- корхонадаги молиявий бошқарув ва ҳисоб тизими лойиҳа талабларига қанчалик жавоб беришини аниқлаш;
- топилган камчиликларни йўқ қилиш бўйича тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш.

Савдо-харид фаолиятининг таҳлили, савдо, харид ва таъминот соҳаларидаги камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш йўллари режалаштириш имконини беради.

Йирик инвестициявий лойиҳалар, одатда, техника ва ускуналарни харид қилишни махсус шартлар билан (мисол учун тендер асосида савдо ўтказиш) амалга оширилиши кўзда тутилган бўлади. Лойиҳани амалга оширувчи корхона бунга тайёр бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам институционал таҳлил давомида, корхона бундай вазифаларни бажариш учун етарли тажрибага эгаллиги, мутахассисларни жалб қилиш зарурияти ва бошқа ташкилий масалалар муҳокама қилинади.

Лойиҳани мувоффақиятли амалга ошишига корхонанинг ўйлаб амалга оширилган ички сиёсати ёрдам бериши мумкин. Таҳлилнинг бу қисми, корхона ривожланиши стратегияси ва уни амалга ошириш тактикасини ўрганишга йўналтирилган бўлади. Мазкур стратегия ва тактиканинг лойиҳа мақсадларига мувофиқ келишига алоҳида эътибор қаратилади.

Корхона мустақамлигини баҳолаш учун, унинг бозордаги ўрнини, рентабеллигини, молиявий барқарорлигини аниқлаш имконини берувчи молиявий таҳлил услубларидан фойдаланилади.

Лойиҳани амалга ошириш натижаларига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ташқи институционал шароитларнинг таҳлили, қуйидаги иккита асосий йўналишда амалга оширилади:

- барча поғоналардаги давлат сиёсатининг таҳлили. Амалдаги қонунлар ва тартибга солиш сиёсатининг лойиҳа натижаларига таъсири баҳоланади. Хусусан, атроф муҳитни ҳимоя қилиш, солиққа тортиш, нархларни тартибга солиш, дотациялар, халқаро савдо қоидалари, валюта айирбошлаш сиёсати ва ҳоказолар кўриб чиқилади;

- инвестиция қабул қилувчи корхонанинг бошқа корхоналар, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, ҳокимият институтлари, тармоқ муассасалари ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларининг таҳлили. Бундан асосий мақсад лойиҳа учун фойдали бўлган ўзаро муносабатларни ва уларни ривожлантириш йўналишларини аниқлашдир.

Ижтимоий таҳлил.

Ижтимоий таҳлилнинг асосий вазифаси – лойиҳа мақсадларининг, у

амалга ошириладиган ижтимоий муҳит манфаатларига мувофиқ келиши даражасини аниқлашдир. Лойиҳани жамият томонидан кўллаб-қувватланишини таъминловчи тадбирлар лозим, шу жумладан аҳоли ижтимоий аҳволида ўзгаришларни рағбатлантириш йўли билан ҳам. Лойиҳавий таҳлилда ижтимоий таҳлил бўлмаган вазиятларда, лойиҳа у билан бевосита ва билвосита боғлиқ бўладиган аҳоли ижтимоий гуруҳлари эмас, балки фақатгина лойиҳани ишлаб чиқувчилар томонидан баҳоланади.

Ижтимоий таҳлил, лойиҳавий таҳлилнинг бошқа жиҳатлари сингари, инвестициявий лойиҳани баҳолашга бўлган ягона интеграциялашган ёндашувнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисми бўлиб, лойиҳа хаётий циклининг барча босқичларини қамраб олиши лозим.

Ижтимоий таҳлил қуйидаги тўртта асосий йўналишни ўз ичига олади:

- лойиҳани амалга ошириш ҳудудидаги аҳолининг ижтимоий-маданий ва демографик тавсифлари (сони ва ижтимоий тузилмаси, шу жумладан этник таркиби, ёши, маълумоти, даромадлари даражаси бўйича);

- минтақада ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш шакллари, хўжалик юритиш тузилмаси, меҳнат ресурсларининг мавжудлиги, ерга бўлган мулкчиликка муносабат, табиий ресурсларга эгаллик қилиш имконияти ва улардан фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш имконияти;

- лойиҳани умумий қабул қилинган ижтимоий меъёрлар нуқтаи назаридан қабул қилиниши ва уларга мослашув қобилияти;

- лойиҳани амалга ошириш жараёнига аҳоли ва маҳаллий ташкилотларни жалб қилиш стратегияси (уларнинг лойиҳани амалга оширишдаги манфаатдорлигини таъминлаш мақсадида).

Молиявий таҳлил.

Лойиҳалар молиявий таҳлилининг амалга оширишда қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим:

- таҳлил пайтида лойиҳа иштирокчиларидан ҳар бирининг молиявий аҳволи қандай ва у лойиҳани амалга ошириш даврида қай тарзда ўзгариши мумкин;

- лойиҳа, молиявий нуқтаи назардан, умумий ҳолда (харажат ва даромадларни иштирокчилар ўртасида тақсимламасдан туриб) қанчалик самарали;

- лойиҳадаги иштирокни амалга ошириш мумкинми ва бундай иштирок ҳар бир иштирокчи учун, унинг молиялаштириш манбалари ва шартларини ҳисобга олган ҳолда, қанчалик самарали;

- ҳар бир иштирокчи учун молиявий таваккалчиликлар таҳлилин амалга ошириш. Лойиҳани амалга ошириш схемаси шундай бўлиши лозимки, ноқулай вазиятлар содир бўлган тақдирда барча иштирокчилар ўз фаолиятини давом эттириши мумкин бўлсин, акс ҳолда «ЭНГ ОЖИЗ» иштирокчининг таваккалчилиги, барча ва бутун лойиҳа таваккалчилигига айланади.

Иккита муҳим ҳолатни таъкидлаб ўтиш лозим. Биринчидан, барча лойиҳалар ҳам молиявий жиҳатдан самарали деб таҳлил қилинмайди. Агарда лойиҳа фойдасини қиймат шаклида ифодалаш мумкин бўлмаса, таҳлил кетма-кетлиги ўзгаради: яъни самарадорликд максимумидан харажатлар минимумига ўтилади.

Иккинчидан, таҳлилнинг молиявий жиҳати умумлаштирувчи бўлиши лозим. Лойиҳани тижорат, техник, ижтимоий, институционал ва экологик жиҳатлар бўйича таҳлил қилиш жараёнида, мазкур жиҳатларнинг самарадорлигини ва лойиҳа амалга оширилиши мумкинлигини белгилаб берувчи фойда ва харажат турлари аниқланади (мисол учун, реклама харажатлари, корхона ходимларини қайта ўқитиш харажатлари ва ундан олинishi кутилган фойда, экологик таваккалчиликни пасайтиришга йўналтирилган харажатлар ва ҳ.). Бутун лойиҳа ва ҳар бир иштирокчи нуқтаи назаридан амалга оширилган молиявий таҳлил, лойиҳани амалга оширишдаги уларнинг манфаатдорлигини намоён қилади.

Молиявий таҳлилда ўз аксини топиши лозим бўлган экологик масалаларига келиб тўхталадиган бўлсак, баҳолашнинг қуйидаги умумий қоидаларини ҳисобга олиш муҳимдир:

1. Барча аҳамиятга эга бўлган экологик фойда, харажат, йўқотиш ва таваккалчиликларни **аниқлаш** ва уларга аниқ таъриф бериш лозим;

2. Санаб ўтилган фойда, харажат, йўқотиш ва таваккалчиликларни **миқдорий ўлчаш** лозим (центнерларда, доналарда, одам-соатларда, фоизларда ва ҳ.);

3. Миқдоран ўлчанган фойда, харажат, йўқотиш ва таваккалчиликларни баҳолаш (пул ўлчамидаги қиймат баҳосини бериш) лозим.

Табиийки, барча аниқланган фойда, харажат, йўқотиш ва таваккалчиликларга қиймат баҳосини бериб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, айрим ҳолларда, мазкур масалани бартараф этишга ёрдам берадиган энг арзон ечимни (фойда, йўқотиш ва таваккалчиликларни берилган даражасидаги харажатлар минимуми) излашни таклиф этиш мумкин.

Умумий кўринишда лойиҳанинг молиявий таҳлили қуйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

- лойиҳа харажатлари умумий ҳажмини жорий (паст инфляция) ва доимий (юқори инфляция) нархларда баҳолаш;

- пул маблағларининг келажакдаги оқимларини баҳолаш, лойиҳанинг ҳаётий цикли тугагандан кейинги активларнинг қолдиқ қийматини ҳисобга олган ҳолда;

- лойиҳа пул оқимларининг кутилган қийматларидан мумкин бўлган ўзгаришларини ва ушбу ўзгаришларнинг лойиҳа самарадорлиги кўрсаткичларига таъсирини ҳисобга олиш асосида таваккалчилик даражасини баҳолаш;

- лойиҳа таваккалчилиги даражасини ҳисобга олган ҳолда капиталнинг алтернатив қийматини аниқлаш;

- лойиҳа активларининг реал қийматини баҳолаш (пул тушумларини дисконтлаш ва уларни жорий қийматга олиб келиш йўли билан);

- кутилаётган пул тушумларининг (фойданинг) жорий қийматини, лойиҳани амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг дисконтланган

қиймати билан таққослаш (агарда фойдаларнинг умумий жорий қиймати, харажатларнинг умумий жорий қийматидан юқори бўлса, лойиха самарали саналади).

Молиявий таҳлил лойихадаги иштирокдан олинadиган фойдани баҳолаш мақсадида амалга оширилади. Бошқача қилиб айтганда, ўз ва қарз маблағларини лойихага сарфлаш, улардан фойдаланишнинг бошқа алтернатив вариантларидан фойдалироқ эканлигига ишонч ҳосил қилиш лозим.

Молиявий таҳлилда барча моддий оқимлар (маҳсулот, хизматлар, ресурслар) пул ифодасида тақдим этилади. Бу лойихани ташқи муҳит билан боғловчи кириш ва чиқиш оқимларини таққослаш, йиғиндисини ҳисоблаш ва тузилмавий таҳлилин аналга ошириш учун зарур. Бунда инфляцияни ҳисобга олиш муаммоси пайдо бўлади. Барча нархлар номинал (яъни инфляция ўсишини ўз ичига олган) ёки инфляциясиз бўлиши лозим. Лойихани баҳолашда, одатда, инвестициялаш жараёнида нархларнинг кескин ўзгариши ва юқори инфляция рўй бермайди деб қабул қилинади. Аммо, бундай қабул қилиш ҳақиқатга яқин бўлмайди, ва шунинг учун ҳам нархларнинг мумкин бўлган ўзгариши учун захира олдиндан ҳисобга олинади. Бундай захиралар лойиха харажатлари қисмига киритилади.

Инвестициявий лойиханинг молиявий таҳлили, одатда, икита асосий босқични ўз ичига олади:

- «молиялаштиришдан олдинги» таҳлил, яъни молиялаштиришнинг аниқ манбаларини жалб этиш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилмайди;
- «молиялаштиришдан кейинги» таҳлил, яъни молиялаштиришнинг аниқ шароитларини ҳисобга олган ҳолда.

Иқтисодий таҳлил (жамият самарасини баҳолаш).

Лойихани миллий иқтисодиёт нуқтаи назаридан баҳолашда молиявий таҳлилга ўхшаш қоидалар қўлланилади, аммо молиявий таҳлилдан фарқли равишда муайян иштирокчи манфаатлари эмас балки бутун жамият (мамлакат, қишлоқ хўжалиги ва ҳ.) манфаатларини акс эттириш лозим.

Биринчидан, лойиҳа иштирокчиларининг биттасига ҳам тегишли бўлмаган, аммо аҳоли ва келажак авлод манфаатларига таъсир кўрсатадиган, лойиҳани амалга ошириш натижалари айнан жамият самарасини баҳолашда ҳисобга олиниши лозим. Кўпгина ҳолларда, лойиҳанинг экологик оқибатлари ушбу категориядан жой олади. Мисол учун, далалардан ўғитларни ювиш ҳеч қандай кўзига тушмаслиги ва жаримага олиб келмаслиги мумкин, аммо қўйроқ жойлашган корхоналар, дам олиш ҳудудлари ва бошқа объектлар сувни тозалаш учун қўшимча харажат қилишлари лозим бўлади. Бутун мамлакат ва унинг иқтисодиёти нуқтаи назаридан ушбу харажатлар ёки пайдо бўлаётган йўқотишлар ҳисобга олиниши лозим.

Иккинчидан, бутун ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва барча фойдаланилаётган ресурслар, ҳар бир иштирокчи нуқтаи назарини акс эттирувчи молиявий нархларда эмас, балки жамият ва миллий иқтисодиёт нуқтаи назарини акс эттирувчи «иқтисодий бойликлар» бўйича баҳоланади. Мисол учун, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларининг чет эллик етказиб берувчиси ўз харажатларига (ва кейинчалик маҳсулоти нархига ҳам) божхона божларини (турли хил йиғимлар, акцизлар ва ҳ.) ҳам киритади. Миллий иқтисодиёт нуқтаи назаридан ушбу йиғимлар мамлакат ва жамиятнинг реал харажатлари сифатида қаралмайди, ва иқтисодий самарани ҳисоблашда иштирок этмайди.

Учинчидан, корхона 50-70 йилда бир марта содир бўладиган, мисол учун, ҳаво шароитларининг экологик зарари таваккалчилигини ҳисобга олмаслиги мумкин, аммо мамлакат нуқтаи назаридан ушбу зарар албатта ҳисобга олинган бўлиши керак.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, экологик таҳлил иқтисодий таҳлил билан яқиндан боғланган, чунки амалдаги қонунчилик бўйича кўпгина экологик оқибатларни молиявий баҳолаб бўлмайди, аммо жамият самарасини аниқлашда уларни ҳисобга олиш мажбурийдир.

Экологик таҳлил.

Лойиҳани экологик нуқтаи назардан баҳолаш, юқорида тилга олинган

жиҳатларидан ташқари, ўз масалалари, усуллари ва қоидаларига эга.

Юқорида таъкидлаганимиздек, экологик баҳолаш мажмуавий характерга эга бўлиши ва унинг натижалари лойиҳа қабул қилиниши ёки рад этилишига таъсир кўрсатувчи асосий мезонлардан бири бўлиши лозим. Бир вақтнинг ўзида, амалиётга назар ташлайдиган бўлсак, хўжалик раҳбарлари фақатгина бошқарув органларидан тегишли буйруқ келгандагина экологик экспертизани амалга оширадилар.

Бунда экологик оқибатлар нақадар муҳимлиги ва уларни бартараф этиш лозимлиги ҳамма учун равшан, аммо молиявий ресурсларнинг этишмовчилиги лойиҳани экологик нуқтаи назардан мажмуавий тарзда баҳолаш имконини бермайди.

Экологик таҳлилнинг мақсади – лойиҳани амалга ошириш ва объектнинг кейинчалик фаолият юритиши давомида атроф муҳитга кўрсатилиши мумкин бўлган зарарни олдиндан аниқлаш, ва йўқотишларни минимумга олиб келиш ёки умуман бартараф этиш бўйича қарор қабул қилишдан иборат.

Лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида фақатгина атроф муҳит учун мумкин бўлган оқибатлар бўйича маълумотлар базаси ва мониторинг тизими эмас, балки лойиҳани экологияга таъсири бўйича муайян меъёрларни ўрнатиш, ҳамда уларга риоя қилиниши устидан назорат тизими талаб қилинади.

Мамлакат ҳукуматлари ва (ёки) халқаро экологик ташкилотлар томонидан тасдиқланадиган ҳавфсизликнинг минимал меъёрлари тушунчаси мавжуд. Бундай меъёрлар соғлиқни сақлаш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини асраш ва бошқа соҳаларда мавжуд. Лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида шуни ҳисобга олиш лозимки, қабул қилинаётган ҳавфсизлик параметрлари ушбу минимал меъёрлардан паст бўлмаслиги лозим.

Инвестициявий лойиҳалаштиришда, айрим ҳолларда, атроф муҳитга муайян даражада зарар етказишга йўл қўйилади. Мисол учун, лойиҳа туфайли юзага келган зарарли оқибатлар учун тегишли инсонларга

компенсациявий тўловларни амалга ошириш, ушбу оқибатларни бартараф этиш ёки камайтиришдан кўра фойдалироқ бўлиши мумкин. Аммо, ҳар қандай ҳолатда ҳам, эсда тутиш лозимки, лойиҳанинг атроф муҳитга зарарли таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш бўйича барча харажатлар, ҳамда компенсациявий тўловлар ва жарималар, лойиҳанинг умумий харажатларига киритилиши ва пул оқимларига қўшилиши лозим.

Экологик қисми муҳим рол ўйнайдиган лойиҳаларда, харажат ва даромадларнинг тўғридан-тўғри таҳлилини ўтказиб бўлмайди. Муаммо шундаки, экологик лойиҳалардаги даромад ва харажатларни аниқ кўриб бўлмайди ва (ёки) улар вақт бўйича анча сурилган.

Табиат нафақат инсонга ресурсларни тақдим этади, балки бошқа табиий хизматларни ҳам кўрсатади (сувларнинг табиий тозаланиши, тупроқнинг ҳимояси, чиқиндиларни қайта ишлаш ва ҳ.). Табиатнинг бундай такрорланмас ўзига хос қобилиятига етказилган зарарни қиймат билан ифодалаш жуда ҳам қийин, айрим ҳолларда эса умуман мумкин эмас.

Экологик ўзгаришларнинг даражаси ва характерини олдиндан билиш мумкин бўлган ҳолатларда, мавжуд бозорлар ва улардаги нархлар бундай баҳо бериш имкониятини туғдиради. Мисол учун, суғориш тизимидаги сув сифатининг ёмонлашуви туфайли, ҳосил ҳажми ёки сифатидаги йўқотишлар юқори даражали аниқлик билан ҳисобланган бўлиши мумкин.

Аммо, ҳаво ёки ичимлик сувининг сифати пасайиши натижасида инсонлар соғлиғига келтирилган зарарни ҳисоблаш анча мураккаб. Мисол учун, соғлиқни сақлаш, турар жойни ўзгартириш ёки даволаниш харажатларини ҳисоблаш мумкин, лекин барибир бир қанча бошқа харажатлар ҳисобга олинмасдан қолади ва зарар кўрганлар тегишли компенсация олмайдилар.

Лойиҳанинг салбий оқибатларини камайтириш ёки бартараф этиш харажатларини режалаштиришда, молиялаштиришнинг барча мумкин бўлган манбаларини, ва биринчи навбатда инвестициядан асосий фойда кўрувчи шахсларнинг маблағларини ҳисобга олиш лозим. Қўшимча даромад олиш

йўлида атроф муҳитга зарар етказувчи, уни тиклаш бўйича асосий харажатларни ҳам кўтариши мақсадга мувофиқ бўлади. Бундан ташқари барча поғоналардаги давлат бюджети, атроф муҳитни ҳимоя қилиш мақсадли дастурларининг маблағлари, махсус экологик жамғармаларнинг маблағлари ва бошқа манбалардан фойдаланиш мумкин.

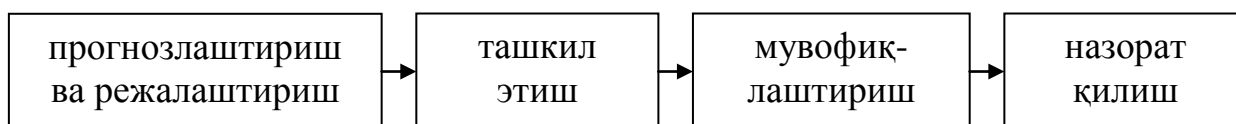
1.3. Инвестициявий лойихани бошқариш

Инвестициявий лойихани бошқаришнинг ўзига хослиги унинг характери, мураккаблиги, молиялаштириш хажми, амалга ошириш давомийлиги, натижаларнинг ноаниқлик даражаси ва бошқа кўпгина омиллар билан белгиланади.

Маълумки ҳозирги кунда, бошқарувга бўлган ўзаро учта боғлиқ ёндошув амалга оширилади – жараёнли, тизимли ва вазиятли.

Инвестициявий лойихани бошқаришга бўлган жараёнли ёндошув.

Жараёнли ёндошув бошқарувини, унинг функцияларини амалга ошириш бўйича тинимсиз ўзаро боғлиқ бўлган хатти-харакатлар тизими сифатида кўришни назда тутди. Бошқарув функцияларига эса – прогнозлаштириш ва режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва бошқалар киради. Жараёнли ёндошув нуқтаи назаридан инвестициявий лойихани бошқаришни қуйдаги қадамларга ажратиш мумкин (1.3. - расм).

1.3-расм. Жараёнли ёндошув нуқтаи назаридан инвестициявий лойихани бошқариш

Прогнозлаш ва режалаштириш бошланғич босқич бўлиб инвестициявий ғояни илгари суриб чиқиш ҳисобланади. Муайян инвестициявий лойиханинг ғояси ушбу соҳадаги мақсад ва вазифалар

тушимини белгилаб берувчи корхонанинг инвестицион сиёсатига мувофик бўлади. Корхона миқёси унинг бозордаги умумий стратегияси ва молиявий аҳволига боғлиқ тарзда инвестицион сиёсат мақсадларига битта инвестициявий лойиҳани ёки инвестициявий лойиҳалар тизимини амалга ошириш йўли билан эришиш мумкин. Хар ҳолда хар бир инвестициявий лойиҳа учун мақсадли кўрсаткичлар тизими шакллантирилади, уларга эришилгандан сўнггина лойиҳа яқунланган деб ҳисобланади. Инвестициявий лойиҳани режалаштириш жараёнида қўйилган мақсадларга эришиш вариантлари ва чекловга омилларни топиш учун, техник, ташкилий, иқтисодий, экологик, ижтимоий, тижорат тусидаги ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш амалга оширилади. Энг оптимал вазиятни танлаш хар бир вариант бўйича самарадорликни ҳисоблашнинг натижасидир. Прогнозлаш ва режалаштириш жараёни инвестицион режани батафсил ишлаб чиқиш одатда бизнес- режа шаклида тугалланади.

Ташкил этиш инвестицион бизнес режа корхонанинг жорий ишлаб чиқариш режалари билан биргаликда амалга оширилар экан, улар муҳим техник иқтисодий кўрсаткичлар бўйича келишилган бўлиши лозим. Кўпгина ҳолларда инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш мавжуд тузилмалар доирасида бўлади. Бунга қарамасдан хар бир инвестициявий лойиҳа амалдаги бошқарув тузилмасига қандайдир даражада ўз таъсирини кўрсатади. Шундай экан ушбу лойиҳани амалга оширувчи бўлимлар ўртасида ҳуқуқ мажбурияти ва маъсулиятни қайта тақсимлаш йўли билан инвестициявий лойиҳасини корхона бошқарувининг ташкилий лойиҳани корхона бошқарувининг ташкилий тузилмасига «киритиш» лозим.

Мувофиқлаштириш инвестициявий лойиҳани амалга ошириш учун лозим бўлган тадбирларни корхонанинг жорий режалари билан мувофиқлаштирилганлиги хар бир бўлимга етказилган бўлиши керак. Бўлимлар даражасида инвестициявий лойиҳанинг мақсад ва вазифалари бўлимларнинг мақсад ва вазифалари ҳамда салоҳияти билан тақсимланади. Инвестициявий бизнес режанинг молиявий ҳисоб китоблари батафсил тарзда

бўлимлар бюджетлари билан тақсимланади.

Мақсад вазифа ва ресурсларнинг мувофиқлаштиришдан ташқари ҳар бир бўлим инвестициявий лойиҳа бўйича тадбирларни бажаришда манфатдор бўлишлари лозим.

Назорат нафақат инвестициявий лойиҳани амалга оширишнинг барча босқичларида балки уни бошқариш қадамларида ҳам лозим бўлади. Назорат кўйидагиларни ўз ичига олади:

- Инвестициявий лойиҳа мақсадли кўрсаткичларининг корхонанинг стратегик ва техник мақсадларига мувофиқлиги устидан назорат;

- Инвестициявий лойиҳани ишлаб чиқиш учун фойдаланиладиган ахборот тўғрилиги ва тўлалигини текшириш;

- Ишлаб чиқаришга инвестицион тадбирларнинг корхонанинг техник, технологик, молиявий, экологик, ижтимоий, тижорат салоҳиятига мувоқлиги устидан назорат;

- Инвестициявий лойиҳани амалга ошириш давомида корхона бўлишлари ўртасида ҳуқуқ мажбурият ва маъсулиятлар қайта тақсимланишининг тўғрилиги устидан назорат;

- Инвестициявий лойиҳа амалга оширилиши устидан назорат. Лойиҳа самарадорлигининг ҳисобланган тавсифларига мувофиқ чегаравий тақсимланган дифференциал кўрсаткичларининг эришиш даражаси босқичма –босқич кузатиб борилади.

Натижада амалда эришилган кўрсаткичлар билан режадаги кўрсаткичлар орасидаги фарқлар аниқланади, бу эса фарқлар сабабини аниқлаб туриб лойиҳани амалга оширишни тўғри йўлга қўйишга ёрдам беради.

Амалдаги кўрсаткичларнинг режадаги кўрсаткичлардан фарқ қилиши корхонадаги ички муҳитга нисбатан ташқи муҳит омилларига кўпроқ боғлиқ. Ушбу муносабат билан, жараёнли ёндошув аҳамиятини қушмаган ҳолда инвестициявий лойиҳалар бошқарувида тизимли ёндошувдан ҳам

фойдаланиш лозим.

Инвестициявий лойиҳаларни бошқаришга бўлган тизимли ёндошув.

Хар бир инвестициявий лойиҳани ташқи муҳит билан алоқадор бўлган, очик тизим шаклида тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари инвестициявий лойиҳа ўз навбатида инвестицион сиёсатнинг таркибий тушунчаси инвестицион сиёсат эса корхона стратегиясининг таркибий тушунчаси ҳисобланади. Бунда тесқари алоқани яъни инвестициявий лойиҳани амалга оширишнинг натижалари ва ўзига хос хусусият-ларини, корxonанинг инвестицион сиёсати йўналишлари ва стратегисидаги ўзгаришларга таъсирини ҳам ҳисобга олиш лозим. Ушбу муносабат билан инвестициявий лойиҳа миқёсига боғлиқ тарзда ташқи муҳитдан кириб келувчи ахборотнинг аҳамияти ва тўлалиги турлича бўлиши лозим.

Катта миқёсдаги лойиҳалар учун - биринчи навбатда инвестицион таввақалчилик даражасини белгиловчи ахборотдир. Ички ишлаб чиқариш аҳамиятига эга лойиҳалар учун корxonанинг ишлаб чиқариш ва молиявий имкониятлари тўғрисидаги ахборотдир. Биринчи ҳолатда корхона бошқарув тузилишига нисбатан ташқаридан кириб келувчи ахборот ҳисоби бўлиши лозим, иккинчи ҳолатда локал ички ишлаб чиқариш инвестициявий лойиҳанинг бошқарув тизими бўлиши лозим.

Бунга мувофиқ инвестициявий лойиҳанинг бошқарув тизимидан чиқадиган натижа корxonанинг бозорда эгаллаган ўрнига, унинг рақобатбардошлигига, обрўсига, ижтимоий аҳамиятига ёки технологик даражасига ва харажатлар тузилмасига ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Инвестициявий лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида ўз ечимини топаётган мақсад ва вазифаларнинг кўплиги ҳамда лойиҳаларни амалга ошириш шароитларининг турлилиги уларнинг бошқарувига бўлган ёндошувлар ҳам мувофиқ тарзда диферциялашган бўлиши талаб қилинади. Инвестициявий лойиҳа олидида турган мақсадларни муайян шароитлар билан ва кейинчалик ушбу шароитларни

корхона мақсадлари билан ҳам боғлашга вазиятли ёндошув имкон беради.

Расм-1.4. Инвестициявий лойиҳа бошқарувига бўлган тизимли ёндошув

Инвестициявий лойиҳаларни бошқаришга бўлган вазиятли ёндошув

Вазиятли ёндошув тизимли ёндошувнинг давоми ва бир тури ҳисобланади. Ташқи муҳитнинг ноаниқлик даражаси ва режалаштирилган молиявий натижага эришмаслик хавфининг ошиши билан вазиятли ёндошувнинг аҳамияти ҳам ортиб боради. Хар бир инвестициявий лойиҳа ташқи ва ички муҳитнинг турли даражадаги ноаниқлиги даражасида амалга ошишига қарамасдан унинг ягона мақсади режадаги иқтисодий ёки бошқа самарадорлик кўрсаткичларига эришишдир. Вазиятли таҳлил эса айнан шунга йўналтирилган бўлади. Вазиятли ёндошувнинг ўзига хослиги шундаки у ўзгараётган вазиятни инвестициявий лойиҳаларнинг натижасига бўлган таъсирини аниқлаб беради.

Қуйидаги шароитлар мавжудлигида вазиятли ёндошувни қўллаш турли

миқёсдаги инвестициявий лойиҳалар учун самаралидир:

- Инвестицион қарорларни қабул қилувчи менежер бошқарув концепциялари билан танишиш муайян инвестициявий лойиҳага нисбатан унинг ижобий ва салбий томонларини баҳолашга лаёқатли бўлиши;

- Ташки ва ички муҳит омиллари таъсири остида шаклланувчи ва вазиятни белгилаб берувчи омиллар ичидан аҳамиятли ва аҳамиятга эга бўлмаганларини ажрата олиш;

- Менежер ҳар бир муайян вазиятда энг катта натижани олиш имконини берадиган ёндошувни қўллаш олиши.

Турли миқёсдаги инвестициявий лойиҳаларни бошқариш жараёнида юзага келувчи барча вазиятларни учта йўналиш бўйича ажратиш мумкин.

- Олинадиган натижаларни режалаштирган натижаларга нисбатан фарқланиши хавфи минимал бўлиб, чекланган сонли вариантлар ва натижалар ичидан қарор қабул қилиш лозим бўлганда:

- Режалаштирилган натижани олиш таваккалчилиги мавжуд шароитда қарор қабул қилиш лозим бўлганда;

- қўйилган мақсадларга эришиш ноаниқлиги шаротида қарор қабул қилиш лозим бўлганда.

Ҳар бир йўналишни кўриб чиқамиз.

Чекланган вариантлар ичидан қарор қабул қилиш. Йўналиш тор ичи ишлаб чиқариш характериға эға бўлган инвестицион қарорлар учун тўғри келади. Масалан нисбатан бир хил кўрсаткичларға эға ускуналар харид қилиш, ҳаво тозалаш масалаларини ўрнатиш ва х. Одатда бундай вазиятланган ва уларнинг натижалари етарлиги аниқликда хисобланган бўлади. Бунда ҳаракатлар кетма-кетлиги қуйидагича бўлиши лозим.

а) инвестицион қарор вариантлари сони аниқланади;

б) ҳар бир вариантнинг техник иқтисодий тавсифлари кўриб чиқилади;

в) вариантлардан бирини танлаш лозим (мезонлари) аниқланади. (масалан ҳаражатлар, даромад, рентабеллик, соф фойда ва б.)

г) таклиф этилган ҳар бир вариант учун мезонлар қийматлари

хисобланади.

д) энг яхши мезон қийматларига эга бўлган вариант амалга оширишга таклиф этилади.

Чекланган сонли вариантлардан қабул қилиш, хисоблаш услублари сифатида кўпгина инвестициявий лойиҳалар самарадорлигини хисоблашнинг статистик ва камроқ динамик услублари хизмт қилади.

Таваккалчилик шароитида қарор қабул қилиш. Ушбу вазият олдингини тўлдириши мумкин. Масалан, икки ёки ундан кўп вариантлар бир хил ҳажмдаги инвестицияларни талаб қилади, аммо режадаги натижалар олинишини 100% ли эҳтимоллик билан аниқлаш мумкин эмас. Бунда эҳтимолли ёндошувни қўллаш лозим. У даромадларга эришиш эҳтимолларини хисоблашни назарда тутди. Бунда режадаги натижаларни олиш таваккалчилиги устига, экспертнинг субъектив баҳоси таваккалчилиги ҳам қўйилади.

Ноаниқлик шароитида қарор қабул қилиш. Ушбу йўналиш энг мураккаб бўлиб, амалиётда энг кўп учраб туради. Бундай вазиятда натижага таъсир этувчи ўзгарувчиларни танлаш катта аҳамият касб этади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, агарда инвестициявий лойиҳа мақсадларига эришиш учун бутун жамоа кучлари йўналтирилмас экан, бошқарувга бўлган ҳеч бир ёндошув ижобий натижа бермайди.

1.4. Лойиҳанинг инвестициявий эҳтиёжлари

Масалалар

1.1-масала. Янги ишлаб чиқаришни ташкил этишга бўлган капитал қўйилмаларнинг давомийлиги 3 йилни ташкил этган ҳолда, йиллар бўйича тақсимланиш 50%, 25%, 25% га тенг. Бино, иншоат ва ускуналарга зарур бўлган капитал қўйилмалар ҳажми тегишли тарзда 250 млн. сўм, 240 млн. сўм ва 1700 млн сўмга тенг. Айланма маблағларга бўлган қўйилмаларнинг умумий ҳажми 80 млн. сўм.

Қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда:

- қурилма ва жиҳозларга бўлган харажатлар тегишли тарзда

ускуналар харажатининг 18% ва 12%ини ташкил этади;

- транспорт воситаларига бўлган харажатлар иншоат ва ускуналар харажатларининг 15%ини ташкил этади;

- технологияларни харид қилиш харажати ускуналар харажатининг ярмига тенг.

Тўғридан-тўғри капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажми ва уларни йиллар, ҳамда тузилмавий таркиби бўйича тақсимланишини аниқланг.

Ечим:

Масала ечими натижаларини тақдим этиш учун, ечим жараёнида тўлдириб бориладиган қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз.

Ечим қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

1. Биринчи навбатда, капитал қўйилмаларнинг барча келтирилган таркибий қисмларига бўлган уч йиллик умумий қўйилмалар ҳажмини ҳисоблаб чиқамиз. Бино, иншоат, ускуна ва айланма воситаларга киритиладиган қўйилмаларнинг ҳажми берилган. Етишмайдиган кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқамиз:

- қурилмаларга бўлган харажатлар $1700 \times 0,18 = 360$ млн. сўм;
- жиҳозлаш харажатлари $1700 \times 0,12 = 204$ млн. сўм;
- транспорт харажатлари $(1700 + 240) \times 0,15 = 291$ млн. сўм;
- технология харажатлари $1700 \times 0,50 = 850$ млн. сўм.

Асосий воситаларга қилинадиган барча харажатлар йиғиндисини ҳисоблайдиган бўлсак, ушбу кўрсаткич 3841 млн. сўмга тенг бўлади.

1. Олинган ва берилган барча маълумотларни жадвалнинг якуний устунига киритамиз.

2. Капитал харажатларнинг йиллар бўйича тақсимотини ўтказамиз. Тақсимлаш жараёни барча компонентлар учун бир хил. Мисол учун, асосий воситаларга бўлган умумий қўйилмалар учун қуйидагига эга бўламиз:

- биринчи йилда $3841 \times 0,50 = 1920$ млн. сўм,
- иккинчи йилда $3841 \times 0,25 = 960,25$ млн. сўм,
- учинчи йилда $3841 \times 0,25 = 960,25$ млн. сўм.

Капитал харажатларнинг йиллар бўйича тақсимоти

Йиллар	1 й.	2 й.	3 й.	Жами
Тўғридан-тўғри капитал қўйилмалар				
Асосий воситаларга бўлган қўйилмалар				
Бино				
Иншоат				
Ускуна				
Қурилма				
Жиҳозлар				
Транспорт воситалари				
Технологиялар				
Айланма маблағларга қўйилмалар				
Жами				

Ўхшаш тарзда бошқа барча харажатларни тақсимлаган ҳолда, жадвални тўлдирамиз ва якуний қийматларни ҳисоблаб чиқамиз.

Масала ечимининг якуний натижасини юқоридаги жадвал шаклида тақдим этиш керак.

1.2-масала. Янги ишлаб чиқаришни ташкил этишга капитал қўйилмалар киритиш давомийлиги 4 йил бўлиб, йиллар бўйича бир хил тақсимотга эга. Бино, иншоат ва ускуналарга бўлган капитал қўйилмаларнинг зарурий ҳажмлари тегишли тарзда қуйидагича: 400 млн. сўм, 600 млн. сўм, 2000 млн. сўм. Айланма воситаларга бўлган умумий қўйилмалар ҳажми 100 млн. сўмга тенг.

Қуйидагиларни ҳисобга олган ҳолда:

- курилма ва жиҳозларга бўлган харажатлар тегишли тарзда ускуналар харажатининг 15% ва 12%ини ташкил этади;
 - транспорт воситаларига бўлган харажатлар иншоат ва ускуналар харажатларининг 20%ини ташкил этади;
- технологияларни харид қилиш харажати ускуналар харажатиининг учдан бирига тенг.

Назорат саволлари:

1. Лойиҳа тушунчаси
2. Лойиҳа даври.
3. Лойиҳа турлари.
4. Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш нечта босқичлардан иборат?
5. Инвестициявий лойиҳанинг вазифаси нимадан иборат?
6. Техник таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
7. Тижорат таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
8. Институтционал таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
9. Экологик таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
10. Ижтимоий таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
11. Иқтисодий таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
12. Молиявий таҳлилни мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
13. Лойиҳаларни бошқариш усуллари.

II – БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ ВА ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

Таянч иборалар: инвестициялар, таваккалчиликли инвестициялар, тўғридан-тўғри инвестициялар, портфел инвестициялар, аннуитет, узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар, инвестициялаш манбалари, инвестициявий фаолият объекти ва субъектлари, инвестициялаш тамойиллари.

2.1. Инвестицияларнинг моҳияти ва шакллари

«Инвестиция» атамаси, лотинча «invest» сўздан олинган бўлиб, «қўйилма» маъносини билдиради. Янада кенгроқ таъриф бериладиган бўлинса, инвестициялар - бу капитални янада кўпайтириш мақсадида амалга ошириладиган капитал қўйилмалардир. Бунда капиталнинг кўпайиши, инвестор мавжуд маблағлар истеъмолидан воз кечганини компенсациялаши, таваккалчилик учун мукофотлаши ва ушбу даврдаги инфляцион йўқотишларни қоплаш учун етарли бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг «Инвестициявий фаолият тўғрисида»ги Қонунида, «инвестициялар» тушунчаси «иқтисодиёт ёки бошқа фаолият объектларига киритилаётган моддий ва номоддий бойликлар ва уларга эгалик қилиш ҳуқуқи» деб изоҳланган.

Инвестициялар (капитал қўйилмалар) – бу иқтисодиётнинг барча соҳалари каби транспорт мажмуаси соҳаларини асосий ишлаб чиқариш воситалари ривожлантиришга қайта ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилган моддий, меҳнат ва пул ресурсларини харажати мажмуаидир. Инвестиция сўзи бизнинг иқтисодиётимиз учун нисбатан янги бир қанча қамровли макроиқтисодий тушунчадир.

Молиявий таърифи бўйича инвестициялар – бу фойда олиш мақсадида хўжалик фаолиятига қўйиладиган маблағларнинг барча турларидир: иқтисодий таъриф бўйича эса асосий ва айланма капитални яратиш, кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник қайта жиҳозлашга кетган

харажатлардир.

Микродаража ва ишлаб чиқариш назариясига кўра, инвестициялар деганда янги капитал, шу жумладан ишлаб чиқариш воситалари ва интеллектуал салоҳият, қайта ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёни тушунилади.

Республикамизда иқтисодий барқарорликни таъминлаш биринчи навбатда, транспорт мажмуаси, шу қатори автомобиль транспорти соҳасига ички ва хорижий сармояларни йўналтиришни талаб этади. Олиб борилаётган ташқи савдо, иқтисодий, шу жумладан, инвестицион сиёсат ва алоқаларда кўйидаги йўналишлар устувор ва муҳим аҳамиятга молик ҳисобланади:

- соҳада экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва янада мустаҳкамлаш, экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш;

-республика транспорт тизимида экспорт имкониятини кенгайтириш, жаҳон бозорларига кириб бориш учун, қимматбаҳо хом ашёни қайта ишлаб тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи кўшма корхоналарни ривожлантириш. Хорижий шериклар билан ҳамкорликда замонавий корхоналар барпо этиб, уларни илғор технологиялар билан таъминлаш асосида рақобатбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

-экспортни кенгайтиришга қаратилган стратегияни фаол қўллаш билан бир қаторда импортнинг салмоғини қисқартириш (соф экспорт ҳажмини ошириш)га қаратилган сиёсатни изчиллик билан амалга ошириш ўзимиз ишлаб чиқаришимиз мумкин бўлган товарлар ва маҳсулотларнинг четдан келтирилишини оқилона камайтириш;

-ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш, хўжалик ишларини юритувчи субъектларга, хорижий шериклар билан бевосита алоқалар ўрнатишда, ўз маҳсулотларига чет эл бозорларида сотиш учун кўпроқ эркинлик бериш, товарларни экспорт ва импорт қилишда имтиёзлар тизимини янада кенгайтириш борасида аниқ, мақсадли сиёсат олиб бориш;

-хорижий сармояларни республика иқтисодиётига кенг қўламда жалб этиш учун зарур ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар тизимини

вужудга келтириш ва ташқи иқтисодий ўзгаришларга мос ҳолда мувофиқлаштириш;

-ташқи иқтисодий фаолият таркибий қисмлари мажмуасини – ихтисослаштирилган ташқи савдо, лизинг консалтинг ва суғурта фирмаларни, ташқи савдо алоқаларини ривожлантириш манфаатлари ва шароитларига мос келадиган транспорт, алоқа ва коммуникация тизимларини вужудга келтириш.

Иқтисодиёт бўйича Нобел мукофоти совриндори У.Ф.Шарк (1990 й.) «инвестициялаш» атамасига қуйидагича изоҳ беради: «Эртага даромад олиш мақсадида, бугун пул сарфлаш», яъни инвестицияларнинг моҳияти шундаки улар капитал ҳаракати жараёнига жалб қилинган. Ушбу капитал ҳаракати натижасида олинган даромад нафақат инвесторнинг барча харажатларини қоплаши, балки унга таваккалчилик учун мукофот олиб келиши ҳам лозим.

Демак, инвестициялар – бу келажакда иложи борича кўп ва самаралироқ фойдаланиш мақсадида «олиб қўйиладиган» бойликлардир. Уларнинг бир қисмини жорий даврда фойдаланилмаган ва захирага олиб қўйилган истеъмол маблағлари (захираларни кўпайтириш эмас); иккинчи қисмини эса ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилган ресурслар (бино, иншоот, машина ва қурилмаларга қўйилмалар) ташкил этади.

Корхоналар ҳар доим инвестицияларга, яъни янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, мавжудларини ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник жиҳозланишини яхшилаш, фойда олиш ва бошқа мақсадларни кўзлаган ҳолда, турли дастур ва айрим тадбирларга маблағ (ички ва ташқи манбалардан) қўйишга мухтож бўладилар. Бу ишбилармонлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига фойда ёки ижтимоий самара олиш мақсадида қўйиладиган пул маблағлари, мақсадли банк жамғармалари, пайлар, акция ва бошқа қимматли қоғозлар, технологиялар, машина ва ускуналар, лицензиялар, шу жумладан товар белгилари, кредитлар, исталган бошқа мулк ёки мулкчилик ҳуқуқи, интеллектуал бойликлар ҳамдир.

Ҳар қандай мамлакатда инвестицион муҳит биринчи навбатда сиёсий барқарорликка боғлиқ. Худди шу омил инвестор учун ўз фаолиятини режалаштириш, узоқ муддатли капитал яратади. Республикамиздаги инвестицион сиёсатнинг асосий хусусиятларидан бири- макроиктисодий кўрсаткичларнинг барқарорлигидир.

Мамлакатимизда олиб борилаётган инвестицион сиёсатда инвестицияларни иқтисодиётнинг қуйидаги устувор соҳаларига йўналтириш лозим:

- транспорт мажмуаси тараққиёти, уни замон талабларига мувофиқ қайта қуриш;

- транспорт мажмуасининг моддий-техник таъминотини яхшилаш, ирригация ва мелиорация тармоқлари ҳолатини тубдан яхшилаш;

- саноат ва ёқилғи-энергетика мажмуаси тармоқларини ривожлантириш;

- ички ва ташқи бозорларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш ва экспортни кучайтириш, экспортда тайёр маҳсулотлар ва техникавий маҳсулотлар ҳиссасини ошириш;

- кичик бизнесни ривожлантириш ва уларнинг моддий-техник таъминотини яхшилаш.

Инвестициялар турли хил белгиларга асосан туркумланади: асосий капитални кўпайтириш зарурияти билан боғлиқ, *соф*, ва асосий фондлар эскиришини қоплаш зарурияти туфайли юзага келган, *ялли* инвестициялар. Инвестициялар йўналтирилган объекти бўйича ҳам фарқланади. Бундай объектлар бўлиб мулк, молиявий воситалар, номодий бойликлар хизмат қилиши мумкин. Таъсир йўналиши бўйича: алмаштириш, кенгайтириш, фондлар таркибини янгилашга ажратиш мумкин. Мақсадлар ва улар билан боғлиқ таваккалчилик нуқтаи-назаридан инвестициялар қуйидаги турларга бўлинади:

- венчур (таваккалчиликли);

- тўғридан-тўғри;

- портфел;

- аннуитет.

Таваккалчиликли инвестициялар, ёки венчур капитали деб, таваккалчилиги юқори бўлган капитал қўйилмаларни атайдилар. Венчур капитали - бу юқори таваккалчилик билан боғлиқ янги фаолият турларида чиқариладиган янги акцияларга инвестиция киритишдир. Венчур капитали асосан инновацион ва янги технологиялар билан боғлиқ фаолият турларида учрайди.

Тўғридан-тўғри инвестициялар - фойда олиш ва бошқарувда иштирок этиш мақсадида, хўжалик фаолияти юритаётган субъект устав капиталига қўйиладиган қўйилмалардир.

Портфел инвестициялар - портфелни шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, қимматли қоғозлар ва бошқа активлар (жамғарма ва депозит сертификатлари, суғурта полислари, ва ҳ.)ни сотиб олишдан иборатдир.

Аннуитет (немисча annuitat-йиллик тўлов) – инвестиция киритувчи шахсга бир хил вақт оралиғида муайян даромад келтирадиган инвестициялардир. Бунга асосан суғурта ва нафақа жамғармаларига маблағ қўйишни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Тижорат амалиётида инвестицияларнинг қуйидаги турларини фарқлаш мумкин:

- моддий активларга киритиладиган инвестициялар;
- пул активларига киритиладиган инвестициялар;
- номоддий (кўриб бўлмайдиган) активларга киритиладиган инвестициялар.

Моддий активлар деганда ишлаб чиқариш бино ва иншоотлар, ҳамда хизмат муддати бир йилдан кўп бўлган машина ва ускуналар тушунилади. Пул активлари деганда эса, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан пул олиш ҳуқуқлари тушунилади (депозитлар, опцион, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар) Номоддий активларга, корхона томонидан орттирилган интеллектуал бойлик, савдо белгилари, лицензия ва ноу-хаулар киради.

Тадбиркорлик фаолияти объектларига инвестициялар турли шаклларда амалга оширилади. Шу муносабат билан, инвестицияларни таҳлил қилиш ва режалаштиришда, уларни 2.1.-расмда кўрсатилган белгилар бўйича туркумлаштириш муҳим ҳисобланади.

1. Маблағ киритиш объектларига қараб реал ва молиявий инвестицияларга ажратилади.

Реал инвестиция – ерга, ишлаб чиқариш воситаларига, моддий ва бошқа активларга эга бўлган ташкилотлар ёки бошқа хўжалик субъектлари томонидан амалга оширилади.

Молиявий инвестициялар бу – мулкдан даромад олиш ҳуқуқини берувчи, “мулк эгаси” мақоми билан бевосита боғлиқ бўлган акция, облигация ва бошқа қимматбаҳо қоғозларга қўйилган маблағлардир.

Молиявий инвестициялар капитал қўйилмаларни қўшимча манбаи бўлгани каби “қимматбаҳо қоғозлар бозорида биржа ўйинлари предмети ҳам бўлиши мумкин. Лекин, моддий ишлаб чиқаришнинг турли йўналишларидаги корхоналарнинг бир қисми ўзининг табиатига кўра ишлаб чиқаришга киритилган бевосита инвестициялардан фарқ қилмайди.

2. Инвестиция киритишда иштирок этиш характери бўйича бевосита ва билвосита инвестициялар мавжуд.

Бевосита инвестиция киритиш деганда, инвестиция объектини танлашда инвесторнинг ўзи бевосита иштирок этиши тушунилади.

Билвосита инвестиция киритишда эса, барча операциялар масъул шахс (инвестициявий ёки бошқа молиявий воситачилар) ёрдамида амалга оширилади. Воситачилар ёрдамида инвестицион ва бошқа жамғармалар хизмат қилиши мумкин.

3. Инвестиция киритиш даври бўйича қисқа муддатли ва узок муддатли (айрим адабиётларда қисқа, ўрта ва узок муддатли) инвестициялар фарқланади.

Қисқа муддатли инвестициялар деганда муддати бир йилгача бўлган капитал қўйилмалар тушунилади (мисол учун қисқа муддатли депозитлар,

жамғармалар ва х.), узоқ муддатли инвестициялар эса – бир йилдан ортиқ муддатга киритилган капитал қўйилмалардир.

4. Мулкчилик шакли бўйича шахсий, давлат, чет эл ва қўшма инвестициялар мавжуд.

Шахсий инвестициялар – бу фуқаролар ва давлат мулкига тегишли бўлмаган корхоналар томонидан амалга ошириладиган капитал қўйилмалардир.

2.1-Расм. Инвестицияларнинг турли белгилар бўйича туркумланиши

Давлат инвестициялари деганда бюджет ва нобюджет фондлари, ҳамда қарз маблағлари ҳисобига марказий ва маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, ҳамда ўзининг шахсий ва қарз маблағлари ҳисобига давлат корхона ва ташкилотлари киритадиган капитал қўйилмалар тушунилади.

Чет эл инвестициялари - чет эллик фуқаролар, юридик шахслар ва давлатлар томонидан амалга оширилидиган капитал қўйилмалардир.

Чет эл инвестициялари шунинг учун амалга ошириладики, қўйилган маблағлари юзасидан юқори даромадни таъминлаш ва бош мақсади - қўйган

сармоясидан кўпроқ фойда олиш. Мамлакатимиз агросаноат мажмуасига тўғридан тўғри чет эл инвестицияларини кириб келиши билан хорижий банклар билан ишлаш тажрибасини, халқаро маркетингни, хом ашё ва материаллар бозори ҳамда халқаро савдо ҳақидаги билимларини ҳам олиб келади. Ўзбекистон чет эл инвестицияларининг экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш учун бой хом ашё ресурсларга эга бўлган агро-саноат мажмуасига ва қишлоқ жойларига йўналтиришдан айниқса манфаатдордир.

Чет эл инвестицияси ва қабул қилувчи мамлакатнинг манфаатлари ўзаро мос келган тақдирдагина тўғридан тўғри чет эл инвестициялари мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг муҳим рағбатлантирувчи омили бўлиши мумкин. Инвестициялар бу икки томонлама ўзаро ҳаракат жараёнининг яъни тадбиркор ва инвесторнинг мақсад сари ҳаракати натижасидир.

Лойиҳанинг муваффақияти икки томоннинг ҳам қанчалик умумий тил топишларига боғлиқ. Шу кунда умумий қабул қилинган инвестицион лойиҳалар самарадорлигини баҳолаш мезонлари ва режалари, услублари тадбиркорлар ва инвесторлар ўртасида ўзаро тушунишни таъминлайди. Ушбу услублар ташкилотларнинг яъни ..., жаҳон банки ёки Европа банки ва бошқаларнинг инвестицион лойиҳалари самарадорлигининг услубларини киритиш мумкин. Ҳамма услублар пул оқимларини таҳлил қилиш тамойилларига асосланади.

Шунинг учун республикада чет эл инвестицияларини киритиш билан баровар марказлаштирилган ва инвестицияларни, корхона ва чет эл инвесторларининг маблағларини оқилона уйғунлаштириб бориш учун амалга оширишнинг тегишли концепцияларини жорий этиш лозим. Инвестиция бу республикамизнинг иқтисодиётини ривожлантириш учун асосий ишлаб чиқариш воситаларини кенгайтирган ҳолда тўлдириб боришнинг ягона тизими, шундай экан инвестициялар корхоналар учун машиналар, ускуналар, янги технологик жараёнлар ва линияларни сотиб олишга жалб қилиниши зарур. Миқдорий кўрсаткичлардан сифат кўрсаткичларининг зиёд бўлиши

инвестициянинг самарасини белгиловчи омиллар бўлиб ҳисобланади.

Қўшма инвестициялар – мазкур мамлакат ва чет эл давлатлари субъектлари томонидан қўшма равишда амалга ошириладиган инвестициялардир.

5. Худудий белгиси бўйича мамлакат ичидаги ва мамлакат ташқарисидаги инвестициялар фарқланади.

Инвестициялар ўз объекти бўйича ҳам қуйидагича туркумланиши мумкин:

- капитал (реал активларга);
- инновацион (техника ва технологияларнинг янги авлодини ишлаб чиқишга йўналтирилган);
- ижтимоий (инсон салоҳиятини, ишлаб чиқариш тажрибасини ривожлантириш, номоддий бойликларнинг бошқа шакллариغا киритиладиган).

Бундан ташқари, лойиҳа бошланишида корхона харид қилишда амалга ошириладиган бошланғич ёки нетто-инвестициялар мавжуд. Реинвестициялар билан биргаликда улар брутто-инвестицияларни ташкил этади.

Реинвестициялар – янги ишлаб чиқариш воситаларини яратиш ёки харид қилишга ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган, қайта бўшаган инвестициявий ресурслардир. Бундай инвестициялар мавжуд объектларни янгилаш, технологик ускуналарни замонавийлаштириш, янги маҳсулот турларини ишлаб чиқиш, янги бозорларни ташкил этиш ва бошқа мақсадларга йўналтирилиши мумкин.

Ишлаб чиқаришга, қимматли қоғозларга ва бошқа турдаги инвестицияларни амалга ошириш қуйидаги ҳоллардагина мақсадга мувофиқ бўлади:

- ушбу қўйилмадан олинadиган соф фойда, маблағларни банк депозитига қўйиш орқали олинadиган соф фойдадан юқори бўлса;
- инвестициялар рентабеллиги инфляция даражасидан юқори бўлса;

- пулларнинг вақт оралиғидаги қийматини ҳисобга олган ҳолда, мазкур лойиҳа рентабеллиги, бошқа алтернатив лойиҳалар рентабеллигидан юқори бўлса;

- лойиҳа амалга оширилгандан сўнг корхона активларининг рентабеллиги ошса (ёки камаймаса) ва ҳар ҳолда қарз маблағлари бўйича ўртача ҳисоб ставкасидан юқори бўлса;

- кўриб чиқиладиган лойиҳа, ишлаб чиқаришнинг рационал тузилмасини шакллантириш, харажатларни қоплаш муддатлари, молиявий манбаларнинг мавжудлиги нуқтаи-назаридан корхонанинг бош мақсадларига мувофиқ келса.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, мазкур умумий тамойиллар бўлишига қарамасдан, у ёки бу хўжалик фаолиятини юритувчи субъект учун инвестициявий сиёсатнинг асосий мезонларини аниқлаш жуда ҳам субъектив ва муайян босқичдаги стратегик молиявий мақсадларга боғлиқ бўлади.

Аммо субъективликнинг ҳар қандай даражасида инвестициялар бўйича қарор қабул қилинаётганда, молиявий менежер пулларнинг вақт оралиғидаги қийматини, лойиҳа таваккалчилиги даражасини, лойиҳанинг алтернатив лойиҳалардан устунлигини ва бошқа кўплаб омилларни эътиборга олиши лозим.

Иқтисодий тармоқлари қатори транспорт мажмуаси таркибига кирувчи автомобиль транспортида инвестицияларнинг роли бениҳоят катта.

Биринчидан, инвестиция умумий харажатларнинг энг асосий унсуридир. Инвестициялардаги ўзгариш умумий таклифга сезиларли даражада таъсир қилади, бу эса ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш ҳажмига ва аҳоли бандлигига таъсир кўрсатади.

Иккинчидан, инвестициялар агросаноат мажмуаси корхоналарининг асосий воситаларини йиғилишига олиб келади. Бунда ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга қўйилган пул маблағлари бошланғич босқичда хўжалик фаолияти натижаларига сезиларли таъсир кўрсатмаслиги мумкин, лекин келажакда иқтисодий ўсиш учун керакли манбани яратади.

Учинчидан, инвестициялардан оқилона фойдаланмаслик ишлаб чиқариш ресурсларининг “музлаб” қолишига олиб келади, бу эса ўз навбатида миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишига, охирига етказилмаган қурилиш, моддий ресурсларнинг “ўлиши” га, моддий бойликлар билан таъминланмаган иш ҳақини тўлашга, ишлаб чиқариш самарадорлигини пасайишига олиб келади.

Шундай қилиб, инвестициялар тўғрисида қарор қабул қилиш кутилаётган даромадлилик ва таваккалчилик нисбати таҳлилига асосланади. Шунинг учун ҳам, инвестициялар моҳияти тўғрисида гап юритаётганда, уларнинг турли хил таваккалчилик ва кутилаётган даромадга боғлиқ эканликларини эсдан чиқармаслик лозим. Пулларнинг даромад олиб келиш қобилияти уларнинг келиб чиқиш манбаи ва истеъмол йўналишлари, яъни пул қаердан кириб келиши ва нимага инвестиция сифатида қўйилишига боғлиқ бўлади. Демак, капитал манбаларининг ишончилиги ва маблағларни тўғри инвестиция қилиш ўртасида узлуксиз алоқа кузатилади. Ушбу белгилари билан инвестициялар бошқа қўйилмалардан фарқланади.

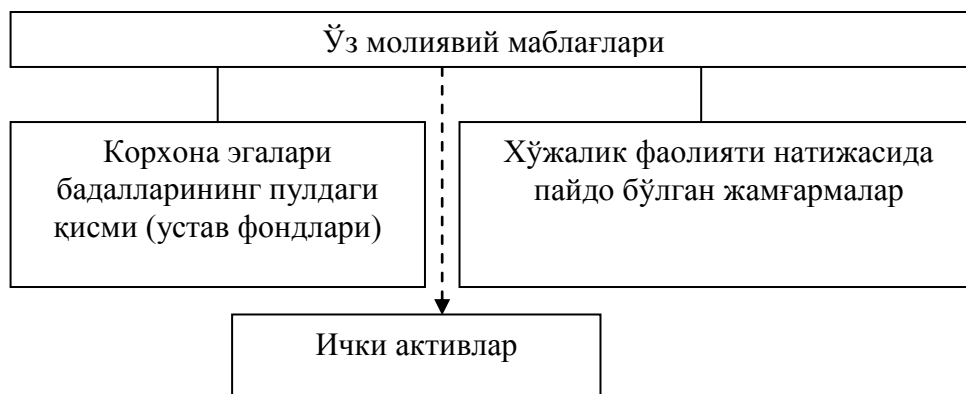
Транспорт тизимига инвестицияларни киритилишини йўлга қўйиш ва у босқичма-босқич олиб борилиши, инвестицияларни ўсиши тармоқ ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошиши, унда сармоядан олинадиган фойданинг кўпайиши билан боғлиқ. Транспорт мажмуасини барқарор ўсишида етакчи рол ўйнайдиган транспорт хизматлари бозорларни ривожлантириш учун меъёрий инфратузилмаларга маблағ қўйиш, харажатлар билан боғлиқ юридик хизматларни ташкил этиш, ходимлар малакасини ошириш, минтақавий бошқарув аппаратларини ислоҳ қилашни зарурият талаб қилмоқда.

2.2. Транспорт мажмуи корхоналари фойдаланиши мумкин бўлган инвестицион ресурслар манбалари

Умуман олганда, корхона молиявий ресурсларининг барча манбаларини қуйидаги кетма-кетликда акс эттириш мумкин:

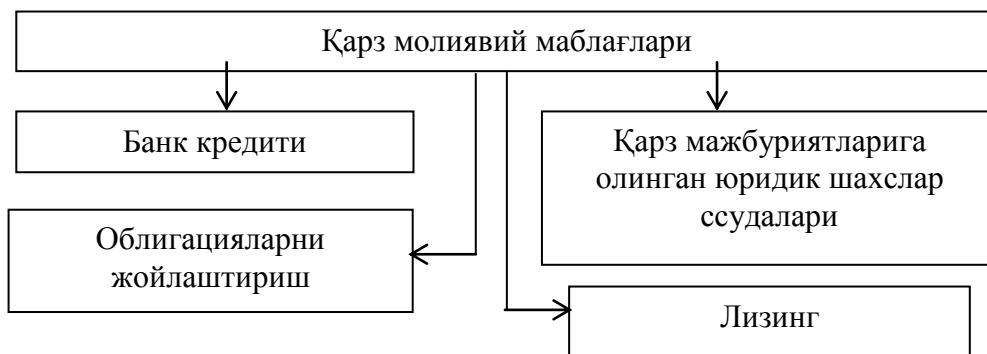
- ўз шахсий молиявий ресурслари ва ички хўжалик захиралари;
- қарз молиявий маблағлари;
- акцияларни сотиш, пай ва бошқа турдаги бадаллардан олинадиган, жалб қилинган молиявий маблағлар;
- корхоналар уюшмалари томонидан марказлаштирилган молиявий маблағлар;
- нобюджет фондлари маблағлари;
- давлат бюджети маблағлари;
- чет эл инвесторлари маблағлари.

Ўз молиявий ресурслари. Ўз молиявий ресурсларининг тузилмаси 2.2.-расмда келтирилган.

2.2.-Расм. Ўз молиявий маблағлар тузилмаси

Қарз молиявий маблағлар. Қарз молиявий маблағларнинг тузилмаси 2.3-расмда келтирилган.

2.3-Расм. Қарз молиявий маблағларнинг тузилмаси

Ўз ва қарз молиявий маблағлар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, фоиз тўловлари солиқ тўлагунга қадар чегириб ташланади, яъни ялпи харажатларга киритилади, дивидендлар эса фойдадан тўланади.

Инвестицияларнинг ички манбалари.

Ўзбекистонда капитал қўйилмаларни молиялаштириш ички манбалар ва чет эл кредит линияларининг ресурслари ҳисобига амалга оширилади.

Инвестицияларнинг ички манбалари 2.4-расмда келтирилган.

2.4-Расм. Инвестицияларнинг ички манбалари

Инвестицияларнинг ташқи манбалари.

Ўзбекистонда чет эл инвестициялари қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- чет эл капиталининг улушли иштироки билан қўшма корхонлар тузиш;
- тўлиқ чет эл инвесторларига тегишли корхоналар, уларнинг филиаллари ва ваколатхоналарини тузиш;
- чет эл инвестори томонидан корхоналар, бино, иншоотлар, корхоналардаги иштирок улушлари, акция ва облигацияларни сотиб олиш;
- ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини ва бошқа мулкчилик ҳуқуқларини сотиб олиш;
- заём, кредит, мулк ва мулкчилик ҳуқуқларини тақдим этиш.

Асосий муаммо чет эл капиталининг самарали оқимини рағбатлантиришдан иборат. Ушбу муносабат билан қуйидаги иккита саволга аниқ жавоб топиш лозим: қайси соҳаларга чет эл инвестициялари кириб

қилиши чегараланиши, қайси соҳаларга эса уларни биринчи навбатда жалб қилиш лозим?

Бевосита кириб келган чет эл инвестициялари, бу фақатгина иқтисодиётга киритилган оддий капитал қўйилма эмас, балки ўзбек корхоналарининг ишлаб чиқариш самарадорлигини ва техник даражасини оширишнинг бирдан-бир йўли ҳамдир. Ўзбекистонга ўз капиталини жойлаштириш орқали чет эл компанияси янги технологиялар, иш фаолиятини ташкил этишнинг янги услублари ва жаҳон бозорига чиқиш имкониятини ҳам олиб келади.

2.3. Инвестициявий фаолиятнинг субъект ва объектлари

Инвестициявий фаолият субъектлари бўлиб жисмоний ва юридик шахслар хизмат қилади. Жисмоний шахслар – бу Ўзбекистон ва чет эл мамлакатлари фуқаролари. Юридик шахслар – Ўзбекистон қонунчилигига асосан ташкил этилган шахслар. Кўрсатилган белги бўйича барча иштирокчиларни аниқ ажратиш мумкин бўлмаганлиги сабабли, инвестициявий фаолият субъектларига қуйидагиларни киритадилар: давлат, инвесторлар, буюртмачилар, иш бажарувчилар, инвестициявий фаолият объектларидан фойдаланувчилар, етказиб берувчилар ва бошқа ташкилотлар (банк, суғурта, воситачи муассасалар, инвестициявий фондлар, биржалар ва бошқа юридик шахслар), ҳамда чет эл давлатлари қонунларига мувофиқ ташкил топган чет эл юридик шахслари, компаниялари ва бошқа корпоратив ташкилотлар, халқаро ташкилотлар ва уларнинг Ўзбекистон ҳудудида ташкил этилган филиаллари ва ваколатхоналари.

Инвестор – ўз маблағлари, қарз ёки инвестиция шаклида жалб қилинган маблағларни киритувчи ва улардан мақсадли фойдаланишни таъминловчи, инвестициявий фаолият субъектидир. Қўшма инвестиция киритиш учун, қонун томонидан инвесторлар маблағларини бирлаштириш имконияти кўзда тутилган.

Транспорт мажмуаси таркибидаги йўналишига киритилаётган

инвестициялар ҳажми динамикаси ва самарадорлигига қуйидаги омиллар таъсир этади;

-лойиҳани танлаш;

-корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва мамлакат иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришлар;

-давлат солиқ сиёсати ва берилаётган кредит банк фоизлари;

- ички ва ташқи савдодаги иқтисодий аҳвол;

-пул бирлигининг ички ва ташқи курси;

-мамлакат сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар.

Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ, инвестициявий фаолият объектлари бўлиб, иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларидаги янги яратилаётган ва замонавийлаштирилаётган асосий фондлар ва айланма воситалар, қимматли қоғозлар, мақсадли пул қўйилмалари, илмий-техник маҳсулот, бошқа мулкчилик объектлари ва интеллектуал мулкчилик ҳуқуқлари хизмат қилади. Бунда экологик, санитария-гигиена ва бошқа меъёрларга жавоб бермайдиган, ёки фуқаролар, юридик шахслар ёки давлат ҳуқуқ ва манфаатларига зид келадиган объектларга инвестиция киритиш қонун билан таъқиқланган.

Инвестициявий фаолият объектининг махсус шакли бўлиб алоҳида тартибда ташкил этиладиган пай инвестициявий фондлар хизмат қилади. Фонд жисмоний ва юридик шахслар (инвесторлар) томонидан бундай фондларнинг инвестициявий пайларини харид қилиш йўли билан ташкил этилади. Аммо давлат ва маҳаллий бошқарув органлари бундай фондларда инвесторлар сифатида иштирок эта олмайдилар.

2.4. Инвестициявий фаолият тамойиллари. Инвестиция жалб қилиш шартлари

Қўйилмаларнинг янада юқорироқ самарасига эришиш учун инвестиция киритишнинг базис тамойиллари мавжуд.

1. Инвестиция киритишнинг чегаравий самарадорлиги тамойили.

Ҳар бир корхона, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига бўлган харажатларни камайтирган ҳолда максимал даромад олишга интилади. Корхона ўз фаолиятини кейинчалик ҳам давом эттиради, агарда ишлаб чиқаришнинг мавжуд даражасида унинг даромади ишлаб чиқариш харажатларидан юқори бўлса. Акс ҳолда эса, яъни товар сотишдан олинган умумий даромад ишлаб чиқариш харажатларидан юқори бўлмаса, корхона фаолияти тўхтатилади.

Агарда битта қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришдан олинган даромад, уни ишлаб чиқариш харажатларидан юқори бўлса, корхона маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириши лозим. Агарда битта қўшимча маҳсулотдан олинган даромад ишлаб чиқариш харажатларига тенг бўладиган бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Агарда корхона ишлаб чиқаришни давом эттириш тўғрисида қарор қабул қилган бўлса, у шунча маҳсулот ишлаб чиқариши керакки, чегаравий харажатлар чегаравий даромадга тенг бўлсин. Ушбу шартлар универсал характерга эга бўлиб, мулкчиликнинг исталган шакли, бозорнинг исталган тузилмасига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Ишлаб чиқаришга капитал қўйиш самарадорлиги, камида иккита омилга боғлиқ бўлади:

- ишлаб чиқариш харажатларини ошиш суръати (асосан технология томонидан белгиланади);
- ишлаб чиқаришни монополлашганлик даражаси.

2. Қоплаш тамойили

Ушбу тамойил инвестиция киритишда самарадоликни баҳолашга янги ёндашувни белгилаш имконини беради. Инвестиция киритишдаги қарор қабул қилиш эркинлиги, уларни амалга оширишдаги эркинсизлик ва чеклашларга ўз ўрнини бўшатади.

Мисол учун, нима сотиб олиш керак, нима ишлаб чиқариш керак, қанча суммани кредитга олиш лозим, қанча муддатга ва қайси фоизларда ва ҳоказолар тўғрисида қарор қабул қилишда корхона эркинликга эга. Аммо

ушбу жараёнлар амалга оширилгандан сўнг орқага қайтиш жуда ҳам қийин. Ускуна харид қилингандан сўнг унинг пулини қайтариш учун ундан бир неча йил давомида фойдаланиш лозим, кредит шартномаси бўйича пул маблағлари ажратилгандан сўнг улар бўйича фоизларни тўлаш шартдир. Шунинг учун, инвестициявий лойиҳа ўз кучига киргандан сўнг, фаолият эркинлиги анча чекланади. Албатта харид қилинган ускуна ёки технологияларни қайтариб бериш ёки учинчи шахсларга сотиш мумкин, лекин бу йўқотишлар билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам инвестициявий лойиҳада мумкин бўлган ҳатоларни олдиндан ҳисоб китоб қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

3. Капитал қўйилмалар самарадорлигининг моддий ва пулдаги баҳосини ўзаро мувофиқлаштириш тамойили.

Самарадорликни баҳолашнинг уч хил варианты мавжуд:

- харажат ва ишлаб чиқаришнинг нисбий нархларини таққослаш орқали, яъни фақатгина пул билан баҳолаш. Тажрибаларнинг кўрсатишича, самарадорликни фақатгина пул ҳажми билан баҳолаш нотўғри бўлади, айниқса прогноз (башорат) қилиб бўлмайдиган инфляция шароитида;

- самарадорликнинг пул ва техник омилларини ўзаро мувофиқлаштириш орқали. Гап шундаки, инвестициявий лойиҳага киритилган технологиялар ҳам катта рол ўйнайди;

- лойиҳанинг бозор (қиймат) баҳосини ҳисобга олмайдиган техник ёндашув, бундай ёндашувдан Ўзбекистон шароитида деярли фойдаланилмайди;

4. Мослашув харажатлари тамойили.

Мослашув харажатлари – бу янги инвестициявий муҳитга мослашиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлардир. Буларга ишлаб чиқаришни қайта ташкил этиш, ходимларни қайта ўқитиш, бозор конъюнктурасига мослашиш ва шунга ўхшаш харажатларни киритиш мумкин. Вақт йўқотиш даромад йўқотиш деб қабул қилинади. Ҳар доим ҳам инвестициявий лойиҳа тўғрисида қарор қабул қилишдан уни амалга оширишгача бир оз вақт ўтади.

Бирданига мослашиб кетиш деярли мумкин эмас.

Мослашув учун тўлов сифатида, жорий пул оқимининг кескин камайишини ҳисобга олиш мумкин. Ҳаттоки акция ва облигацияларни ҳам, уларни бозор қиймати тушиб кетаётган вақтда фойда билан сотиб бўлмайди. Вақтдан йўқотиш капитални ишсиз қолиши ва даромаднинг камайишига олиб келади. Ишлаб чиқаришга инвестиция киритишнинг мослашув харажатлари эса янада юқори бўлади.

Фараз қилайлик ускуналар ўрнатилган, ишлаб чиқариш йўлга қўйилган бир вақтда бозор конъюнктураси ўзгарди ва технологиялар, демак мавжуд ускуналарни ҳам, алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Мисол учун, кўл меҳнатини машина меҳнатига алмаштириш. Бу маълум мослашув харажатларига олиб келади, улар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- кадрларни қайта тайёрлаш;
- эски ускуналарни сотиш ва янгисини харид қилиб олиш;
- штат қисқариши муносабати билан ишсиз қолган ходимларга компенсацион тўловларни амалга ошириш;
- ўз кучини йўқотмаган шартномалар бўйича жарималар тўлаш ва ҳ.

Шунинг учун ҳам мослашув харажатларини, маҳсулот таннархига киритиш лозим. Ушбу харажатлар қиймати хом-ашё, материаллар ва технологиялар қийматидан қанчалик юқори бўлса, капитал қўйилмаларни амалга ошириш шунчалик фойдали бўлади. Маҳсулотга бўлган талаб қанчалик юқори бўлса, корхона шунчалик катта мослашув харажатларига йўл қўйиши мумкин. Тажрибаларнинг кўрсатишича, талаб нархи таклиф нархидан қанчалик кўп вақт мобайнида юқори бўлса, инвестиция киритиш ҳам, мослашув харажатларига қарамасдан, шунчалик самарали бўлади.

5. Мультипликатор (кўпаяувчи) тамойили.

Мультипликатор тамойили тармоқларнинг ўзаро алоқасига суянади. Бу дегани, мисол учун автомобилларга бўлган талабнинг ошиши, технологик жиҳатдан ишлаб чиқариш учун лозим бўлган товарларга бўлган талабнинг ошишига ҳам олиб келади. Яъни ишлаб чиқариш технологиясини билиш,

корреляция коэффициентини аниқ ҳисоблаш имконини беради.

Мультипликатор муайян таъсирнинг кучини олдиндан билиш, ушбу ахборотдан самарали фойдаланиш, ва фойда келтирмаётган инвестициялардан воз кечиб, конъюнктурадан илгарилаган ҳолда янги фаолият тури билан шуғулланишга имкон беради.

Мультипликатор таъсирини келтириб чиқарган тармоқ маҳсулотига бўлган талабнинг сусайиши, мультипликатор самарасига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бундан ташқари, мультипликатор самараси вақт ўтиши билан аста-секин ўз кучини йўқотиб боради. Кейинчалик эса бошқа тармоқ маҳсулотига талаб ошиши ва бундай ҳолат инвестициялар киритиш стратегиясига ўзгартиришлар киритишга олиб келиши мумкин.

б. Q – тамойили.

Бу активни фонд биржасида баҳоланиши ва унинг реал тикланиш қиймати ўртасидаги боғлиқликни белгилашдир. Бундай боғлиқлик кўрсаткичи Q-нисбатдир:

QЎИшлаб чиқарилаётган моддий активларнинг биржа баҳосига нисбати

Агарда нисбат бирдан катта бўлса, инвестиция киритиш фойдали ҳисобланади. Шу тарзда, уйларнинг бозор (биржа) баҳосининг уларнинг жорий қийматига нисбатан ўсиши, уй-жой қурилишини рағбатлантиради, чунки бозордаги нарх жорий харажатларни тўлиқ қоплайди.

Q-Бутун корхонанинг биржа қийматини унинг моддий қисмини қоплаш харажатларига нисбати

Умуман олганда, давлат томонидан тартибга солиш даражаси қанчалик юқори бўлса, ушбу тамойилдан шунчалик кам фойдаланилади. Демак, давлат томонидан тартибга солиниш даражаси камайиб, корхоналар асосий ва айланма капитали қийматини баҳолаш ва қайта баҳолашда товар хом ашё ва фонд биржаларининг ролини ошиб бориши билан, инвестициялар самарадорлигини баҳолашга бўлган бундай ёндашув аҳамияти ҳам ортиб боради.

Тажрибаларга қараганда Q-тамойилидан транспорт, автомобилсозлик,

авиасозлик, рангли металлургия каби саноат тармоқларида фойдаланиш айниқса яхши натижаларга олиб келади, ва нефт қазиб олиш, газ тармоғи каби давлат томонидан тартибга солинадиган тармоқларда умуман қўлланилмайди.

Назорат саволлари:

1. Инвестициялар деганда нимани тушунасиз?
2. Турли хил белгилар бўйича инвестицияларнинг туркумланиши.
3. Моддий инвестициялар.
4. Номоддий инвестициялар.
5. Молиявий инвестициялар
6. Инвестиция шакллари.
7. Инвестицияларни молиялаштиришнинг асосий манбаларини санаб ўтинг.
8. Инвестициявий фаолиятнинг объект ва субъектлари.
9. Инвестициявий фаолиятнинг базис тамойиллари.
10. Инвестицияларни жалб этишнинг асосий шартлари.

III-БОБ. ХУДУДЛАР ВА КОРХОНАЛАРДАГИ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ МУҲИТ ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР

Таянч иборалар: инвестициявий муҳит, сийсий омил, иқтисодий омил, ижтимоий омил, инвестициявий таваккалчилик, жозибадорлик омиллари, давлат бошқаруви, инвестициявий сиёсат.

3.1. Инвестициявий муҳит тўғрисида умумий тушунчалар

Ҳар куни жаҳон бўйича минглаб корхоналар олдида қарор қабул қилиш зарурияти пайдо бўлади. Кичик тадбиркор кўшимча даромад топиш ва мавжуд фирмани кенгайтириш йўларини ўйласа, ички бозорда ўз маҳсулотини сотувчи завод раҳбарияти ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва кўшимча ишчи кучини ёллаш масаласини кўриб чиқади, трансмиллий компания эса жаҳон бозорига янги маҳсулот чиқариш учун янги ишлаб чиқариш қувватларини жойлаштириш вариантларини баҳолайди. Ушбу қарорларнинг ҳар бири, жаҳоннинг муайян ҳудудидаги иқтисодий ўсиш суръатларига ўз таъсирини кўрсатади ва улар, мазкур ҳудудларда шаклланган инвестициявий муҳитга чамбарчас боғлиқдир.

Қулай инвестициявий муҳит, кичик корхоналардан тортиб то трансмиллий компанияларгача барча тадбиркорлик субъектлари олдида янги имкониятларни очиб беради, ва инвестиция киритиш, янги иш жойларини ташкил этиш ва фаолият миқёсларини кенгайтиришга ундайди. Шундай қилиб, инвестициявий муҳит, иқтисодий ўсишни таъминлашда марказий ролни ўйнайди. Ривожланаётган давлатлар ҳукуматларининг биринчи навбатдаги вазифаси – инвестициявий муҳитни яхшилашдир.

Инвестициявий муҳит, корхонанинг маблағларни жалб этиш, янги иш жойларини ташкил этиш ва фаолият миқёсларини кенгайтириш имкониятларига таъсир этувчи, кўплаб локал омилларнинг аксидир. Қулай инвестициявий муҳит бутун жамиятдаги вазиятни яхшилаш имконини беради. Бу дегани, корхоналар муайян харажат ва таваккалчиликларни

кўтаришлари лозим.

Иқтисодий ўсиш муаммосини инвестициявий муҳит орқали кўриб чиқадиган бўлсак, бир нечта жиҳатларини ажратиш мумкин. Хусусан, инвестициявий муҳит:

- маблағ киритиш ва ишчи кучини ёллаш тўғрисида қарор қабул қилувчи корхоналарни эътибор марказига чиқаради;

- корхоналар, инвестиция имкониятлари, бу билан боғлиқ ҳукумат сиёсати ва амалий фаолиятини бир бутун сифатида баҳолайди деб билади;

- сиёсатни амалга оширувчилардан, ишлаб чиқаришга йўналтирилган хусусий инвестицияларни рағбатлантириш ва жамиятнинг бошқа мақсадлари ўртасида мувозанатни таъминлашни талаб қилади.

Қулай инвестициявий муҳит инсонларнинг янада баркамоллашуви учун имконият яратади. Инвестициявий муҳитни яхшилаш – ривожланиш стратегиясининг асосларидан биридир. Инсонлар ўз имкониятларидан фойдаланишини таъминлашга йўналтирилган инвестициялар эса, бу ишнинг муҳим қисми ҳисобланади.

Аҳоли сонини ўсиб бориши шароитида, иқтисодий ўсиш – жамият турмуш тарзини яхшилашнинг ягона мустақкам механизmidир. Қулай инвестициявий муҳит, инвестицияларни рағбатлантириб ва унумдорликни ўсишига ёрдам берган ҳолда, иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилади. Аммо иқтисодий ўсиш учун фақатгина инвестицияларнинг ҳажми эмас, балки унумдорликни ўсиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қулай инвестициявий муҳит корхоналарга ривожланиш, мослашиш ва иш юритишнинг янги услубларини жорий этиш имкониятларини таъминлаш йўли билан унумдорлик ўсишига кўмаклашади.

Давлат ўзининг амалга ошираётган сиёсати ва харажатлар, таваккалчиликлар ҳамда рақобат йўлидаги тўсиқлар бўйича амалий тадбирлари орқали мамлакатдаги инвестициявий муҳитга таъсир кўрсатади. Қулай инвестициявий муҳитни яратиш, ушбу учала гуруҳ (харажатлар, таваккалчиликлар ҳамда рақобат йўлидаги тўсиқлар) муаммолари билан

давлат шуғулланишини талаб қилади. Дунёнинг турли мамлакатларидаги инвестициявий муҳитнинг хилма-хиллиги, мумкин бўлган ўзгаришлар салоҳиятидан далолат беради.

3.2. Таваккалчиликлар

Инвестициялар билан боғлиқ қарорлар истиқболли характерга эга экан, корхоналарнинг келажак тўғрисидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Корхоналар дуч келадиган кўпгина таваккалчиликлар, шу жумладан истеъмолчилар ва рақобатдошлар реакциясининг ноаниқлиги, инвестиция киритишнинг оддий белгиси ҳисобланади, ва корхоналар уни тўғри қабул қилишлари керак. Аммо, мулкчилик ҳуқуқлари ҳимоясини ўз ичига олган, барқарор ва ҳавфсиз иқтисодий муҳит яратишда давлат ҳам муҳим рол ўйнайди. Сиёсий ноаниқлик, макроиқтисодий барқарорсизлик ва қонуний қарорларнинг ихтиёрийлиги, имкониятларнинг чекланиши ва инвестиция киритиш истагининг сусайишига олиб келади. Аслида сиёсий таваккалчиликлар ривожланаётган мамлакатларда фаолият юритувчи корхоналарнинг асосий муаммоси ҳисобланади.

Корхоналар рақобатдошлар кўп бўлишини ёқтирмайди. Аммо, айрим корхоналар учун фойдали бўлган рақобат йўлидаги тўсиқлар, бошқа корхона ва истеъмолчилар имкониятларини чеклайди ва харажатларини оширади. Бундан ташқари, «ҳимояланган» корхоналарда инновациялар ва унумдорликни оширишга бўлган истаги сусаяди. Юқори харажат ва таваккалчиликлар корхоналарни бозорга кириб келиши йўлидаги тўсиқлар сифатида хизмат қилиши мумкин. Давлат, бозорга чиқишни қонуний бошқарган ва рақобатдошликка зид бўлган ҳатти-ҳаракатларга жавоб қайтарган ҳолда, тўсиқларга бевосита таъсир кўрсатади.

3.3. Ҳукумат сиёсатининг инвестициявий муҳитга таъсири

Кўпгина ҳолларда инвестициявий муҳитни ислоҳ қилиш, мавжуд вазият устунликларидан фойдаланувчилар томонидан қаттиқ қаршиликка

учрайди. Бундай қаршилик бозор диспропорциялари ва бошқа имтиёзлардан ўз манфаатларида фойдаланувчи, бошқа корхоналардан, пора олувчи ёки бошқа имтиёзлардан фойдаланувчи, давлат мансабдор шахсларидан, ёки ислохотлар натижаси ноаниқ бўлган ҳолда, ҳаттоки жамиятнинг кенг қатламларидан ҳам келиб чиқиши мумкин.

Тажрибалар кўрсатишича, ҳокимият органлари томонидан ислохотлар ишига берилган, ижтимоий қўллаб-қувватлаш натижасида, жамият билан музокараларга киришган ҳолдагина, ривожланиш рўй бериши мумкин.

Ҳукукий тартибга солиш салоҳиятини мустаҳкамлаш кўпгина ҳолларда устувор вазифа ҳисобланади. Давлат, юзага келаётган тенденция ва муаммоларни аниқлаш, ҳамда амалга оширилаётган сиёсат таъсирини баҳолаш учун хусусий сектор фаолиятини кузатиб бориши лозим.

3.1-жадвал

Корхоналарга капитал қўйилмаларни амалга ошириш учун имконият ва рағбатлантиришни таъминловчи омиллар

	Корхоналарга капитал қўйилмаларни амалга ошириш учун имконият ва рағбатлантиришни таъминловчи омиллар	
	Ҳукумат таъсири кучли	Ҳукумат таъсири кучсиз
Харажатлар	<ul style="list-style-type: none"> - Коррупция; - Солиқлар; - Давлат томонидан тартибга солиш тизими туфайли чеклашлар; - Инфратузилма харажатлари ва молиявий харажатлар; - Ишчи кучи бозорини тартибга солиш бўйича 	<ul style="list-style-type: none"> - Бозор нархлари билан белгиланадиган харажатлар; - Ишлаб чиқариш омиллари бозори ва маҳсулот бозори ўртасидаги фарқ; - Ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши натижасидаги тежаш.

	тадбирлар тизими.	
Таваккалчиликлар	<ul style="list-style-type: none"> - Ҳукумат сиёсати тадбирларининг кутилганлиги ва ишончлиги; - Макроиқтисодий барқарорлик; - Мулкчилик ҳуқуқлари; - Шартнома бажарилишини таъминлаш; - Экспроприация. 	<ul style="list-style-type: none"> - Истеъмолчилар ва рақобатдошлар жавоби; - Ташқи импульслар; - Табiiй офатлар; - Етказиб беришлар ишончлиги.
Рақобатга тўсқинлик қилувчи шароитлар	<ul style="list-style-type: none"> - Бозорга кириш ва чиқишни тартибга солувчи ҳукумат тадбирлари тизимидаги тўсиқлар; - Рақобат соҳасидаги қонунчилик ва сиёсат; - Инфратузилма. 	<ul style="list-style-type: none"> - Бозор миқёси, ҳамда ишлаб чиқариш омиллари бозори ва маҳсулот бозори ўртасидаги фарқ; - Ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши натижасидаги тежаш ва айланма маблағлар катталигидан олинадиган фойда.

3.4. Автомобиль корхоналари учун қулай инвестициявий муҳитни таъминлашнинг асосий (бошланғич) шароитлари

Ишлаб чиқаришни ривожланиш жараёни, одатда, илмий янгиликларга асосланади ва шунинг учун ҳам мамлакат ёки минтақа қайси турдаги маҳсулотни муваффақиятли тарзда ишлаб чиқаришини олдиндан айтиш қийин. Ушбу муносабат билан, иқтисодиётда фаолият юритувчи барча

корхоналар учун қулай инвестициявий муҳит яратиш ва эътиборни асосий (базис) шароитларни таъминлашга қаратиш лозим. Халқаро тажрибалар соғлом инвестициявий муҳитнинг тўртта соҳасининг (хавфсизлик ва барқарорлик; ҳуқуқий тартибга солиш ва солиққа тортиш; молия ва инфратузилма; ишчи кучи ва меҳнат бозорлари) ҳар бирига бўлган истиқболли ёндашувларни ажратиш имконини беради.

Сиёсий ва макроиқтисодий барқарорликнинг қониқарли даражаси – сиёсатнинг турли соҳаларидаги янгиликлар мустаҳкам характерга эга бўлишининг бошланғич шартидир. Барқарор бўлмаган ёки хавfli вазият, мулкчилик ҳуқуқларига таъсири орқали, инвестицияларга ҳам ўзининг бевосита таъсирини кўрсатади. Мулкчилик ҳуқуқлари ҳукумат ёки бошқа бир учинчи томон ҳатти-ҳаракатларидан қанчалик яхши ҳимояланган бўлса, инвестиция киритишга бўлган интилиш шунчалик авж олади. Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида амалга оширилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳуқуқлар қанчалик ҳимояланган бўлса, иқтисодий ўсиш шунчалик тез бўлиб беради. Мулкчилик ҳуқуқлари кафолатларини ошириш тўртта асосий соҳадаги ислоҳотларни талаб қилади: ер ва бошқа мулкга эгалик ҳуқуқини тасдиқлаш; шартнома муносабатларининг бажарилиши устидан назорат қилиш; жинойтчилик даражасини пасайтириш; ва беғараз мулк экспроприациясини тўхтатиш.

Мамлакат ичида ва чегараларида амалда бўлган корхона фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва солиққа тортиш механизмлари инвестициявий муҳитни шакллантиришда катта рол ўйнайди. Тўғри амалга оширилган ҳуқуқий тартибга солиш, инвестиция киритишга тўсқинлик қилувчи бозор механизми камчиликларини йўқ қилишга ёрдам беради, ва корхона манфаатларини жамият мақсадлари билан бирлаштиради. Тўғри амалга оширилган солиқ сиёсати эса, инвестициявий муҳитни яхшилашга қаратилган хизматларни молиялаштириш манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Ривожланаётган мамлакатлар ҳукуматларининг асосий муаммоси, инвестиция киритишга кўпроқ имконият ва рағбатлантиришлар, ҳамда

жамият манфаатлари ўртасида қандайдир мувозанатга эга бўлишдан иборат.

Муваффақиятли фаолият юритувчи молиявий бозорлар кредиторларни уларнинг лойиҳаларини молиялаштириш, ҳамда таваккалчиликнинг бир қисмини ўз зиммасига олиш истагида бўлган инвесторлар билан учраштиради. Ривожланган инфратузилма эса, корхоналарни истеъмолчилар ва етказиб берувчилар билан боғлаган ҳолда, уларга ишлаб чиқаришнинг замонавий усулларида фойдаланиш имкониятини яратади. Ва аксинча, молиялаштириш ва инфратузилмадаги камчиликлар имкониятлар сонини камайтиради ва барча инвесторлар учун бир хилда харажатлар ва таваккалчиликнинг ошишига олиб келади. Бозорга чиқишга тўсқинлик қилган ҳолда, ушбу камчиликлар корхонанинг рақобатдошлик ва меҳнат унумдорлигини оширишга бўлган интилишини ҳам сусайтиради. Бундай камчиликлар айниқса ривожланаётган мамлакатлар учун ҳосдир.

Инвестициявий муҳит – корхоналарни инвестиция киритиш, янги иш жойларини яратиш ва фаолият миқёсларини кенгайтириш имкониятларини шакллантирувчи локал омиллар тўпламидир. Инвестициявий муҳит шаклланишида, харажатлар, таваккалчилик ва рақобатдошликка таъсир этувчи сиёсат ва ҳукуматнинг амалий тадбирлари катта рол ўйнайди.

Бу тузилманинг бошланғич нуқтаси сифатида кичик корхоналарни эътироф этиш мумкин. «Тузилма» тушунчаси, фаолият тури ва юридик мақомидан қатъи назар, индивидуал фермерлардан тортиб то трансмилий корпорацияларгача, барча хўжалик юритувчи субъектларни ўз ичига олади.

Корхоналарни инвестиция тўғрисида қарор қабул қилиши, тенг бўлмаган имкониятлар ва турли хил стратегиялар ёрдамида амалга ошади. Қабул қилинган қарор фойда олиш истаги билан изоҳланса, ишлаб чиқариш унумдорлиги даражаси ушбу имконият билан боғлиқ харажатлар, таваккалчилик ва тўсиқлар билан белгиланади.

3.5. Инвестициявий муҳитга таъсир этувчи омиллар мажмуаси

Инвестициявий муҳит - бозор ислохотларининг тўғри йўлда эканлиги

ва жаҳон ҳамжамиятининг мамлакатдаги мулкчилик ҳуқуқлари мустаҳкамлилигига бўлган ишончининг ўлчагичи сифатида хизмат қилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда қулай инвестициявий муҳит яратилган. Чет эл инвестицияларига эга корхоналар (ЧИК) қонун кафолатлари ва сезиларли фискал имтиёзларга эга. Натижада, Ўзбекистон иқтисодиётидаги чет эл капиталининг роли йилдан йилга ошиб бормоқда. Бу ЧИКларнинг сонини ўсиши, уларнинг ЯММ, ташқи савдо айланмаси ва аҳоли бандлигидаги улушини ошиши билан ифодаланади. Шу билан бирга ЧИКлар учун импорт қилинадиган ускуналарнинг қиймат ҳажми уларнинг маҳсулоти экспорти қиймати ҳажмидан анча юқори. Ушбу муаммонинг ечими, ЧИКлар экспорт фаолиятини кенгайтириш учун қўшимча рағбатлантириш чораларини жорий этишни талаб қилади.

Маълумки, ҳар қандай мамлакатдаги инвестициявий муҳит, биринчи навбатда мамлакатдаги сиёсий барқарорликка боғлиқ бўлади. Айнан ушбу омил, инвесторга бугунги кунни фойдасини эмас, балки узоқ келажакни кўзлаган ҳолда инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш имконини беради. Ўзбекистон инвестициявий иқлимининг муҳим хусусияти шундаки, мамлакатимиз Марказий-Осиё минтақасидаги энг барқарор давлат бўлиб қолмоқда. Ўзбекистонда ЧИКлар фаолиятининг қонуний базасини шакллантириш бўйича доимий тарзда ишлар олиб борилмоқда, бу эса инвестициявий муҳитнинг муҳим таркибий қисмидир. ЧИКлар фаолиятини тартибга солувчи қонуний базасининг асосида, 5 май 1994 йилда қабул қилинган «Чет эл инвесторлари ва чет эл инвесторлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги ва 30 апрел 1998 йилда қабул қилинган «Чет эл инвесторлари ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоялаш тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ётади. Бу қонунлар республикада фаолият юритувчи чет эллик инвесторлар учун таваккалчиликни камайтиришни назарда тутган бир қатор тадбирларни ўз ичига олади.

Шунингдек, мамлакат бошқаруви томонидан амалга оширилаётган

макроиқтисодий барқарорлик сиёсати ҳам муҳим омил ҳисобланади. Ўзбекистон Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди билан яхши алоқалар ўрнатган. Бундай алоқалар ўзаро ҳурмат ва умумий масалаларни конструктив ҳал қилиш истаги пойдеворида барпо этилган.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич эволюцион сиёсати амалга оширилиши жараёнида қуйидаги натижаларга эришилди:

- иқтисодиёт тушкунлигининг олди олинди ва унинг барқарорлашувига эришилди;

- давлат бюджети дефицити анча пасайди, бу ўз навбатида инфляциявий жараёнларни назорат қилиш имконини берди;

- иқтисодиётнинг асосий тармоқларини қайта қуриш ва ривожлантиришга йўналтирилган тузилмавий ўзгаришлар амалга оширилмоқда;

- давлат тасарруфидан чиқариш ва приватизация жараёнлари авж олди.

Ҳар қандай мамлакат инвестициявий муҳитини таҳлил қилишда, миллий валюта конвертацияси даражасига муҳим рол ажратилади. Валюта айирбошлаш курси устидан давлат назоратининг сақланиши ва харидорларни расмий чет эл валюта бозорига киришини таъминлаш Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг ўзига хос хусусиятидир.

Мамлакатга чет эл инвестициялари кириб келишига тўсқинлик қилувчи омиллардан бири, банк тизимининг нисбатан ривожланмаганлигидир. Хусусан, инвесторлар нуқтаи назаридан, Ўзбекистонда нақд ва нақдсиз пул операцияларини ўтказишни яхшилаш, молиявий бозорда рақобат муҳитини яратиш эҳтиёжи сезиларли.

Сўнгги вақтда инвестициявий муҳитнинг муҳим омили сифатида, чет эл инвесторлари учун яратилаётган имтиёз ва рағбатлантиришлар тизими акс эттирилмоқда. Турли мамлакатларда, чет эллик инвесторлар ўзига хос имтиёзлар тизими жорий этилган. Бозор инфратузилмаси ва ҳуқуқий муҳитни шакллантириш, муайян вақтни талаб қилувчи жараён ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам кўпчилик мамлакатлар, қулай инвестициявий муҳитни шакллантириш мақсадида, вақтинчалик чоралар сифатида, чет эл инвесторлари учун айрим имтиёзлар ва рағбатлантиришларни жорий этадилар. Ўзбекистон ҳукумати томонидан ЧИКларга катта молиявий имтиёзлар тақдим этилган. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

-ЧИКнинг ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва унда ишловчи чет эллик ишловчиларининг шахсий эҳтиёжлари учун Ўзбекистон Республикасига олиб кириладиган мулк божхона божларидан озод қилинади;

-республика инвестициявий дастурига киритилган лойиҳаларга капитал қўйилмаларни амалга оширувчи ишлаб чиқариш ЧИКлари 7 йилгача даромад солиғидан озод қилинадилар;

-ишлаб чиқариш ЧИК лари Низом жамғармасида чет эл инвесторларининг улуши 50 фоиз ва ундан ортиқ бўлса, Низом жамғармаси катталигига қараб, улар учун амалдаги солиқ ставкалари камайтирилади;

-экспортга мўлжалланган ёки импорт ўрнини босадиган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи, янгидан ташкил этиладиган ЧИК лар, агарда уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмининг 25 фоиздан ортиғини болалар товарлари ташкил этса, ишлаб чиқаришни бошлаган вақтидан 5 йил давомида даромад солиғидан озод қилинадилар (кейинги йилларда эса, амалдаги даромад солиғи фоиз ставкаси улар учун 2 баробар камайтирилган);

-Низом жамғармасида чет эл капиталининг улуши 50 фоиз ва ундан ортиқ бўлса, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга йўналтирилган даромад солиғидан озод қилинади;

-ўзи ишлаб чиқараётган маҳсулотни эркин конвертацияланадиган валютага экспорт қилувчи, ишлаб чиқариш ЧИКлари экспорт божхона божлари ва бошқалардан озод этиладилар.

Сўнги йилларда кузатиладиган асосий тенденция шундан иборатки, нафақат ривожланаётган ва постсоциалистик давлатлар, балки ривожланган давлатлар ҳам чет эл инвесторлари учун йилдан-йилга кўпроқ имтиёзларни тақдим этмоқда. Бу жаҳон бозоридаги капитал учун олиб бориладиган

рақобат курашининг ёрқин исботидир. Ривожланган давлатлар молиявий имтиёзларга асосланса, ўтиш иқтисодиётидаги давлатлар биринчи навбатда фискал имтиёзларни тақдим этишади.

Молиявий ва фискал имтиёзларни ўзаро ажратишга бўлган бир нечта ёндашувлар мавжуд. Бизнинг фикримизча ЮНКТАД (UNCTAD) томонидан тақлиф этилган ёндашув энг ҳақиқатга яқинидир.

Ушбу ёндашувга мувофиқ фискал имтиёзларга қуйидагилар киради:

- солиқ «таътиллари», корхона муайян муддатга бир ёки бир нечта (айрим ҳолларда эса барча) солиқларни тўлашдан озод этилади;

- корпоратив солиқ (даромад/фойда солиғи) ставкаларини пасайтириш;

- импорт божларидан озод қилиш;

- реинвестиция имтиёзлари, фойдани ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга йўналтириладиган қисмини солиқлардан озод этиш;

- ижтимоий дастурлар имтиёзлари, ижтимоий дастурларни амалга ошириш корхона харажатларини тўлиқ ёки бир қисмини солиққа тортиш базасидан чиқаради.

Қўлланилаётган рағбатлантириш тадбирларини тизимлаштириш, ва демак уларнинг самарадорлигини ошириш учун, капитал қабул қилувчи мамлакатлар ҳукуматлари томонидан имтиёзларни бериш мезонлари ишлаб чиқилган. Фискал имтиёзларни тақдим этишнинг асосий мезони сифатида, иқтисодиётнинг мамлакат учун устувор бўлган соҳаларига капитал киритиш хизмат қилади.

Ўзбекистон учун, масалан, иқтисодиётнинг барча соҳаларидаги асосий устуворлик бу экспортга йўналтирилган ёки импортни ўрнини босадиган маҳсулот ишлаб чиқаришдир. Аммо, жаҳонда рўй бераётган иқтисодий ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда «инсон ресурслари» ва инновацион тадқиқотларга киритиладиган инвестициялар, XXI асда етакчилар қаторида бўлишни истаган ҳар қандай мамлакатнинг муҳим устуворликлари қаторида бўлиши лозим.

Ўзбекистон ҳукумати чет эл инвестициялари учун қулай бўлган меъёрий-ҳуқуқий базани яратишга интиломда. Ушбу мақсадни кўзлаган ҳолда «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонун (май 1994й.), Вазирлар Маҳкамасининг №55 Қарори (январ 1996й.) 1996 йил 31 майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони қабул қилинди. Бу ҳужжатларда Ўзбекистонга хорижий инвес-торларни киритишга доир қарорларнинг ҳукумат томонидан қабул қилиш жараёнлари билан бир қаторда чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуи ҳам белгилаб берилган.

Хусусийлаштириш жараёни ҳукуматга қатъийлик билан хориж инвестицияларини жалб этиш бўйича ўз мақсадлари жиддийлигини кўрсатиш имконини беради.

Айрим корхоналар хорижий инвесторларда катта қизиқиш туғдириши, шубҳасиз. Агар адолат ва профессионаллик билан бир неча активларни сотса, унда ҳукумат хорижий инвесторларни тўлақонли ҳамкорлар сифатида жалб қилиб, ўз мақсадлари жиддийлигини исботлаб беради.

Оммавий хусусийлаштириш дастурига қўшимча сифатида индивидуаллик асосида айрим йирик ва муҳим корхоналарни сотиш имкониятларини кўриб чиқиш мумкин.

Инвестициявий муҳитни яхшилашда хусусийлаштиришнинг хориж тажрибаси бир неча қуйидаги жиҳатларга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди.

1. Ахборотнинг етарли даражада эмаслиги, хорижий инвесторларнинг асосий эътирозига сабаб бўлади.

2. Индивидуаллик асосида хусусийлаштириш учун корхоналарни пухта сараланиши охир-оқибатда мувоффақиятга эришиш учун муҳим аҳамиятга эга.

3. Қайта ташкил этиш бўйича амалга ошириладиган ҳаракатлар, масалан, технология алмаштириш, маҳсулотнинг янги турларини киритиш, янги бозорларни топиш ва шунга ўхшаш ишлар бўлажак мулкдор зиммасига қўйилгани мақсадга мувофиқдир.

4. Компанияни қайта тиклаш бўйича режалар унинг сотилиш нархига караганда кўпроқ қизиқтириши лозим. Айрим инвесторлар хусусийлаштиришнинг асосий мақсади тўғрисида аниқ тасаввурга эга эмаслар.

5. Савдоларни очик тендерлар ёки бошқа рақобатли услублар орқали воситачиларсиз, тўғридан-тўғри амалга ошириш лозим. Бунда яхши обрўга эга бўлган маслаҳатчилар хизматларидан фойдаланиш мақсадга мувофик бўлади. Масалан, йирик қайта хусусийлаштириш битимларини амалга ошираётганда инвестициявий банклар ва аудит компанияларига мурожаат қилиш керак бўлади.

Ўзбекистон, турли хил қонунчилик ҳужжатларида акс эттирилган, солиқ рағбатлантиришларининг кенг тўпламини тақдим этади. Бундан ташқари, чет эл инвесторлари қўшимча рағбатлантиришларга ҳам эга бўлишади, айниқса, солиқ тўлашдан озод қилиш даврини узайтириш шаклида.

Шу билан бирга рағбатлантиришнинг оддий ва самарали усуллари мавжуд:

- барча рағбатлантиришларни олиб ташлаган ҳолда қонун томонидан белгиланган корхоналар учун фойда солиғи ставкасини пасайтириш;
- ҳозирги рағбатлантиришларни олиб ташлаган ҳолда, камроқ ихтиёрийликга эга бўлган самаралироқ рағбатлантиришларни жорий этиш;
- рағбатлантириш сифатида вақтинчалик солиқ тўлашдан озод этишни қолдириш, аммо унинг ихтиёрийлиги ва дискриминацион характерини сусайтириш.

Қулай инвестициявий муҳит – бу фақатгина корхоналар томонидан юқори даромад олиш эмас. Агарда мақсад даромад олиш бўлса асосий эътибор харажат ва таваккалчиликларни камайтиришга қаратилган бўлар эди. Асосий мақсад эса, бутун жамият манфаатларини кўзлаган ҳолда янада юқорироқ натижаларга эришишдир. Қулай инвестициявий муҳит иккита томондан барча учун фойда келтиради. Биринчидан, у фақатгина

корхоналарга эмас, балки янги иш жойларини ташкил этиш, нархларни пасайтириш ва солиққа тортиш базасини кенгайтириш орқали бутун жамиятга хизмат қилади. Иккинчидан, у фақат йирик корхоналарга эмас балки барча корхоналарга тарқалади.

Корхоналар ҳукумат томонидан ўтказилаётган сиёсатга эмас, балки бу сиёсат қандай амалга оширилишига ҳам эътибор қаратадилар. Шунинг учун ҳам корхоналар (бошқа манфаатдор томонлар сингари), ҳукумат сиёсатини ўзи учун қулай тарзда ўтишига интиладилар. Шундай қилиб, ҳукуматнинг амалий тадбирлари ва давлат бошқаруви масалалари биринчи даражали ҳисобланади. Инвестиция тўғрисида қарор қабул қилишда корхоналар, сиёсатнинг расмий тадбирлари ва давлат бошқаруви хусусиятларини биргаликда баҳолашади. Бу инвестициявий муҳитни такомиллаштириш стратегияси учун муҳим оқибатларга эга.

Харажатлар, таваккалчиликлар ва рақобат йўлидаги тўсиқлар даражасига кўпчилик омиллар таъсир кўрсатади. Мамлакатнинг жўғрофик жойлашуви каби омилларни ўзгартириш деярли мумкин эмас. Аммо ҳукуматлар, инвестициявий муҳитнинг мулкчилик ҳуқуқи кафолатлари, солиққа тортишга бўлган ёндашувлар, инфратузилманинг қониқарли даражаси, молиявий ва ишчи кучи бозорларининг фаолият юритиши каби бошқа томонларига ҳал қилувчи таъсирини ўтказиши мумкин.

Табиий иқлим шароитлари ҳам, иқтисодий фаолиятнинг айрим турларига таъсир кўрсатиши мумкин.

Нима бўлмасин, ҳукумат таъсири остидаги ўзгаришларга мойил омиллар, катта фойда олиб келиши мумкин. Бундай ўзгаришлар жамиятга табиий ва инсон ресурсларидан янада рационал фойдаланиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш ва товар сотиш харажатлари, фойда олиб келиши мумкин бўлган бир қатор имкониятларга ўз таъсирини кўрсатади. Кўпчилик харажатлар корхоналар фаолиятининг оддий функцияларидан келиб чиқса, бошқалари ҳукумат сиёсати ва мамлакатдаги сиёсий муҳит туфайли юзага

келади. Аммо ҳукуматлар, инфратузилмаларни қувватлаган ва мамлакатдаги бозор механизми нотекисликларини текислаган ҳолда, жамият ҳаётида катта рол ўйнайди. Ҳукуматлар ўзининг ушбу фаолиятини қандай амалга ошириши, корхоналар харажатларига таъсир кўрсатиши мумкин.

Инвестициявий муҳитни такомиллаштириш барча харажатлар ва таваккалчиликларни оддий пасайтириш, ёки барча тўсиқларни олиб ташлашдан иборат эмас. Корхоналар ва жамият манфаатлари ўртасидаги зиддиятни мувозанатлаш – инвестициявий муҳитни такомиллаштиришнинг асоси ҳисобланади .

Тажрибаларга кўра умуман фойдасиз ёки кам фойдали бўлган инвестициявий лойиҳаларга мисол келтириши мумкин. Айниқса, қатор мамлакатларнинг давлат секторидаги эътиборга сазовор лойиҳалар, жуда ҳам кам пойафзал ишлаб чиқарувчи Танзаниядаги пойафзал фабрикаси, ишга туширилмаган Филиппиндаги атом электр станцияси ва «ҳеч қаерга» олиб борувчи дунёдаги бир қатор йўллар лойиҳалари бунга мисол бўла олади. Собиқ Иттифоқда капитал қўйилмаларнинг юқори даражаси кузатилган, аммо уларнинг катта миқдори жуда ҳам кичик иқтисодий ёки ижтимоий натижаларга олиб келган.

Корхоналар ўз-ўзидан ҳеч қачон инновациялар билан шуғулланмайди ва ишлаб чиқариш унумдорлигини оширмайди. Чунки бу жараёнлар жуда ҳам мураккаб. Кўпгина корхоналар тинч ҳаётни танлашлари табиий. Ўз фаолиятига янгиликлар киритиш ва фаолият юритишни такомиллаштириш бозор босимига жавобан ҳаракат сифатида қаралиши мумкин. Инвестициявий муҳитнинг қулай шароитлари динамик жараёнларни қўллаб-қувватлайди, бу «яратувчи бузғунчилик» деб ҳам аталади. Бундай муҳит корхоналарни инновацияларга ва бозорда жон сақлашнинг янги йўлларини излашга чорлайди, муваффақиятларини мукофатлайди ва мағлубиятларини жазолайди. Корхоналар даражасида ўтказилган тадқиқотлар, инновациялар ва ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишда бозорнинг рақобат босими қанчалик муҳимлигини яна бир бор исботлади.

Инвестициявий қарорлар истиқболли характерга эга, яъни улар келажакни кўзлаган ҳолда амалга оширилади. Харажатлар каби, кўпгина инвестициявий таваккалчиликлар, тижорат корхоналари фаолиятининг одатий функцияси ҳисобланади ва корхоналар буни муваффақиятли уддалайдилар.

Кам таъминланганлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, инвестициявий муҳит шароитларини яхшилашга бўлган бир нечта ёндашувлар мавжуд. Биринчидан кам таъминланганларни яшаш жойидаги инвестициявий муҳит шароитларни такомиллаштириш. Иккинчидан кам таъминланганларни айрим фаолият турларига кириб бориш, шу жумладан ишчи кучи, тадбиркор ёки истеъмолчи сифатида чиқиш тўсқинликларини олиб ташлашдан иборат. Ушбу иккита ёндашувдан муайян фаолият тури ва ҳолатларда уларни ўзаро бирлаштирган ҳолда фойдаланиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Инвестициявий муҳит нима?
2. Инвестициявий муҳитни яхшилашнинг асосий мақсадлари?
3. Давлат инвестициявий муҳитга қандай қилиб таъсир кўрсатади?
4. Инвестициявий муҳитга таъсир кўрсатувчи асосий омилларни таърифланг.
5. Сиёсий омиллар нималардан иборат?
6. Иқтисодий омиллар нималардан иборат?
7. Ижтимоий омиллар нималардан иборат?

IV-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИХАНИ БИЗНЕС-РЕЖА ШАКЛИДА ТАҚДИМ ЭТИШ

Таянч иборалар: бизнес-режа, ЮНИДО, маркетинг режаси, ишлаб чиқариш режаси, ташкилий режа, молиявий режа.

4.1. Инвестициявий бошқарувда бизнес-режанинг роли ва ўрни

Бизнес-режа (БР) – бу жаҳон хўжалик амалиётида умумий қабул қилинган, тадбиркорлик таклиф ва лойиҳаларини тақдим этиш шаклидир. Бизнес-режа ташкилотнинг ишлаб чиқариш, савдо ва молиявий фаолияти тўғрисида батафсил ахборотдан иборат бўлган ҳолда, инвестициявий лойиҳа барча иштирокчиларининг истиқболлари, шароитлари ва ҳамкорлик шакллари ҳам атрофлича баҳолайди.

Режалаштириш зарур эканлигининг учта асосий сабабини ажратиб ўтиш мумкин:

- бизнес-режа тузиш жараёни ғояни асослашни ўз ичига олган ҳолда, лойиҳага объектив ва эхтиросларсиз назар ташлаш имконини беради. Режа мумкин бўлган ҳатоларнинг олдини олиш, ва лойиҳанинг мақсадини тўлиқ англашга ёрдамлашади. Бу чегараланган ресурслар маконидаги ҳаракатлар ва устуворликларнинг қатъий кетма-кетлигини акс эттирувчи йўналишдир.

- бизнес-режа корхонани самарали назорат қилиш ва бошқаришда катта ёрдам берувчи иш куралидир. Бошқарув бўйича таниқли маслаҳатчи Питер Дрюккернинг сўзларига қараганда «Нимаки режалаштирилса, шу бажарилади».

- Тугалланган бизнес-режа Сизнинг ғояларингизни инвесторларга етказишнинг энг кўرғазмавий воситасидир. Сифатли ишлаб чиқилган бизнес-режа инвесторларда яхши таассурот қолдириши билан бир қаторда, сизнинг қобилиятингиз ва касбий маҳоратингизни ҳам акс эттиради.

Автомобиль транспорти корхоналарида бизнес-режа тузиш.

Бизнес режа – транспорт мажмуаси тармоқлари фаолият юритувчи

хўжалик субъектларини келажакнинг асосий жиҳатларини, у келгусида дуч келадиган барча муаммоларни ва уларни ечиш йўлларини ёритиб берадиган ҳужжат ҳисобланади. Режалаштириш асосини эса бизнес-режа ташкил этади. Шу сабабли режалаштириш ва бизнес режа автомобиль транспорти корхоналари фаолиятини юритишда муҳим аҳамият касб этади.

Автомобиль транспорти корхоналарининг (АТК) бизнес режаси – бу хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятини маълум бир муддат давомида амалга ошириш бўйича мавжуд имкониятлар хўжаликнинг мақсади ва бозор талабини мувофиқлаштирувчи, унинг юқори даражада фойда олишини таъминлаш борасидаги ёзма дастуридир.

Бизнес-режа тузиш ва уни амалга оширишнинг муҳимлиги – у АТКнинг имкониятлари тўғрисида барча ахборотлар бўйича баҳо берилади. Амалиётда бизнес-режа АТК томонидан банк муассасаларидан кредит олиш мақсадида тузилади.

Бизнес режа тузиш тартиби ва уни амалга ошириш йўллари.

АТКда амалга ошириладиган бизнес-режа одатда қатъий ҳисоб-китобларга асосланган ҳужжат бўлиб, мавжуд бозорлар ҳолатини яхши таҳлил қилиб ва ўз мақсадларини аниқ - равшан кўз олдида келтирса малакали, корхона раҳбарлари томонидан мустақил равишда мутахассислар ва маслаҳатчиларни жалб этган ҳолда ишлаб чиқилади.

АТКда бизнес-режалар тузиш қисқа кўринишда куйидаги тартибда амалга оширилади:

1. Корхонанинг манзили, алоқа учун бошқа реквизитлари кўрсатилади.
2. Ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) фаолиятининг мақсади ва вазифалари аниқ ва равшан, ўқиганда ҳамма тушунадиган, содда тилда ёритилиши талаб этилади.

Шунингдек, бизнес режада ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми, турлари, уларни ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар ва олиниши кутиладиган даромадалар миқдори кўрсатиб ўтилади. Ушбу бўлимда ишлаб

чиқаришга жалб қилинган ўз маблағлари ва сармоядорлар маблағлари миқдорининг ўрни, қайтариш муддатлари ҳақида умумий ахборот берилади.

Демак, ҳар бир корхона раҳбари ўз хўжалигининг йиллик башорат режасини тузиб чиқиши ва шу режага қараб корхонани барқарор ривожланишини белгилаш зарур. Бунга аввало: корхонани ривожлантириш бўйича аниқ ҳисоб-китобларга асосланган бизнес-режа тузиш зарур бўлади.

Бизнес-режанинг кутилажак молиявий маблағлари қисмида АТКда йил давомида (амалиётда ойма-ой қилинадиган харажатлар тури ва йўналиши бўйича ҳисобга олиниш зарур) харажатлар тўлиқ ҳисобга олиниши, даромадлар ҳам шу каби ҳар бир тармоқ бўйича алоҳида ҳисобланиб, умумий корхона бўйича харажат ва даромад миқдори аниқланиб борилиши зарур.

Ҳозирги кунда бизнес-режанинг кўпгина шакллари мавжуд. Қуйида жаҳон амалиётида энг кўп фойдаланадиган бизнес-режалар тузилмаси келтирилган.

4.2. Бизнес-режанинг халқаро шакли (ЮНИДО, БМТнинг саноатни ривожлантириш бўлими томонидан ишлаб чиқилган)

1. Резюме

2. Таклиф этиладиган лойиҳа зояси (моҳияти)

Умумий бошланғич маълумотлар ва шароитлар.

Янги товар намунасининг таърифи.

Тадбиркорлик фаолияти тажрибасини баҳолаш.

3. Маҳсулот сотиладиган бозорларни баҳолаш.

Янги товар истеъмолчиларининг таърифи.

Рақобатдошларни баҳолаш.

Рақобатдошларга нисбатан ўз кучли ва ожиз томонларини баҳолаш.

4. Маркетинг режаси

Маркетинг мақсадлари.

Маркетинг стратегияси.

Маркетинг режасининг молиявий таъминланиши.

5. *Ишлаб чиқариш режаси*

Янги товар ишлаб чиқарувчиси.

Талаб қилинадиган ишлаб чиқариш қувватлари ва уларнинг мавжудлиги.

Ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари.

Ишлаб чиқариш жараёнини таърифлаш.

6. *Ташкилий режа*

Корхона ташкилий-ҳуқуқий шакли.

Корхона ташкилий тузилмаси.

Мажбуриятларнинг тақсимланиши.

Ҳамкорлар тўғрисида ахборот.

Бизнес ташқи муҳитининг таърифи.

Корхона меҳнат ресурслари.

Бошқарув таркиби аъзолари тўғрисида маълумотлар.

7. *Молиявий режа*

Даромад ва харажатлар режаси.

Пул тушумлари ва тўловлари режаси.

Корхона актив ва пассивларининг қўшма баланси.

Зарарсизликка эришиш графиги.

Молиялаштириш стратегияси (маблағлар манбалари ва уларни сарфлаш).

Таваккалчиликни баҳолаш ва суғурта.

8. *Иловалар*

4.3. Германия намунавий бизнес-режаси

1. *Резюме*

2. *Умумий тарзда корхонани таърифлаш*

Корхонанинг олдинги фаолияти.

Корхона келажаги.

Мулкчилик муносабатлари ва шартномалар.

3. Корхонанинг асосий позициялари ва ташкилий шакли

Корхонанинг асосий позицияси – мақсадини ифодалаш.

Корхонанинг тузилмавий ташкил этилиши.

Кадрлар тузилмаси.

4. Маҳсулот ва хизматлар

Маҳсулот ва хизматларнинг таърифи.

Маҳсулот ва хизматларнинг рақобат варақаси.

Маҳсулот ва хизматларнинг ҳажми.

Маҳсулот ва хизматлар ривожланишига инвесторларнинг муносабати.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишда юридик ёрдам (патентлар).

Фаолият юритишга руҳсатнома.

5. Бозор таҳлили ва сотувлар прогнози

Маҳсулот ва хизматлар бозорларининг умумий таърифи.

Бозор (минтақавий, тармоқ) сегментлашувининг таърифи.

Айланма воситаларнинг бошланғич ҳисоб-китоблари.

Маҳсулот рақобатбардошлигининг таҳлили.

6. Сотув

Маҳсулот ва хизматларни сотиш стратегияси.

Маҳсулот ва хизматларнинг нарх стратегияси.

Маҳсулот ва хизматлар савдосини ташкил этиш.

Савдо ҳажмини ошириш бўйича тадбирлар.

Савдо соҳасида ходимлардан фойдаланиш.

Савдо харажатлари.

7. Ишлаб чиқариш

Маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш стратегияси.

Маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш услублари.

Машина ва ускуналар.

Ишлаб чиқаришда ходимлардан фойдаланиш.

Ишлаб чиқариш кувватлари.

Материалларни харид қилиш.

8. Молиялаштиришни режалаштириш

Молиялаштиришни режалаштириш асослари.

Ликвидликни режалаштириш.

Ликвидликни режалаштиришнинг мақсади ва мазмуни.

Даромад ва харажатлар баланси.

Даромадлар ва харажатлар балансининг мақсади ва мазмуни.

Баланслар.

Балансининг мақсади ва мазмуни.

Кўрсаткичлар таҳлили.

Шахсий капитал улуши.

Ликвидлик.

Cash flow (нақд пул оқими).

Айланма воситалар рентабеллиги.

Шахсий капитал рентабеллиги.

Инвестициялар.

9. Молиялаштириш

Капиталга бўлган эҳтиёж ва ундан фойдаланиш.

Молиялаштириш воситалари.

Ўтмишдаги молиялаштириш.

10. Илова

4.4. Америка намунавий бизнес-режаси

1. Титул варақаси

А) корхона номи ва манзили

Б) таъсисчилар исми-шарифи ва манзили

В) таклиф этилаётган лойиҳа моҳияти

Г) лойиҳа қиймати (молиялаштириш манбалари ҳам кўрсатилиши мумкин)

Д) лойиҳа махфийлиги

Лойиҳанинг асосий моҳияти ва тахминий қийматини титул варақасида акс эттириш тавсия қилинади, бундай маълумотга эга бўлган ҳолда, инвесторлар бутун режани ўқимасдан туриб унинг моҳиятини англашлари мумкин.

2. Титул варақа намунаси

А) «Озода-сервис» кичик корхонаси

Манзил: Тошкент ш. Тел.: 485-85-85. Таъсисчилар: Гулчеҳра Жалилова, Санобар Салимова.

Таклиф этилаётган лойиҳанинг моҳияти: «Озода-сервис» кичик корхонаси ташкилот ва муассасалар биноларида тозалик ишларини олиб боради. Таклиф этилаётган хизматларга пол ювиш, гилам ва пардаларни тозалаш, кир ювиш, ойна ювиш ва бошқа хўжалик ишлари киради. Хизматлар шартномага асосан бир йил муддатда амалга оширилади. Шартномада кўрсатиладиган хизматлар рўйхати ва даврийлиги аниқ кўрсатилиши лозим. Корхона асосан кичик корхоналар ва офислардаги тозалик ишларини бажаришга мўлжалланган.

Лойиҳа қиймати: 6 йил муддатга 15 млн. сўмлик ссуда талаб қилинади. Ушбу маблағ хона ижараси, иш қуролларини сотиб олиш, реклама, микроавтобус ижараси ва бошқа жорий харажатларни қоплашга сарфланади.

Махсус ҳужжат махфий ва корхона таъсисчиларининг мулки ҳисобланади. Ҳужжат фақатгина таъсисчилар ва уларнинг розилиги билан олинган шахслар учун мўлжалланган. Корхонанинг ёзма розилигини олмасдан туриб ҳужжатдан нусха кўчириш ва уни эълон қилиш ман этилади.

Б) Кириш қисми: таклиф этилаётган лойиҳанинг асосий қисмлари (3-4 бет). Бу ерда ташкил этилаётган корхона нима билан шуғулланиши, қанча маблағ ва нима учун сўралаётгани, маҳсулот ва хизматдан кутилаётган талаб даражаси ва тадбиркор нуқтаи назаридан нимага айнан унинг лойиҳаси муваффақиятли бўлиши тўғрисида аниқ ва ишонарли тарзда баён қилиш лозим.

3. Тармоқдаги умумий вазият таҳлили

А. жорий вазият ва уни ривожланиш тенденциялари

Сўнгги янгиликлар тўғрисида маълумот бериш тавсия қилинади.

Б. Потенциал рақобатдошлар

(уларнинг кучли ва ожиз томонларини, ҳамда мазкур лойихага таъсир этиш даражасини айтиб ўтиш)

В. Потенциал истеъмолчилар

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

1. Тармоқ бўйича сўнгги 5 йилдаги савдо динамикаси қандай?
2. Тармоқ бўйича қандай ўсиш суръатлари кутилмоқда?
3. Охирги 3 йил давомида тармоқда пайдо бўлган янги корхоналар сони?
4. Сўнгги вақтда тармоқда пайдо бўлган янги маҳсулот турлари?
5. Потенциал рақобатдошлар: улар кимлар?
6. Нима ҳисобига олдинга чиқиш мумкин?
7. Рақобатдошларнинг аҳволи қандай: улар савдосининг динамикаси қандай?
8. Рақобатдошларнинг кучли ва ожиз томонлари нимада?
9. Потенциал истеъмолчилар: улар кимлар?
10. Сизнинг маҳсулотингиз истеъмолчилари доираси, рақобатдош корхона истеъмолчилари доирасидан фарқ қиладими?

4. Таклиф этилаётган лойиҳа моҳияти

А) Маҳсулотлар

Б) Хизматлар

В) Офис хоналари ва жиҳозлари

Г) Маъмурий ва ишлаб чиқариш персоналии (ходимлари)

Д) Тадбиркор ва унинг ҳамкорлари тўғрисида маълумот

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

1. Қайси маҳсулот (хизмат) ёки товарни ишлаб чиқариш назарда тутилган?
2. Таклиф этилаётган лойиҳа тўғрисида умумий маълумот беринг (патент, савдо белгиси агарда мавжуд бўлса)?

3. Корхона қаерда жойлашади?
4. Хона таъмирга мухтожми? Таъмирлаш ишларининг тахминий қиймати қанча?
5. Бу шахсий хонангизми ёки уни ижарага олиш режалаштирилганми?
6. Ушбу хона ва уни жойлашиши қулайми?
7. Қайси мутахассисликка эга бўлган ишчилар лозим?
8. Офис учун қандай ускуналар лозим?
9. Ушбу ускуналарни ижарага олиш мумкинми?
10. Сизнинг тадбиркорлик тажрибангиз борми?
11. Сизнинг бошқарув ишдаги тажрибангиз борми?
12. Ўз хақингизда маълумот беринг: ёшингиз, маълумотингиз, қизиқишларингиз ва ҳ.
13. Нимага Сиз тадбиркор бўлишга қарор қилдингиз?
14. Сизнинг мувоффақиятга ишончингиз нимага асосланган?
15. Янги маҳсулотни ишлаб чиқиш қайси босқичда турибди?

5. *Ишлаб чиқариш режаси*

А) ишлаб чиқариш жараёнининг таърифи, қайси операцияларни бошқа корхоналар (субподрядчик) зиммасига юклаш назарда тутилган.

Б) ишлаб чиқариш хоналари

В) машина ва ускуналар

Г) хом-ашё етказиб берувчилар

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

1. Бутун ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ таърифлаб бериш. Бошқа корхоналарга буюриладиган ишлар рўйхатини келтириш.
2. Ишларнинг бир қисмини бажарадиган корхоналар номи ва манзили.
3. Нимага айнан шу корхоналар танланганини тушунтириб беринг. Шартномалар нусхасини келтиринг.
4. Ишлаб чиқариш оқимлари схемасини келтиринг (иложи борича

график шаклда).

6. Ташкилий режа

А) Мулкчилик шакли.

Б) Ҳамкорлар ёки асосий пайчилар тўғрисида маълумот.

В) Ҳамкор (пайчи)ларнинг масъулият даражаси.

Г) Корхона бошқаруви аъзолари тўғрисида маълумот.

Д) Ташкилий тузилма, ишларнинг тақсимланиши.

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

1. Ташкил этилаётган корхонанинг мулкчилик шакли ва унга асосан асосий таъсисчилар ва уларнинг улушлари тўғрисида ахборот беринг.

2. Бошқарув аъзоларини санаб ўтинг (исми-шарифи, манзили, қисқа биографияси)

3. Молиявий ҳужжатларга ким имзо чекиш ҳуқуқига эга?

4. Бошқарув аъзолари ўртасида вазифалар қандай тақсимланган?

5. Бошқарув аъзоларининг ойлик иш ҳақи қандай? Мукофотлар ва кўшимчалар тўлаш назарда тутилганми?

7. Таваккалчиликни баҳолаш

А) Корхонанинг ожиз томонлари нималардан иборат.

Б) Янги технологияларни пайдо бўлиш эҳтимоли.

В) Муқобил (альтернатив) стратегиялар.

Рақобатдошлар, маркетинг ва ишлаб чиқариш сиёсатидаги нотўғри ҳисоб-китоблар, бошқарув кадрларини танлашдаги хатолар буларнинг барчаси ҳавф туғдириши мумкин. Шунингдек, технологик тараққиёт ҳар қандай янгиликни бир зумда тарихга айлантириши мумкин. Бундай ҳавфлар бўлмаган тақдирда ҳам, «улар тўғрисида ўйламаслик мумкин» деган фикрни асослаб бериш лозим.

Ушбу омилларнинг биттаси ҳавф туғдирган ҳолатдаги корхона стратегиясини олдиндан ишлаб чиқиш фойдали. Муқобил дастур ва стратегияларнинг мавжудлиги, инвесторга, тадбиркор мумкин бўлган қийинчиликлар тўғрисида хабардорлиги ва уларга олдиндан тайёрлиги

тўғрисида далолат беради.

8. Молиявий режа

А) Камида уч йиллик даромад ва харажатлар режаси (биринчи йил ойлар бўйича тақсимланган ҳолда). Ушбу режага кутилаётган савдо ҳажми, сотилган товарлар таннархи ва турли хил харажатлар киритилади. Даромад солиғи ставкаларини билган ҳолда, корхонанинг солиқлардан кейинги соф фойдасини ҳисоблаш мумкин.

Б) Уч йиллик пул тушумлари ва тўловлар режаси (биринчи йил ойлар бўйича тақсимланган ҳолда).

В) Баланс режаси. Бу ерда корхона актив ва пасивларини, тадбиркор томонидан ривожланиш учун киритилган маблағларни ва тақсимланмаган даромадни акс эттириш лозим.

Г) Ўзини-ўзи қоплаш нуқтаси (харажат ва даромадлар бир-бирига тенг ҳолат).

Д) Маблағ манбалари ва уларнинг сарфланиши.

Потенциал инвестор нуқтаи назаридан молиявий режа айниқса муҳим аҳамият касб этади, чунки у янги корхонанинг инвестициявий эҳтиёжларини асослайди ва иқтисодий нуқтаи назардан лойиҳани амалга ошириш қанчалик фойдалилиги тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

9. Иловалар

А) Хат.

Б) Шартнома, лицензиялар ва ҳ. нусхаси

В) Бошланғич маълумотлар олинган ҳужжатларнинг нусхаси.

Г) Етказиб берувчиларнинг прејскурантлари.

Д) Бошқа маълумотлар.

4.5. Россия Федерациясида қўлланиладиган бизнес-режа намунаси

РФ Ҳукуматининг 22.11.1997 йилдаги №1470 Қарори билан киритилган.

1. Титул варақаси

- корхона номи ва манзили;
- корхона бошлиғи;
- исми-шарифи ва телефони;
- лойиҳа моҳияти (3-5 қатор);
- қурилиш тавсифи;
- смета бўйича лойиҳа қиймати;
- қурилиш йиллари;
- лойиҳани молиялаштириш (фоизларда):

а) ўз маблағлари;

б) қарз маблағлари (алоҳида-махаллий ва чет эл);

- лойиҳани қопланиш муддати;
- давлат экспертизаларининг хулосаси;
- тижорат сири тўғрисида ахборот.

2. Резюме ёки лойиҳанинг кириш қисми (3-4 бет)

- лойиҳа мақсадлари;
- лойиҳа моҳияти;
- маҳсулот (хизмат) устунликлари;
- маҳсулотга кутилаётган талаб;
- мувоффақиятнинг асосий омиллари;
- кутилаётган маҳсулот экспорти ёки импортни ўрнини босиш;
- талаб қилинаётган инвестициялар;
- қарз маблағларини қайтариш муддати;
- ижтимоий масалаларни ечиш (янги иш жойларини яратиш, йўллар ва умумий фойдаланиш коммуникацияларини ўтказиш, уй-жой фондини кенгайтириш, ногиронлар меҳнатидан фойдаланиш ва х.).

3. Тармоқдаги вазият таҳлили (3-4 бет).

(бўлимнинг вазифаси: тармоқни тавсифлаш – ривожланаётган, барқарор, тушкунликда).

- минтақа ва мамлакатдаги умумий эҳтиёж ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;

- минтақа ва мамлакатда маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича корхонанинг кутилаётган улуши;

- потенциал рақобатдошлар, уларнинг кучли ва ожиз томонлари;

- сўнгги 3 йил давомида маҳсулотнинг қандай ва қайси аналоглари пайдо бўлди.

4. *Ишлаб чиқариш режаси*

(бўлимнинг вазифаси: танланган ишлаб чиқариш жараёнини асослаш ва унинг иқтисодий кўрсаткичларини аниқлаш)

- ишлаб чиқаришни ташкил этишга бўлган махсус талаблар;

- асосий ускуналар таркиби, етказиб берувчилари, етказиш шартлари (ижара, харид), қиймати;

- хом-ашё ва материаллар, етказиб берувчилар ва ўртача нархлар;

- хом-ашё ва материаллар билан таъминлашнинг муқобил манбалари;

- амортизация шакллари ва меъёрлари;

- ишлаб чиқарилиши мўлжалланган маҳсулот таннархи;

- капитал қўйилмалар тузилмаси (қурилиш-монтаж ишлари, ускуналар харажатлари, бошқа харажатлар);

- ишга тушириш ва қувватларни ўзлаштириш муддатлари;

- экологик ва техник ҳавфсизликни таъминлаш.

5. *Маркетинг режаси*

(бўлим вазифаси: товарни сотиш қийинчиликларга олиб келмаслигини асослаш)

- сўнгги истеъмолчилар;

- корхона монополистми?

- талаб тури (текис ёки мавсумий);

- рақобат ва рақобатдошлар тавсифи;

- маҳсулотнинг қайси хусусиятлари ёки қўшимча хизматлари уни, рақобатдошларга нисбатан, устуворлигини белгилайди?

- патентлаш (товарни ички ва ташқи бозорларда ҳимоялаш, корхона ҳуқуқларини бузмаган ҳолда рақобатдошлар томонидан худди шундай

маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти);

- технологик ўзгаришларнинг маҳсулот таннархига таъсири;
- савдо харажатлари;
- маҳсулот (хизматларни) сотиш билан боғлиқ капитал харажатлар;
- рақобатдошларнинг қандай ҳатти-ҳаракатларидан кўрқиш лозим ва

уларга жавоб қайтариш стратегияси?

- маҳсулот нархини асослаш;
- савдони ташкил этиш (савдо жараёнига жалб қилинадиган корхоналарни кўрсатган ҳолда, савдо тизимини таърифлаш);
- сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш;
- рекламани ташкил этиш ва реклама харажатлари ҳажми.

6. Ташкилий режа

- корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли (ҳамкорлик шакли, таъсисчилар ва уларнинг улушлари);

- акциялар (қанча чиқарилган ва яна қанча чиқариш кўзда тутилган);
- бошқарув таркиби, қисқа биографик маълумотномалар;
- молиявий ҳужжатларга имзо чекиш ҳуқуқига ким эга?;
- бошқарув таркиби аъзолари ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши;
- лойиҳани маҳаллий маъмурият томонидан қўллаб-қувватланиши.

7. Молиявий режа

- инвестициялар ҳажми;
- манбалар ва даврлар бўйича лойиҳани молиялаштириш ҳажми;
- кредитларни тақдим этиш шартлари;
- пул оқимларининг ҳаракати;
- даромад ва харажатларнинг прогноз баланси;
- лойиҳа самарадорлиги кўрсаткичлари (қопланиш муддати, самарадорликнинг ички коэффициенти ва б.);
- баланс тузилмасини баҳолаш (жорий ликвидлик, ўз маблағлари билан таъминланиши ва ҳ.).

4.5. Хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва аҳолини сифатли ва тезкор транспорт хизматлари билан таъминлаш юзасидан бизнес-режа

1. Резюме

Бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик нафакат мамлакатимизнинг ички ялпи махсулот ишлаб чиқаришида асосий ўрин эгаллаши, балки аҳоли даромадлари ва фаровонлиги ошишининг, аҳолининг, жумладан кичик шаҳар аҳолисини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал қилишнинг муҳим манбаси бўлиб қолиш вазифаси қўйилмоқда.

Айниқса, аҳолини узоғини яқин қиладиган сифатли ва тезкор транспорт хизматлари билан таъминлаш энг долзарб масалалардан биридир.

Тақдим қилинаётган бизнес-режада «AIBJONOV JAXONGIR» маъсулияти чекланган жамияти томонидан туман аҳолисини сифатли ва тезкор ва қулай транспорт хизматлари билан таъминлаш кўзда тутилган.

Маъсулияти чекланган жамият томонидан транспорт хизматини йўлга қўйиш учун 200000.0 минг сўм пул маблағи зарур бўлиб, кредит маъсулияти чекланган жамиятга хизмат қилаётган «Халқ банки» Зомин туман филиали орқали жалб қилиш мўлжалланмоқда.

Кредит 3 йил муддатга йиллик 14 фоиз устамаси билан олинади. Кредит биринчи йилнинг еттинчи ойидан ва келгуси даврда ойлар якунлари билан босқичма босқич копланиб борилади.

Хисоб китоблар шуни кўрсатмоқдаки мўлжалланган миқдордаги кредит маблағи бериладиган бўлса, маъсулияти чекланган жамияти бошқа барча харажатларни ўз хисобидан амалга ошириб, тезкор сифатли ва қулай транспорт хизматини йўлга қўйиш имкониятига эга булади. Лойиҳанинг аҳамиятли томони шундаки, хизмат кўрсатиш туфайли давлат бюджетига салмоқли солиқ тўловлари туланади, иқтисодий бакуват маъсулияти чекланган жамияти вужудга келади. Зеро, бозор иқтисодиёти шароитида Президентимиз томонидан қўйилаётган асосий талаблардан бири ҳам ана шундадир.

2. Умумий маълумотлар

Кредит олувчи «AIBJONOV JAXONGIR» маъсулияти чекланган жамияти ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, Зомин туман хокимлиги тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекцияси томонидан 29 июль 2010 йилдаги № 2232 тартиб рақами билан Зомин туман марказида ташкил этилган.

Манзил: Жиззах вилояти Зомин тумани Кайирма маҳалласи фуқоралар йиғини.

Маъсулияти чекланган жамияти раҳбари Баходир Аибжонов. Паспорт белгилари CG 0083934, «7» феврал 1996 йилда Жиззах вилояти, Пахтакор туман ички ишлар бўлими томонидан берилган. Манзили Жиззах вилояти, Зомин тумани, Кайирма маҳалласи, Н.Хайдаров кучаси 12 уй.

«AIBJONOV JAXONGIR» маъсулияти чекланган жамияти ҳисоб рақами Давлат тижорат «Халқ банки» Зомин туман филиалида очилган: х/р 20208 00000 48597 05001 , МФО 00675, СТИР – 201 463 178 , КТУТ-23315504, ХХТУТ- 51121.

Аҳолини тезкор сифатли ва қулай транспорт хизмати билан таъминлаш учун «AIBJONOV JAXONGIR» маъсулияти чекланган жамияти ўзига тегишли бўлган барча қулайликларга эга бўлган жойда жойлашган.

Маъсулияти чекланган жамиятининг транспорт хизматини ташкил этиш ва ривожлантириш йўналиши бўйича тузилган ушбу лойиҳани амалга оширишда ишни ташкил этиш ва бошқа харажатларга бўлган талабларни кейинги йилларда 100 % қисмини маъсулияти чекланган жамиятини узини-узи таъминлаш қувватига эга булади.

Маъсулияти чекланган жамиятининг ташкилий-бошқарув тузилиши куйидагича:

Ташкилий тузилма

минг.сўм

№	Лавозими	Штат бир лиги	Иш хаки фонди			25% ажратма
			ойли к	чораклик	йилли к	
1	Рахбар	1	150	450	1 800	450
2	Хисобчи	1	120	360	1 440	360
3	Дистпетчер	1	120	360	1 440	360
4	Уста чилангар	1	120	360	1 440	360
5	Ишчи	12	1 440	4 320	17 280	4 320
	Жами	16	1950	5850	23400	5850

3. Лойихани максоди (резюме)

3.1 Лойихадан асосий мақсад – фойда олиш бўлиб, унинг негизда хизмат кўрсатишни ривожлантириш, яъни аҳолининг транспорт хизматида бўлган эҳтиёжини қондириш орқали халқ хўжалиги иқтисодиётини ривожлантиришга муносиб ҳисса кўшиш, иқтисодий, молиявий муҳитни соғломлаштириш, Республикада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш соҳасида фаол иштирок этиш вазифаси ётади.

3.2 Ушбу лойихани амалга ошириш бўйича жамият барча имкониятларга эга, транспорт катновга қўйилиши мўлжалланаётган Зомин тумани ва Жиззах вилояти марказини боғловчи йўл линиясида йўловчиларнинг доимий гавжум бўлиши ва бу йўлнинг аҳолии зич яшайдиган пунктларни кесиб ўтгани шунингдек жамият олиб келинадиган автомобилларга арзон метан ёқилгиси ускунасини ўрнатишни мўлжаллаётгани, жамият томонидан ҳайдовчиликка шу соҳада ката тажрибага эга бўлган муомилали кишиларни жалб қилиш мўлжалланаётгани ушбу режани амалга оширишда муҳим роль уйнайди.

3.3 Бугунги кунда республикамизда ўтказилаётган самарали пул кредит сиёсати натижасида аҳолининг моддий таъминоти, турмуш тарзи ўзгариб доим янги сифатли ва тезкор хизмат турларига талаб ошиб бораётганлиги, сервис хизматини юқори савияда бўлишини талаб қилишлари ва аҳоли сони ўсиб бориши - ушбу режанинг мувоффақияти гаровидир.

3.4 Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий-фойдани меҳнатга кўникма уйғотиш;

- хусусий фаолият юритишнинг авзаллик томонларини ҳар томонлама намоён этиш – лойиҳанинг негизини ташкил этади.

4. Лойиҳанинг асосий йуналиши

4.1 Маъсулияти чекланган жамият туман аҳолиси талаб ва эҳтиёжларини тўлиқ ўрганиб чиқиб, транспорт хизмати кўрсатишни йўлга қўйиш учун Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган 10 дона замонавий ва қулай “Нексия” автомобили олиб келиш ва уларга метан ёнилғиси ускуналарини ўрнатишни режалаштирган бўлиб, бунинг учун 200 000 000 (Икки юз миллион) сўм талаб қилинади ва бу маблағ банк кредити ҳисобига молиялаштирилиб, автомобил сотиб олиш ва метан ёнилғиси ускуналарини ўрнатиш учун ишлатилади.

Бундан ташқари автомобилларни расмийлаштириш, уларга йўловчи ташиш учун лицензия олиш, суғурта тўловлари ва бошқа кўзда тутилмаган харажатлар таъсисчиларининг таъсис улуши ҳисобидан амалга оширилади.

5. Лойиҳани амалга ошириш харажатлари

5.3-жадвал

минг.сўм

Харажатлар	Кредит маблағи хисобидан	Бошлангич даврда		Уч йил давомида	
		Битта машина нархи	Ўнта машина нархи	Битта маши- нага нисбата н	Ўнта машинага нисбатан
10 дона "Нексия" автомобили сотиб олиш	182 000	18 200	182 000		
10 дона автомобилга метан газ ускуналарини ўрнатиш	18 000	1 800	18 000		
Ёкилги харажатлари				7056	70560
Автомобил- ларни мойлаш воситалари				2520	25200
Эскирган шиналарни алмаштириш				1200	12000
Амортизатсия 15%				6 552	65 520
Бошқа кўзда				600	6000

тутилмаган харажатлар					
Жами	200 000	20 000	200 000	179280	179280

5.4-жадвал

Лойиҳани амалга оширида кетадиган харажатлар

минг.сўм

Харажатлар	Биринчи йил		Иккинчи йил		Учинчи йил	
	Битта машина- га нисбата н	Ўнта машина- га нисбата н	Битта машинаг а нисбата н	Ўнта маши- нага нисба- тан	Битта маши- нага нисба- тан	Ўнта маши- нага нисба- тан
Ўқилғи харажатлари	2 352	23 520	2 352	23 520	2 352	23 520
Автомобил- ларни мойлаш воситалари	840	8 400	840	8 400	840	8 400
Ўскирган шиналарни алмаштириш	400	4 000	400	4 000	400	4 000
Амортизатци я 13%	2 184	21 840	2 184	21 840	2 184	21 840
Бошқа кўзда тутилмаган харажатлар	200	2000	200	2 000	200	2 000
Жами	5 976	59 760	5 976	59 760	5 976	59 760

6. Бозор изланишлари

- юқори сифатли хизмат кўрсатиш,
- рақобатчиларга нисбатан хизматларга арзонроқ нарх белгилаш;
- хизмат кўрсатишнинг узлуксизлигини таъминлаш;
- хизмат кўрсатишни ривожлантириш, муомала маданиятини юксалтириш ва хизмат кўрсатиш усуллари такомиллаштириш бу маркетинг стратегиясидир.

8. Кредитни кайтариш устама фоизларини кайтариш графиги

Ушбу бизнес-режа бўйича харакатлар кредитнинг асосий қарзини кайтариш еттинчи ойдан бошланади. Кредит фоизларини ҳар ойнинг 25-санасигача белгиланган график асосида кайтарилиб борилади.

5.5-жадвал

Кредитни кайтариш устама фоизларини кайтариш графиги

МИНГ.СЎМ

Ойлар	Хисобот даври бошига кредит	Тўловлар		жами кайтирил ди
		асосий қарз ой охирига	устама фоиз (14 %)	
1	200 000		2 333	2 333
2	200 000		2 333	2 333
3	200 000		2 333	2 333
4	200 000		2 333	2 333
5	200 000		2 333	2 333
6	200 000		2 333	2 333
7	200 000	6 666	2 333	9 000
8	193 333	6 666	2 255	8 922
9	186 666	6 666	2 177	8 844
10	180 000	6 666	2 100	8 766
11	173 333	6 666	2 022	8 688

12	166 666	6 666	1 944	8 611
1-йил		40 000	26 833	66 833
13	160 000	6 666	1 866	8 533
14	153 333	6 666	1 788	8 455
15	146 666	6 666	1 711	8 377
16	140 000	6 666	1 633	8 300
17	133 333	6 666	1 555	8 222
18	126 666	6 666	1 477	8 144
19	120 000	6 666	1 400	8 066
20	113 333	6 666	1 322	7 988
21	106 666	6 666	1 244	7 911
22	100 000	6 666	1 166	7 833
23	93 333	6 666	1 088	7 755
24	86 666	6 666	1 011	7 677
2-йил		80 000	17 266	97 266
25	80 000	6 666	933	7 600
26	73 333	6 666	855	7 522
27	66 666	6 666	777	7 444
28	60 000	6 666	700	7 366
29	53 333	6 666	622	7 288
30	46 666	6 666	544	7 211
31	40 000	6 666	466	7 133
32	33 333	6 666	388	7 055
33	26 666	6 666	311	6 977
34	20 000	6 666	233	6 900
35	13 333	6 666	155	6 822
36	6 666	6 666	77 7	6 744
3-йил		80 000	6 066	86 066
Жами	3 йил	200 000	50 166	250 166

9. Молиявий натижа

Жамиятнинг банк кредитидан фойдаланиш давридаги хизмат кўрсатиш молиявий фаолияти таҳлили қуйидагича бўлади:

5.6-жадвал

МИНГ.СЎМ

№	Кўрсаткичлар	1 йил	2 йил	3 йил
1	Хизмат кўрсатишдан тушум	201600	20160 0	201600
	Жами тушум	201600	20160 0	201600
	Хизмат кўрсатиш харажатлари			
2	Кредит тўлови	40000	80000	80000
3	Кредит фоизи	26833	17266	6066
4	Ёкилғи харажатлари	23520	23520	23520
5	Мойлаш харажатлари	8400	8400	8400
6	Яроқсиз шиналарни алмаштириш	4000	4000	4000
7	Амортизатсия	21840	21840	21840
8	Бошқа харажатлар	2000	2000	2000
9	Иш ҳақи	23400	23400	23400
10	Иш ҳақи ажратмалари	5850	5850	5850
11	Солик тўловлари	14112	14112	14112
	Жами харажат	169955	20038 8	189188
11	Соф фойда	31644	1211	12411
12	Рентабеллик	18,62	0,60	6,56

10. Йилнинг охириги пул оқимлари хисоботи (Башорат)

Жамиятнинг банк кредитидан фойдаланиш давридаги пул маблағлари оқими куйидагича бўлади:

5.7-жадвал

Кирим

№	Кўрсаткичлар	Бошлан -гич давр	1- йил	2-йил	3-йил
1.	Кирим				
	Кредит ресурси	200 000			
	Реализациядан тушган соф тушум		201600	201600	201600
	Жами	200 000	201600	201600	201600
2.	Чиким				
	Автомашиналар сотиб олиш	182 000			
	Метан ўрнатиш	180000 00			
	Кредит тўлови		40000	80000	80000
	Кредит фоизи		26833	17266	6066
	Ёкилғи харажатлари		23520	23520	23520
	Мойлаш харажатлари		8400	8400	8400
	Яроқсиз шиналарни алмаштириш		4000	4000	4000
	Амортизатсия		21840	21840	21840
	Бошқа харажатлар		2000	2000	2000
	Иш ҳақи		23400	23400	23400
	Иш ҳақи ажратмалари		5850	5850	5850

	Солиқ тўловлари		14112	14112	14112
	Жами	200 000	169955	200388	189188
3.	Колдик				
	Йил бошига	0	0	316446	328560
	Йил охирига		31644	328560	
				0	4526733

11. Хулоса

Жамият кредитдан фойдаланиш муддатида оладиган даромади эвазига кредитни барча мажбурий тўловлари билан биргаликда тўлик кайтаради ҳамда уч йилда кўшимча даромадга эга бўлади, бу эса жамиятнинг келажакдаги фаолиятини тўлик давом эттириш, янги турдаги фаолиятларни бошлаши учун кулай шарт-шароитлар яратади.

Назорат саволлари:

1. Бизнес-режа тушунчаси.
2. Бизнес-режа мақсади.
3. Бизнес-режа вазифалари.
4. Бизнес-режа ва техник иқтисодий асосномани фарқи нимадан иборат?
5. Инвестициявий лойиҳа бизнес-режасининг асосий мақсади нима?
6. Етакчи давлатларнинг намунавий бизнес-режаларидаги асосий фарқлар нимада?
7. ЮНИДО услугиёти бўйича ишлаб чиқилган халқаро бизнес-режанинг асосий пунктларини айтинг.

V-БОБ. КРЕДИТЛАШ АСОСЛАРИ

Таянч иборалар: кредит, тижорат кредити, банк кредити, халқаро кредит, кредитнинг қайта тақсимот функцияси, муомала харажатларини тежаш, товар айланмасига хизмат кўрсатиш, илмий-техник тараққиётни тезлаштириш, капитал мужассамлашувини тезлаштириш, кредит тизими, кредит муносабатлари, кредитнинг қайтарилувчанлиги, кредитнинг муддатлилиги, кредит учун тўлов, ссуда фоизи, кредит дифференциацияси, кредитнинг мақсадли характери.

5.1. Кредитнинг моҳияти

Транспорт мажмуаси соҳасида фаолият юритувчи корхоналарни ўз фаолиятларини юргизиш учун қайтариш ва фоиз тўлаш шарти билан вақтинча фойдаланиш учун пул ва моддий воситаларни бериш чоғида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар тизимидир. Бу муносабатлар қарз берувчи ва қарздор ўртасида амалга ошади.

Қарз берувчи – қарзга маблағ берувчи ҳуқуқий шахс, қарздор – қарз олган ҳуқуқий шахс. Ҳозирги кунда кредит пул кўринишида кенг тарқалган. У вақтинча бўш қолган корхона, ташкилот, аҳоли, молия тизими маблағларининг махсус қарз берувчи ташкилотлар (банклар) орқали қайта тақсимлаш ва жамғарилишига асосланади. Шундай қилиб, тўпланиб қолган маблағлар билан бунга зарурат сезган корхона, бирлашма, хўжалик субъектлари, аҳоли, мамлакатнинг маълум жойларида берилади. Банкдан олинувчи кредит билан бирга корхона ичидаги, истеъмол, табиий, халқаро ва бошқа кредит шакллари ҳам мавжуд. Иқтисодиёт тараққиётининг ҳозирги даври, тўла хўжалик ҳисоби, ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш. Бозор иқтисодиётида ўзини ўзи қоплашга ўтиш шароитида кредит тизимининг аҳамияти ошиб бормоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришда кредит жуда ҳам катта аҳамиятга эга. У бутун иқтисодиёт тизими олдида турган

муаммоларни хал қилади. Кредит ёрдамида, пул маблағларига бўлган эҳтиёжни, бундай маблағлар вақтинчалик бўшаган жойлардан олиш орқали кондириш мумкин. Кредитлаш тизими бўш капитални йиғади ва шу билан бирга, капитал кириб келишига хизмат кўрсатган ҳолда, қайта ишлаб чиқариш жараёнини таъминлайди. Шунингдек кредит пул муомаласини тезлаштиради, бир қатор муносабатларнинг (суғурта, инвестициявий ва ҳ.) бажарилишини таъминлайди ва бозор муносабатларини тартибга солишда катта рол ўйнайди.

Ссуда капитали манбаси бўлиб, биринчидан, асосий капитални тиклаш учун мўлжалланган, айланмадан чиқарилган пул маблағлари (яъни амортизация жамғармаси); товарларни сотиш ва хом-ашё, ёқилғи, материалларни харид қилиш вақти ўзаро тўғри келмаганлиги сабабли вақтинча бўш қолган айланма капиталнинг бир қисми хизмат қилиши мумкин. Товарларни сотиш ва иш ҳақи тўлаш ўртасидаги даврда вақтинчалик бўш бўлган капитал ҳам манба бўлиши мумкин. Ссуда капиталининг иккинчи бир манбаси сифатида пул даромади ва хусусий сектор жамғармалари хизмат қилиши мумкин. Ссуда капиталининг учинчи манбаси сифатида давлатнинг пул жамғармаларини кўрсатишимиз мумкин. Уларнинг ҳажми давлат мулки ва ялпи миллий маҳсулот улуши билан белгиланади.

5.2. Кредит шакллари

Кредитнинг иккита асосий: тижорат ва банк кредити шакллари мавжуд бўлиб, улар иштирокчилар таркиби, ссуда объекти, динамикаси, фоиз миқдори ва фаолият юритиш соҳалари бўйича бир-биридан фарқ қилади.

Тижорат кредити деб, фаолият юритаётган бир тадбиркорнинг товар учун тўловни кечиктириш шаклида, иккинчи тадбиркорга берадиган кредитига айтилади. Тижорат кредити вексел билан расмийлаштирилади, унинг объекти бўлиб эса товар капитали хизмат қилади. У саноат капитали айланмасига, товарларни ишлаб чиқариш соҳасидан истеъмол соҳасига ўтишига хизмат кўрсатади. Тижорат кредитининг ўзига хослиги шундаки, бу

ерда ссуда капитали саноат капитали билан бирлашиб кетган. Тижорат кредитининг мақсади – товарларни сотиш ва фойда олиш жараёнини тезлаштиришдир. Бундай кредитнинг ўлчами саноат ва товар капиталларининг захира кредитлари миқдори билан чегараланган бўлади. Ушбу капиталларнинг ҳаракати шартнома билан белгиланган бўлади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи тадбиркордан, ушбу воситаларни ўз ишлаб чиқаришида истеъмол қиладиган тадбиркорга ёки товар ишлаб чиқарувчи тадбиркордан, товарлар савдоси билан шуғулланувчи савдо ташкилотларига.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, тижорат кредитининг имкониятлари чекланган бўлади, чунки уни фақатгина товар ишлаб чиқарувчидан олиш мумкин. Тижорат кредитининг ўлчами чекланган ва у қисқа муддатли бўлади, кредит олувчилар эса аксарият ҳолларда узок муддатли кредитга муҳтож бўладилар.

Тижорат кредитининг чекланганлигини банк кредити билан йўққа чиқариш мумкин. Банк кредити банклар ва бошқа кредит-молия ташкилотлари томонидан пул ссудаси кўринишида тақдим этилади. Банк кредитининг объекти бўлиб, ишлаб чиқаришдан озод этилган пул капитали хизмат қилади. Бу ерда ссуда шартномаси олди-сотди шартномасига боғлиқ эмас. Қарз олувчи сифатида хўжалик, корхона, давлат, хусусий сектор бўладиган бўлса, кредитор (кредит берувчи) сифатида эса барча кредит-молия ташкилотлари хизмат қилиши мумкин. Кредиторнинг мақсади фоиз кўринишида даромадга эга бўлишдир. Кредит қайтарилиш, муддатлилик ва фоиз тўлаш шартларида берилади.

Юқорида таъкидланганидек, банк кредити тижорат кредити чегарасидан чиқиб кетади, чунки у йўналиш, муддат ва кредит суммаси билан чегараланмаган. Тижорат кредити фақатгина товар айланмасига хизмат кўрсатса, банк кредити – аҳоли барча қатламларининг пул даромадлари ва жамғармаларини капиталга айлантирган ҳолда, капитал жамғаришда ҳам иштирок этади.

Банк ва тижорат кредитларининг динамикаси ҳам турлича. Тижорат кредитининг ҳажми ишлаб чиқариш ва товар айланмасининг ўсишига тўғри пропорционал тарзда боғлиқдир. Саноат ўсиши рўй берган даврда тижорат кредитига бўлган талаб ва таклиф ҳам ошиб боради, ва аксинча. Инқироз даврида товар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кескин пасаяди, қарзларни тўлаш учун эса банк кредитига бўлган талаб ошиб боради. Иқтисодий ўсиш рўй бераётганда ҳам банк кредитига бўлган талаб ўсишини таъкидлашимиз мумкин. Шундай қилиб банк кредитининг иккиланган характериға гувоҳ бўламиз, ундан бир томондан мавжуд капитални ўстириш учун, иккинчи томондан - қарзларни қоплаш учун фойдаланилади.

Тижорат банклари томонидан корхоналарни кредитлаш улар фаолиятини молиялаштиришнинг энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. У корхона ва кредит ташкилоти ўртасида тегишли шартномавий муносабатларни шакллантириш орқали ўрнатиладиган молиявий муносабатдир. Бу муносабатларнинг марказий бўғини кредит шартномаси бўлиб, у ссуданинг таъминланганлиги, кредитларни ўз вақтида фоизи билан қайтарилишининг ҳуқуқий асосларини таъминлайди.

Банк кредитларининг бир қанча турлари мавжуд (5.1-расм).

Хусусан, айланма маблағлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ажратиладиган одатдаги имтиёзсиз тижорат кредити, тижорат банкларининг “имтиёзли жамғармаси” ҳисобидан ажратиладиган имтиёзли кредитлар, ипотека кредити, бошланқич сармоға ажратиладиган микрокредитлар, ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида ажратиладиган микрокредитлар бунга мисол бўлади.

5.1-расм. Банк кредити турлари

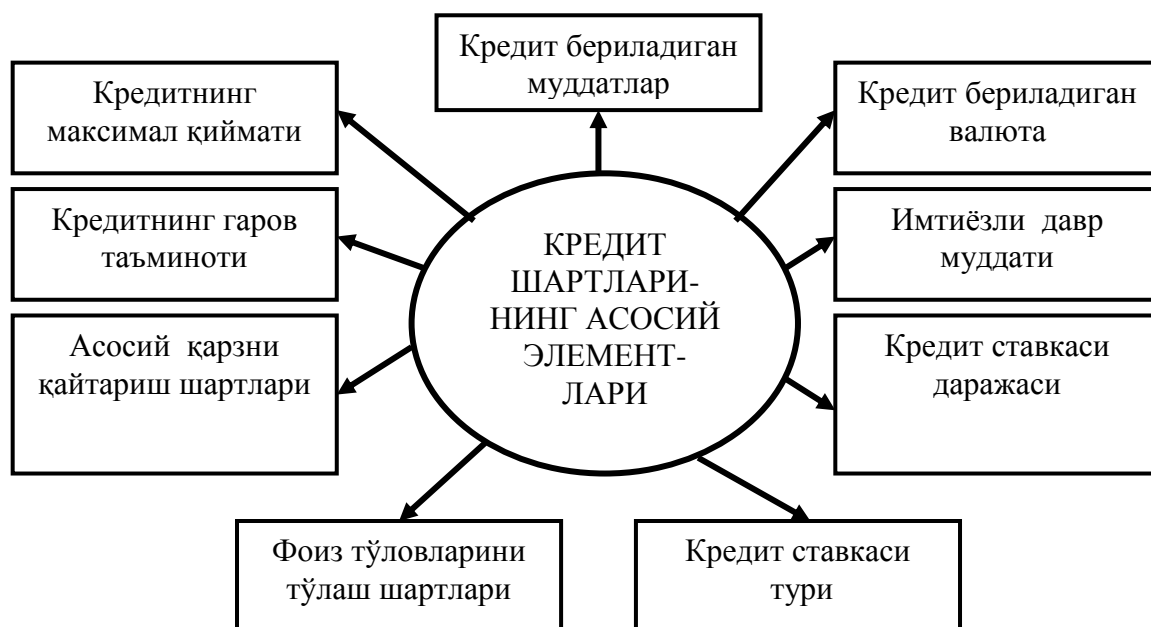
Кейинги йилларда корхоналарнинг молиявий ресурсларини шакллантиришда ўз маблағларига қўшимча равишда тижорат банклари, бюджетдан ташқари жамғармалар каби молиявий муассасаларнинг, шу билан бирга давлат томонидан молиялаштиришда давлатнинг марказлаштирилган маблағлари аҳамиятига алоҳида аҳамият берилмоқда. Чунки, “банкларнинг капитали ва мижозлардан жалб қилинган депозитлар ҳажмининг ўсиши республика иқтисодиётининг базавий тармоқларида ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация қилиш, истиқболли ва юқори самарали инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни молиявий қўллаб-қувватлашда банклар иштирокини янада кенгайтириш имконини бермоқда.

Банклар томонидан узок муддатга ажратилган инвестицион кредитлардан олинган даромадлар бўйича солиқ имтиёзларининг

берилганлиги банкларнинг ушбу жараёнлардаги иштирокини рағбатлантириб келмоқда. Натижада, тижорат банклари томонидан устувор тармоқ корхоналарини модернизация қилиш ҳамда техник қайта жиҳозлаш учун кредитлар ажратилиши янада фаоллашди.

Банк кредитларини ажратишнинг бир қатор шартлари мавжуд. Масалан, ажратилаётган кредитнинг максимал суммаси, фоиз ставкаси даражаси, асосий қарзни ва фоиз тўловларини қайтариш жадвали, ажратиладиган имтиёзли давр, кредит берилаётган муддат каби бир қатор шартлар кредит шартномасининг асосини ташкил этади (5.2-расм.).

Лойиҳанинг хусусиятига кўра имтиёзли ёки имтиёзсиз шартларда берилиши мумкин.

5.2-расм. Кредит шартларининг асосий таркибий қисмлари

Имтиёзли кредитлар устувор йўналишлар учун, одатда давлат дастурлари доирасида инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш мақсадларига хизмат қилади.

Кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалари миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра кредит шартномаси асосида белгиланади.

Кредитларни олиш учун қарз олувчилар банкка қуйидаги ҳужжатлар (кредит пакети)ни тақдим этадилар:

- кредит буюртмаси;
- қарз олувчининг банк ҳисоб варағидаги пул тушумлари тахмини (пул оқими) кўрсатилган бизнес-режаси;
- охириги ҳисобот санасига давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) идораси томонидан тасдиқланган бухгалтерлик баланси (1-сон шакл);- молиявий натижалар ҳақида ҳисобот (2-сон шакл);
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотнома, шунингдек, 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорликни солиштирма далолатномалари;
- таъминот шаклларидадан бирини.

Олинган кредитни қайтармаслик хатарини олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак.

Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларининг бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга: мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;

- банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;
- учинчи шахснинг кафиллиги;
- суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслик хатарини суғурта қилгани тўғрисидаги суғурта полиси;
- фуқаролар йиғинларининг маҳалла кафиллиги.

Кредитларни қайтарилиш таъминоти шаклларидадан бири сифатида мол-мулк гарови хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар), қимматбаҳо буюмлар, заргарлик буюмлари, эркин айирбошланадиган валюта ва бошқалар гаров предмети бўулиши мумкин.

Кредит ҳисобига сотиб олинган мулк, унинг қийматининг 80 фоизи миқдорида, мазкур кредит бўйича гаров предмети бўлиб хизмат қилиш

мумкин.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан, капитал айланмасини янада тезлаштирувчи ва кредитга янги функцияларни берган ҳолда унинг аҳамиятини янада оширувчи кредитнинг янги шакллари пайдо бўлмоқда. Бундай шакллардан бири сифатида истеъмол кредити хизмат қилади. Истеъмол кредити тижорат (тўловни кечиктириш имконини берган ҳолда товар сотиш) ва банк (истеъмол мақсадларига ссудалар бериш) кредити шаклида бўлиши мумкин. Истеъмол кредитининг объекти сифатида одатда узок муддат истеъмол қилинадиган товарлар (мебел, автомобиллар, музлатгичлар ва ҳ.) ва турли хил хизматлар эътироф этилиши мумкин. Бунда банклар дўконлар томонидан сотилган товар нархини тўлиқ тўлайдилар, истеъмолчи эса банк ссудасини маълум муддат ичида қоплаш мажбуриятини олади. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки ривожланган давлатларда истеъмол кредити аҳоли турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланиб қолган.

Мамлакатимиз транспорт мажмуа таркибига кирувчи соҳаларда хўжалик субъектлари бозор муносабатларини шакллантириш ва тадбиркорлик фаолиятининг шакли сифатида муҳим аҳамият касб этади. Лизинг хизматини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш Транспорт тизимидаги фаолият юритувчи корхоналаридаги тармоқ моддий-техника тизимида иқтисодий ислохотларни амалга оширишда мавжуд молиялавий қийинчиликларни бартараф этиш ва ишлаб чиқаришни янги техника ва технология билан таъминлаш имкониятини яратади.

Мамлакатимизда лизинг хизматининг ривожланишига асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги «Лизинг фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони асосий туртки бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун ҳам, ҳозирги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичида лизингга катта аҳамият бериб келинмоқда.

Лизинг – ишлаб чиқариш учун мўлжалланган машина, ускуна, қурилма ва иншоотларнинг узок муддатли ижарасидир. Лизинг бўйича қарз

бир неча йил давомида кетма-кет тўланиб борилади. Лизинг ўз устунликларига эга бўлиб, уларнинг асосийси қиммат ускунани харид қилиш учун катта маблағга эга бўлиш шарт эмас. Ушбу босқичдаги барча харажатларни лизинг компанияси қоплайди. Лизингни тор маънодаги банк операцияси деб айтиб бўлмайди. У молиялаштиришнинг банк шаклига жуда яқин бўлиб, савдо-саноат корхоналари томонидан қўшимча операция сифатида амалга оширилиши мумкин. Аммо биринчи навбатда лизинг билан махсус тузилган лизинг компаниялари шуғулланади.

Масалан кичик бизнес ва зусусий тадбиркорларни техникалар билан таъминлашда суғурта компаниялар қуйидагиларни ўзининг стратегик йўналиши этиб белгилайди:

-компания ва унинг бўлимлари хизматини такомиллаштириш ва жорий ҳамда истиқболдаги муайян масалалар ечимини топиш;

-компаниянинг ички бозордаги фаолиятини янада фаоллаштириш, жамиятга фойда келтириш ва даромад олишнинг илмий-амалий асосларини ишлаб чиқиш;

-республика транспорт мажмуасини замонавий, юқори унумли техникалар билан лизинг асосида таъминлашга қаратилган давлат лойиҳалари ва мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

-компания ҳиссадорлари ҳамда лизингга олувчилар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда компания ва унинг бўлинмалари фаолиятини такомиллаштириш;

- тадбиркорларга лизинг хизматлари кўрсатиш сифати ва ҳажмини мунтазам ошириб бориш орқали компания ва унинг бўлинмалари даромадини кўпайтиришга қаратилган механизмларни тадбиқ этиш.

Объектни фойдаланиш учун олганда лизинг олувчи мулкчилик ҳуқуқи билан боғлиқ мажбуриятларни ўз бўйнига олади, аммо объектнинг эгаси бўлиб лизинг берувчи хизмат қилади. Бунда лизинг объектнинг йўқолиши ёки ундан фойдаланиш мумкин бўлмай қолиши лизинг олувчини қарзни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш

лозимки, ижарадан фарқли равишда лизинг олувчи объектдан фойдаланиш учун ойлик тўлов тўламасдан балки амортизацион ажратмаларнинг тўлик суммасини тўлайди.

Сўнги вақтда ипотека кредити кенг тарқалмоқда. Ипотека кредити – бу кўчмас мулк кафолат таъминотига бериладиган узок муддатли ссудалардир.

Ҳозирги кунда бутун иқтисодий тизимнинг нормал фаолият юритиши учун давлат ва халқаро кредитлар катта аҳамиятга эга. Давлат кредити деб, давлат, маҳаллий ҳокимият органлари фуқаролар ва юридик шахсларга нисбатан қарз олувчи ёки кредитор ролини ўйнайдиган кредит муносабатларининг йиғиндисига айтилади.

Давлат кредити соҳасида марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият органлари одатда бюджет дефицитини қоплаш учун пул маблағларини жалб қилган ҳолда қарз олувчи ролини ўйнайдилар. Пул маблағларини жалб қилишнинг асосий шакли сифатида давлат облигациялари ва бошқа турдаги қимматли қоғозларини чиқариш хизмат қилади. Облигацияни сотиб олган бўш пул маблағига эга шахслар давлат кредиторлари бўлиб саналадилар. Банк кредитидан фарқли равишда кредитор бўлиб фақатгина банклар эмас балки суғурта компаниялари, корхоналар ва ҳаттоки хусусий шахслар ҳам бўлиши мумкин. Шунини таъкидлаш жоизки, ривожланган мамлакатлардаги суғурта компаниялари операцияларининг ярмини, қимматли қоғозларни сотиб олиш ташкил этади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, давлат кредити хусусийдан пул маблағларини тақдим этиш шакли ва шартнома иштирокчилари билан фарқ қилади.

Қайтариш, муддатлилик ва фоизларни тўлаш шартларида валюта ва товар ресурсларини тақдим этиш билан боғлиқ бўлган халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги капитал ҳаракати халқаро кредит деб айтилади. Кредиторлар ва қарз олувчилар сифатида банклар, корхоналар, давлатлар, халқаро ва минтақавий ташкилотлар хизмат қилиши мумкин.

Халқаро кредит шакллари кредит муносабатларининг айрим

томонларини тавсифловчи асосий белгилар бўйича туркумлаштириш мумкин.

Муддат бўйича халқаро кредитлар қисқа муддатли – 1 йилгача, ўрта муддатли – 1 йилдан 5 йилгача ва узоқ муддатли – 5 йилдан юқори кредитларга бўлинади.

Мақсади бўйича халқаро кредит қуйидагиларга ажратилади ташқи савдо ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ *тижорат кредити*; бошқа мақсадлар, шу жумладан қарзларни қоплаш, инвестициялар ва қимматли қоғозларни сотиб олишда фойдаланиладиган *молиявий кредит*; капитал, товар ва хизматларни чиқаришнинг аралаш шакллари учун мўлжалланган *оралиқ кредитлар*.

Халқаро кредит қуйидаги функцияларни бажаради:

- максимал фойдага эришиш учун қайта ишлаб чиқаришнинг узлуксиз жараёнини таъминлаш мақсадида мамлакатлар ўртасида ссуда капиталларини қайта тақсимлаш;

- нақдсиз тўловлар ривожланиши натижасида халқаро ҳисоб-китоблар соҳасидаги муомала харажатларини тежаш;

- капитал мужассамланиши ва марказлашувини тезлаштириш.

Шунингдек, халқаро кредит, индивидуал жамғариш чегараларини очган ҳолда, янги фирмаларни ташкил этишга кўмаклашади. Умумлаштирган ҳолда айтганда, халқаро кредит, кредитнинг бошқа шакллари бажарган функцияларни халқаро миқёсда амалга оширади.

5.3. Кредитнинг функциялари

Кредитнинг жамият иқтисодий тизимидаги ўрни ва роли унинг бажарадиган функциялари билан белгиланади.

Қайта тақсимот функцияси.

Бозор иқтисодиёти шароитида ссуда капиталлари бозори вақтинчалик бўш молиявий ресурсларни хўжалик фаолиятининг бир соҳасидан олиб юқори даромад таъминловчи иккинчи бир соҳасига йўналтириш

функциясини бажаради. Кредит динамик тарзда ривожланаётган объектларнинг қўшимча молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондирган ҳолда иқтисодий мақсадларнинг ролини ҳам ўйнайди.

Ссуда шартномаси орқали кредитор қарз олувчига товар-моддий бойликлар ёки пул маблағларини вақтинчалик фойдаланишга топширади. Ҳар иккала ҳолда ҳам битим мазмуни бир хил бўлса ҳам топшириладиган объект турлича. Аммо бу фақатгина мазкур объект таркибига эмас фақатгина шаклига тегишли чунки шакл қандай бўлмасин шакл эмас балки қиймат қайта тақсимланади.

Шундай қилиб, кредитнинг тақсимот функциясига қийматни тақсимлаш хосдир. Тақсимот ҳудудий ва тармоқ белгиларига асосан рўй бериши мумкин. Кредит муносабатларига жойлашувидан қатъий назар турли хил ташкилот ва шахслар кириши мумкин. Кредит учун кредитор ва кредит олувчи ўртасидаги масофа аҳамиятга эга эмас. Қийматнинг бундай қайта тақсимланишини ҳудудлараро деб аташимиз мумкин.

Кредит ёрдамидаги тармоқлараро қайта тақсимлаш, қиймат битта тармоқга тегишли кредитордан иккинчи бир тармоқга тегишли кредит олувчига ўтган ҳолда рўй беради. Корхоналар ва банклар ўртасидаги муносабатлар катта ҳажмда рўй бераётган замонавий пул хўжалигида, тармоқлараро қайта тақсимот хал қилувчи ролни ўйнайди. Банклар томонидан жамғарилган маблағлар муассасавий характерини йўқотган ҳолда банкнинг умумий ресурсларига айланиб кетади, банк эса тармоқ корхоналаридан қанча маблағ келиб тушганидан қатъий назар уларга кредит тақдим этади.

Тармоқ ичидаги қиймат қайта тақсимланишини тармоқ банклари корхоналари томонидан кредит олиш жараёнида кузатишимиз мумкин.

Кредит ёрдамида ресурслар қайта тақсимотининг биринчи хусусияти шундаки, у фақатгина жорий йилда ишлаб чиқарилган моддий бойликларнигина эмас (яъни маҳсулот), балки олдинги йилларда яратилган моддий бойликларни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Кредитнинг қайта

таксимот функцияси воситасида фақатгина ялпи ва миллий маҳсулот эмас, балки барча моддий бойликлар, жамиятнинг бутун миллий бойлиги таксимланиши мумкин ва бу қайта таксимот функциясининг иккинчи хусусиятидир. Қайта таксимот функциясининг учинчи хусусияти қайта таксимланаётган қиймат жиҳатларига боғлиқдир. Қайта таксимот функцияси умуман қийматни қайта таксимлаш билан эмас, балки айнан вақтинчалик бўш бўлган қийматнигина қайта таксимлаш билан шуғулланади. Кредитнинг қайта таксимот функциясини тўртинчи хусусияти ҳам муҳим, яъни вақтинчалик бўшаган қиймат вақтинчалик фойдаланишга берилади. Бешинчи хусусияти шундаки, қиймат одатда воситачиларсиз тўғридан-тўғри истеъмолчига берилади.

Кредитнинг иккинчи функцияси, *ҳақиқий пулларни кредит операциялари билан алмаштириш*дир. Замонавий кредит хўжалигида бундай алмаштириш учун барча шароитлар яратилган. Пулларнинг бир ҳисоб рақамидан иккинчисига ўтиши нақд пуллик тўловларни камайтириш ва пул айланмаси тузилмасини яхшилаш имконини беради.

Муомала харажатларини тежаш.

Ушбу функциянинг амалга оширилиши бевосита кредитнинг иқтисоий моҳиятидан келиб чиқади. Хўжалик юритиш субъектларининг пул маблағларини келиб тушиши ва сарфланиши ўртасидаги вақт оралиғи молиявий ресурсларнинг ортиқлигини эмас, балки етишмовчилигини ҳам аниқлаб бериши мумкин.

Айнан шунинг учун ўз молиявий маблағларининг етишмовчилигини вақтинчалик қоплаб туришга ва демак муомаланинг умумий харажатларини тежашга йўналтириладиган ссудалар кенг тарқалган.

Капитал мужассамлашувини тезлаштириш.

Капитални мужассамлашувини жараёни иқтисодиётни барқарор ривожланишининг зарурий шарти бўлиб, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг устувор мақсади ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш миқёсини етарлича кенгайтириш ва бу билан қўшимча

даромад олишга имкон берувчи қарз маблағлари ушбу масалани ечишда айнан қўл келадилар.

Кредит ресурсларининг бир қисмини кредитор билан ҳисоб китобларни амалга ошириш учун йўналтирилишига қарамасдан, кредит ресурсларини жалб қилиш фақатгина ўз маблағларига ишонишга нисбатан қулайроқдир.

Аммо шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, иқтисодий тушқунлик босқичида (ва айниқса бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида) ушбу ресурсларнинг қимматлиги хўжалик фаолиятининг кўпгина соҳаларида капитал мужассамлашуви масаласини самарали ечиш имконини бермайди.

Бунга қарамасдан, кўриб чиқилаётган функция режали иқтисодиётда мавжуд бўлмаган ёки ривожланмаган иқтисодиёт соҳаларини молиявий ресурслар билан таъминлаш даражасини тезлаштирган ҳолда маҳаллий шароитларда ҳам ижобий самарани таъминлайди.

Товар айланмасига хизмат кўрсатиши.

Ушбу функцияни бажариш жараёнида кредит нафақат товар балки пул муомаласининг тезлашишига ҳам, хусусан ундан нақд пулларни сиқиб чиқарган ҳолда ўз таъсирини кўрсатади.

Пул муомаласи соҳасига векселлар, чеклар, кредит карточкалари ва бошқа воситаларни киритган ҳолда у нақд ҳисоб-китобларни нақдсиз ҳисоб-китобларга алмаштиришни таъминлайди. Бу эса ички ва халқаро бозорларда иқтисодий муносабатлар механизмининг соддалаштиради ва тезлаштиради.

Ушбу масалани ечишда товар айирбошлашнинг замонавий муносабатларининг зарурий элементи бўлган тижорат кредити фаол рол ўйнайди.

Илмий-техник тараққиётнинг тезлашиши.

Ҳозирги кунда ҳам илмий-техник тараққиёт ҳар бир давлат ва алоҳида хўжалик юритиш субъекти иқтисодий ривожланишининг ҳал қилувчи омили саналади.

Илмий-техник тараққиётни тезлаштиришдаги кредитнинг роли, капитал киритиш ва фойда олиш ўртасидаги вақт оралиғи бошқа тармоқларга

нисбатан кўпроқ бўлган илмий-техник ташкилотлар фаолиятини молиялаштириш жараёни мисолида айниқса равшан намоён бўлади.

Айнан шунинг учун ҳам кўпчилик илмий марказларнинг фаолиятини (бюджетдан молиялаштириладиган илмий марказлардан ташқари) кредит ресурсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ишлаб чиқаришга илмий ишланмалар ва технологияларни бевосита жалб этиш шаклидаги инновацион жараёнларни амалга ошириш харажатлари корхоналар томонидан молиялаштирилади, жумладан ўрта ва узоқ муддатли банк кредитлари ҳисобига ҳам.

Умуман айтганда: кредит – вақтинчалик фойдаланишга бериладиган воситалар бўйича кредитор ва кредит олувчи ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатлардир.

Бозор иқтисодиёти шароитида кредит қуйидаги функцияларни бажаради:

- вақтинчалик бўш пул маблағларини жамғариш;
- пул маблағларини, уларни кейинчалик қайтарилиши шарти билан қайта тақсимлаш;
- кредит муомаласи воситалари ва кредит операцияларини яратиш;
- умумий пул айланмаси ҳажмини тартибга солиш.

5.4. Кредит тизими ва кредит муносабатлари

Кредит тизими ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ажралмас ва муҳим қисми ҳисобланади. Чунки мамлакат иқтисодий ривожланишининг шакли ва динамикаси айнан кредит тизимига боғлиқ бўлади.

Кредит тизимини иккита жиҳатдан кўриб чиқилади:

- биринчидан, кредит муносабатлари, шакллари, усуллари ва кредитлаш турларининг йиғиндиси сифатида;
- иккинчидан, қонунчилик билан белгиланган ҳолда фаолият юритувчи банклар ва бошқа кредит ташкилотларининг йиғиндиси сифатида.

Кредит муносабатларининг субъектлари бўлиб тижорат ташкилотлари,

аҳоли, давлат ва банклар хизмат қилиши мумкин.

Кредит муносабатларида бозорнинг ҳар бир субъекти иккита шахс, кредитор ва кредит олувчи ролини ўйнаши мумкин.

Иқтисодиётдаги кредит муносабатлари муайян услубий асосга эга бўлади, унинг элементларидан бири сифатида кредит бозоридаги ҳар қандай операцияни бажаришда қатъий риоя қилинадиган тамойилларни таъкидлаш мумкин.

Кредит ташкилотлари ўзаро боғланган бўлиб, бозор муносабатлари иштирокчиларининг – тижорат ташкилотлари, жисмоний шахслар, давлат ташкилотлари – пул маблағлари ёки молия ва пул айланмаси билан боғлиқ хизматларга бўлган талабини қондиради.

5.5. Кредит тизимининг таркибий қисмлари

Кредит тизими банк ва банкга тегишли бўлмаган қисмлардан иборат бўлади.

Банк қисми – кредит тизимининг асосий таркибий қисми ҳисобланади, чунки кредит муносабатларида иштирок этувчи пул маблағларининг асосий қисми айнан банклар орқали ўтади, ва айнан банклар молиявий бозордаги асосий хизмат кўрсатувчи ташкилот ҳисобланади.

Банкга тегиши бўлмаган қисми – банкларга нисбатан камроқ ва махсус хизматларни кўрсатувчи ташкилотлардан иборат бўлади (почта-жамғарма муассасалари, ломбардлар ва ҳ.)

Банклар – ўз ва жалб қилинган маблағлардан максимал самарали фойдаланиш ҳисобига фойда олишни мақсад қилиб қўйган кредит ташкилотларидир.

Банклар Марказий Банк (МБ) лицензиясига асосан, қайтариш, тўловлилик, муддатлилик шартларида ўз номидан пул маблағларини жойлаштиради ҳамда ҳисоб-касса ва бошқа банк операцияларини амалга оширади.

Банкнинг асосий моҳияти – пул маблағларининг кредиторлардан

кредит олувчиларга ва сотувчилардан харидорларга харакатланишидаги воситачиликдир.

Шундай қилиб, банклар мамлакат пул айланмасини тартибга солиб турувчилар ҳисобланади.

Банклар, тижорат корхоналари сифатида, қайта ишлаб чиқариш, саноат ва савдо капиталининг айланмаси эҳтиёжлари муносабати билан пайдо бўлди.

Натурал хўжаликнинг йўқолиши, савдо ва товар айирбошлашнинг ўсиши пул ҳисоб-китоблари ва кредит моҳиятини кескин ошириб юбордилар.

Ёлланма меҳнатга кенг миқёсларда ўтиш, даромадларнинг катта қисми пул шаклида тўланишига олиб келди.

Мунтазам пул айланмаси пайдо бўлди ва уни ташкил этиш ва унга хизмат кўрсатишни банклар ўз зиммасига олдилар. Банклар корхона ва давлат ташкилотлари, аҳоли жамғармаларининг бўш пул маблағларини жалб этадилар ва кейинчалик уларни ссудага берадилар.

Банклар – саноат ва савдони кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланувчи ҳар қандай нормал фаолият юритаётган иқтисодиёт учун хос бўлган ташкилотлардир.

Ҳозирги кунда банклар кредит-молиявий хизматларнинг катта қисмини амалга оширади.

Банкларнинг асосий операциялари бўлиб пул маблағларини жалб этиш – ва уларни ссудага бериш хизмат қилади.

5.6. Кредитлашнинг асосий тамойиллари

Кредитнинг қайтарилувчанлиги.

Кредитнинг мажбурий белгиси, ушбу белгисиз кредитлашнинг моҳияти йўқолади.

Ушбу тамойил кредитордан олинган молиявий маблағларнинг ўз вақтида қайтарилиши лозимлигини ифодалайди.

Унинг амалий ифодаси кредит берган ташкилот ҳисоб-рақамига муайян

ссудани коплаш учун пул маблағларини ўтказишда намоён бўлади. Кредит ресурсларининг ўз вақтида қайтарилиши, банк кредит фаолиятини давом эттиришининг зарурий шarti ҳисобланади.

Кредитнинг муддатлилиги.

Кредит қайтарилишига эришиш усули. Бу дегани кредит кредит олувчи истаган вақтда эмас, аниқ белгиланган мудатдан сўнг қайтарилиши лозим. Ушбу муддат кредит шартномасида ёки уни ўрнига тузилган бошқа ҳужжатда аниқ кўрсатилган бўлади.

Кўрсатилган шартни бажармаслик кредитор томонидан кредит олувчига нисбатан олинадиган фоиз тўловларини ошириш каби турли хил иқтисодий жарималарни қўллаш, кейинчалик эса судга муурожаат қилиш учун асос бўла олади.

Марказий банк имтиёзли кредитларни, қайта молиялаштириш ставкаси бўйича 3 йилгача бўлган муддатга микрофирмалар ва деҳқон хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 150 баровари ҳамда кичик корхоналар ва фермерларга 300 баровари миқдорига берилади. Фоизлар тўлашни 12 ойга кечиктириш ва асосий қарзни тўлашни кредит олганларидан кейин 18-24 ой ўтгандан сўнг қайтариш мумкин. Имтиёзли кредитлаш тартиби жорий этилганидан бошлаб юридик мақомга эга бўлмасдан фаолият кўрсататётган ишончли тадбиркорлар макрокредит олиш учун фақат бизнес-режа ва кредитнинг таъминланганлиги тўғрисидаги ҳужжатни, юридик шахс мақомига эга бўлган тадбиркорлар эса ушбу ҳужжатларга қўшимча равишда ўзларининг бухгалтерия балансларини ва аризаларини қўшиб топширишлари етарлидир.

Бундан ташқари, тадбиркорлар кредит олишда сарсон - саргардонликка учрамаслиги учун уларнинг аризаларини кўриб чиқиш муддатлари қисқартирилиб, барча тижорат банкларида имтиёзли кредитлаш жамғармалари тузилди. Шу билан тижорат банклари хорижий молиявий ташкилотлар билан кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш дастурларини амалга ошираяптилар.

Кредитнинг тўловлилиги. Ссуда фоизи.

Бу тамойил қарз олувчи томонидан банкдан олинган кредит ресурсларни фақатгина қайтариш эмас, улардан фойдаланиш учун тўловларни ҳам амалга ошириш лозимлигини билдиради.

Кредит учун тўловнинг иқтисодий моҳияти ундан фойдаланиш натижасида олинган қўшимча даромадни кредитор ва қарз олувчи ўртасида тақсимлашдан иборатдир.

Мазкур тамойилнинг амалдаги ифодаси қуйидаги асосий учта функцияни бажарувчи, банк фоизи катталигини белгилаш жараёнида намоён бўлади:

- юридик ва жисмоний шахслар даромадларининг бир қисмини қайта тақсимлаш;
- тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсларда ссуда капиталларини тақсимлаш йўли билан, ишлаб чиқариш ва муомалани тартибга солиш;
- иқтисодиёт ривожланишининг танглик босқичларида, банк миқдорлари пул жамғармаларини инфляциядан ҳимоялаш.

Ссудага олинган капиталга тўғри келадиган йирик даромадни берилган кредит миқдорига нисбати сифатида белгиланадиган ссуда фоизи ставкаси, кредит ресурсларининг нархи сифатида хизмат қилади.

Кредит учун тўлаш лозимлиги кредит олувчини ундан иложи борича самаралироқ фойдаланишга ундайди.

Кредит учун фоиз белгилашда қуйидаги омиллар ҳисобга олиниши лозим:

- МБ томонидан ўрнатиладиган фоиз ставкаси;
- банклараро кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси;
- жалб қилинган қўйилмалар ва депозитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси;
- ўз ва қарз молиявий маблағларининг нисбати: жалб қилинган маблағлар улуши қанчалик катта бўлса кредит шунчалик қиммат бўлади;
- кредит ресурсларига бўлган талаб: талаб қанчалик юқори бўлса, кредит шунчалик қиммат бўлади;

- кредит сўралаётган муддат, кредит бўйича таваккалчилик даражаси;
- мамлакатдаги молиявий барқарорлик: инфляция сурати қанчалик юқори бўлса кредит шунчалик қиммат бўлади.

Кредитнинг ўзгарувчанлиги.

Ҳар бир потенциал кредит олувчига нисбатан, унинг фаолият шартларидан келиб чиққан ҳолда турлича ёндашув бўлиши лозим.

Ушбу тамойил кредит ташкилотининг турли хил кредит олувчиларга нисбатан ўзгарувчан ёндашувини белгилаб беради.

Бунинг амалий бажарилиши муайян банкнинг индивидуал манфаатларига ҳам, фаолиятнинг айрим тармоқ ва соҳаларини (мисол учун, фермер хўжаликларини) қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги давлат томонидан олиб борилаётган марказлашган сиёсатга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Кредитнинг таъминоти.

Ушбу тамойил, кредит олувчи томонидан кредит шартномасининг шартлари бажарилмаган тақдирда, кредитор мулкий манфаатларини ҳимоя қилиш лозимлигини акс эттиради. Мазкур тамойилнинг амалий ифодаси гаров таъминоти ёки молиявий кафолатларда ўз аксини топади.

Кредитнинг мақсадли характери.

Кредит операцияларининг катта қисмига тааллуқли бўлиб, кредитордан олинган маблағлар мақсадли сарфланиши лозимлигини билдиради.

Тамойилнинг амалий ифодаси кредит шартномасидаги тегишли банд билан белгиланган бўлади. Мазкур банд бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаслиги кредитни муддатидан олдин қайтариш ёки жарима фоизини киритиш учун асос бўла олади.

5.7. Микрокредит бериш тартиби

Микрокредит – бу ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этмасдан амалга оширувчи яқка тартибдаги тадбиркорлар ва дехқон хўжаликларига тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун энг кам иш ҳақининг 500 (беш юз) баравари миқдоридан ошмайдиган;

Ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этган холда амалга оширувчи фермер хўжаликлари ҳамда кичик бизнеснинг бошқа субъектларига тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун энг кам иш ҳақининг минг баравари миқдоридан ошмайдиган суммада қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида мазкур Низомда белгиланган тартибда бериладиган кредитлар.

Микрокредитлар қарз олувчиларга қуйидаги мақсадларга берилади:

- мини ускуналарни харид қилиш;
- ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан. Уруғлик, чорва моллари, парранда, ем-хашак, ҳамда омухта ем, ветеринария препаратлари, ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситалари, маъданли ўғитлар сотиб олиш;
- ҳом ашё ва материалларга дастлабки ишлов бериш;
- меҳнат воситалари, ҳом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, фурнитура сотиб олиш;
- халқ бадий хунармандчилиги ва амалий санъат буюмларини ишлаб чиқариш;
- хунармандчиликни ривожлантириш, касаначилик меҳнатини ташкил этиш;
- сервис хизматларини ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш;
- соғлиқни сақлаш хизматини ривожлантириш;
- сайёҳлик индустриясини ривожлантириш;
- кичик ҳажмли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш;
- Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатлари билан таъқиқланмаган, халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш (ишларни бажариш) соҳаси билан боғлиқ тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турлари.

Микрокредитлар қуйидаги мақсадларга берилиши мумкин эмас:

- илгари олинган кредитлар ёки ҳар қандай бошқа қарзларни сўндириш;

- тамакичилик ва алкоголи ичимликларни ишлаб чиқариш;
- савдо-воситачилик фаолиятини амалга ошириш;
- ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилмайдиган шахсий мол-мулкни харид қилиш.

Банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган микро-кредитлардан фойдаланганликлари учун қарз олувчилар банкка Марказий банкнинг расман белгиланган қайта молиялаш ставкаси миқдоридан фоиз тўлайди.

Микрокредитни расмийлаштириш тартиби

Юридик шахсни ташкил этмайдиган хусусий тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликлари микрокредит олиш учун банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этадилар:

- сўралаётган кредит суммасини кўрсатган ҳолда кредит олиш учун ариза;

- олинаётган кредитдан фойдаланиш мақсадлари албатта кўрсатиладиган бизнес-режа;

- кредит таъминоти.

Бундан ташқари, хусусий тадбиркор ёки деҳқон хўжалигининг раҳбари паспортини шахсан кўрсатади, унинг кўчирма нусхаси кредит йиғма жилдига тикиб қўйилади.

Фермер хўжаликлари ва ўз фаолиятида юридик шахсни ташкил этган ҳолда амалга оширувчи кичик бизнеснинг бошқа субъектлари микрокредит олиш учун банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этадилар:

- микрокредит олишга кредит буюртманомаси;

- пул оқимининг таҳлили албатта кўрсатилган бизнес-режа;

- Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи тасдиқлаган, охириги ҳисобот даври учун бухгалтерия баланси (1-сонли шакл), дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома (2а-сонли шакл), шунингдек 90 кундан зиёд қарзга доир солиштириш далолатномалари, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот (2-сонли шакл) (деҳқон хўжаликларидан ташқари).

Олинган кредитни қайтарилмаслик хатарининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка таъминотнинг қуйидаги турларидан бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

- мол-мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;
- банк ёки суғурта ташкилотининг кафолати;
- учинчи шахслар кафиллиги;
- қарз олувчининг кредитни сўндирмаслиги хавфи суғурталангани тўғрисида суғурта компаниясининг суғурта полиси.

Тақдим қилинган кредит таъминоти тури амалдаги қонунчилик асосида ўрганиб чиқилиб, таъминотга қабул қилинади.

Кредит таъминоти амалдаги қонунчилик ва Пахта банк ички меъёрий ҳужжатлари талабларига жавоб бермаса банк филиали таъминот турини қабул қилиш ўуқуқига эга эмас.

Микрокредитлаш ва уни қайтариш тартиби

Микрокредитларнинг берилиши нақд пулсиз шаклда мижоз талаб қилиб олгунигача депозит ҳисобварағи жойлашган ҳудуд бўйича амалга оширилади.

Олдинги олинган кредитдан қарздорлиги мавжуд бўлган мижозларга янги кредит ажратилишига йўл қўйилмайди.

Юридик шахс мақомига эга бўлмаган якка тартибдаги тадбиркорлар ва дехқон хўжаликларига, юридик шахс мақомига эга бўлган дехқон хўжаликлари ва фермер хўжаликларига микрокредит умумий суммасининг 50 фоизини нақд пул билан 1,5 йил (18 ой) муддатга фақат чорва моллари, парранда, кўчат, уруғлик ва ем хашакни аҳолидан сотиб олиш учун берилишига рухсат берилади. Бунда саноат йўли билан қайта ишлаш асосида тайёрланган чорва озуқаларини сотиб олиш учун микрокредит ҳисобидан нақд пул берилишига йўл қўйилмайди.

Юридик шахсни ташкил этмайдиган хусусий тадбиркорларга берилган микрокредитлар кредитлаш муддатига боғлиқ ҳолда 12601-“Хусусий

тадбиркорларга берилган қисқа муддатли кредитлар” ва 15001-“Хусусий тадбиркорларга берилган узоқ муддатли кредитлар” баланс ҳисобварақларида ҳисобга олинади.

Кредит ходимининг фармойишига биноан алоҳида ссуда ҳисобварақлари бўйича берилган ссудалар муддатли мажбуриятлар билан расмийлаштирилади, улар тўлиқ сўндирилишига қадар, кредитлаш муддатларига боғлиқ ҳолда, 91901-“қарздорларнинг қисқа муддатли кредитлари бўйича мажбуриятлари”, 91905-“қарздорларнинг узоқ муддатли кредитлар ва лизинглар бўйича мажбуриятлари” кутилмаган ҳолатлар ҳисобварақларида тўлиқ сўндиришга қадар ҳисобга олинади.

Фермерларга ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларига берилган микрокредитлар кредитлаш муддатига боғлиқ ҳолда 13101-“Хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларига берилган қисқа муддатли кредитлар” ва 15501- “Хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларига берилган узоқ муддатли кредитлар” баланс ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Кредит ходимининг фармойишига биноан алоҳида ссуда ҳисобварақлари бўйича берилган ссудалар муддатли мажбуриятлар билан расмийлаштирилади, улар кредитлаш муддатларига боғлиқ ҳолда 91901-“қарздорларнинг қисқа муддатли кредитлари бўйича мажбуриятлари”, 91903-“қарздорларнинг узоқ муддатли кредитлар ва лизинглар бўйича мажбуриятлари” кутилмаган ҳолатлар ҳисобварақларида тўлиқ сўндиришга қадар ҳисобга олинади.

Сўндириш муддатлари график кўринишида тақдим этилиши мумкин, графикда уни пул оқимларининг келиб тушиш истиқболига боғлиқ ҳолда бир неча босқичлар билан сўндириш кўзда тутилади.

Сўндириш муддати келган ва қарз олувчида пул маблағлари бўлмаган тақдирда кредит муддати ўтган ссудалар ҳисобварағи орқали ундирилади, унга доир муддатли мажбуриятлар эса 2-сонли картотекага жойлаштирилади ҳамда тақвимий навбат тартибида сўндирилиши керак. Бунда фоизлар кредит

қарздан олдин сўндирилади.

5.8. Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги ва уларни аниқлаш кўрсаткичлари

Инвестициявий лойиҳаларни кредитлаш жараёни жуда кўп ва турли хил хавф-хатарлар (рисklar) билан боғлиқ бўлиб, қайсики кредитларни белгиланган муддатда қопланмаслик муаммосини келтириб чиқаради. Шу сабабли банклар ўз мижозларига кредит беришда, мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қиладилар.

Банк мижози кредитга лаёқатлиги деганда мижознинг ўз қарз мажбуриятлари бўйича тўлиқ ва ўз вақтида ҳисоблашиш қобилияти тушинилади.

Мижознинг кредитга лаёқатлилиқ даражаси банклар учун жуда зарур, чунки ҳар бир берилган кредит риск билан боғлиқ. Агар банк рискни ҳисобга олмаса, кредит ўз вақтида қайтмаслиги ёки умуман тўланмаслиги мумкин. Шу сабабли, банклар ўз мижозлари молиявий ҳолатини, тўловга қобилиятлигини ва албатта, кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилади.

Жаҳон амалиётида, хусусан АҚШда банклар томонидан, мижоз кредитга лаёқатлилигини баҳолашда "five c", "беш си" қоидаси ишлатилади. Улар қуйидагилар:

- character (мижоз характери)
- capacity (молиявий шароити)
- capital (капитал ёки мол-мулк)
- colletarial (таъминланганлик)
- conditions (умумий иқтисодий вазият)

Мижоз характери деганда, унинг юридик шахс сифатида репутацияси, маъсулиятлилиги, олинган қарзни тўлашга хоҳиши ва тайёрлик даражаси тушунилади.

Мижоз молиявий шароити ёки қобилияти деганда, мижознинг кредитни қайси манбалардан қоплашлиги тушунилади. Одатда корхонада

қуйидаги 3 манбалар мавжуд:

- жорий касса тушумлари;
- активларни сотишдан тушган тушум;
- ва бошқа молиялаштириш манбалари (махсус резервлар, амортизация фонди ва б.)

Капитал деганда, мижознинг акционерлик капитали, унинг структураси, актив ва пассивлар орасидаги муносабатлар тушунилади. Унинг устав фонди ва ўз капиталининг кредит операциясига жалб қилиш даражасини кўриб чиқиш тушунилади.

Таъминланганлик деганда, мижознинг активлари қиймати ва конкрет иккиламчи қарзни қоплаш манбаи (кафиллик, суғурта, гаров) -қайсики, кредит шартномасида кўрсатилади.

Умумий иқтисодий вазият деганда, мамлакатдаги жорий ва келажакдаги иқтисодий ҳолат, сиёсай аҳвол, солиқлар, хом-ашё ва бошқа кредит қайтарилишига таъсир этувчи билвосита омилларни ўрганиш тушунилади. Ушбу усул ҳозирда бизнинг банкларда қўлланилса фойдадан холи бўлмасди.

Кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилишдан асосий мақсад, бу қарз олувчи, хўжалиқ юритувчи субъектнинг имкониятлари, қарзни ўз вақтида қоплашни, риск даражасини, кредит миқдори ва бошқа омилларни белгиланган шароитда ва ҳолатда таҳлил қилишдан иборатдир. Банклар учун бу масалаларни амалга ошириш жуда қийин бўлсада, худди ана шу мақсад амалга оширилсагина берилган кредитдан фойда олинади.

Кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилиш вазифаси бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Кредитга лаёқатлилиқни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш;
2. Кўрсаткичларни таҳлил қилиш (йил боши ва йил охирини таққослаш);
3. Кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
4. Кредитга лаёқатлилиқни мустахкамлаш йўллари аниқлаш;

Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан тижорат банклари томонидан кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилувчи янги услублар ишлаб чиқилмоқда, қайсиқим корхона ҳақидаги (кредитга лаёқатлиги ҳақидаги) таҳлилни чуқурроқ олиб боришни кўрсатади. Ҳозирги вақтда жаҳон амалиётида (ЮНИДО тасдиқлаган стандарт бўйича) молиявий кўрсаткичлар системаси бўйича таҳлил ва рейтинг бўйича таҳлил усуллари қўлланилади. Ўзбекистон Республикасида Марказий Банк томонидан чиқарилган йўриқнома бўйича корхоналарга турли хил муддатга кредитлар берилиб, уларнинг кредитга лаёқатлилигининг молиявий кўрсаткичларнинг таҳлиliga асосланиб берилади.

Таҳлил учун асосий манба бўлиб бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан фойдаланилади.

Кредитга лаёқатлилиқни ифодаловчи асосий ва қўшимча кўрсаткичлар қуйидагилар:

1. Қоплаш коэффиценти;
2. Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти;
3. Ликвидлик коэффиценти;

Қўшимча коэффицентлар:

1. Оборот маблағларининг айланувчанлик коэффиценти;
2. Ўз айланма маблағлари мавжудлиги;
3. Фойда ва рентабеллик коэффицентлари, (иловаларга қаранг).

Берилган балансга асосан ушбу кўрсаткичларни таҳлилини кўриб ўтамиз:

1. Кредитга қобилиятлилиқнинг асосий кўрсаткичлари: қоплаш, ликвидлик ва мустақиллик коэффицентларидир. Бу коэффицентлар таҳлили учун маълумотлар балансдан олинади.

Жаҳон амалиётида корхона ликвид маблағлари иккига бўлинади:

- абсолют ликвид маблағлар;
- жорий ликвид маблағлар.

Абсолют ликвид маблағлар таркибига баланс актив қисмининг иккинчи

бўлими жамиси киритилади. Улар 3 қисмдан иборат:

1. Осон ишлатиладиган захиралар;
2. Пул маблағлари;
3. Осон амалга оширадиган талаблар, "дебиторлик қарзлари".

Ликвид маблағларнинг корхонада етарлича бўлиши, унинг мажбуриятларини ўз вақтида қоплай олишидан далолат беради.

Жорий ликвид маблағлар бу жуда ҳам тез пулга айланадиган корхона воситаларини ўз ичига олади, шу сабабли жорий ликвид маблағлар таркибига баланс актив қисми иккинчи бўлимининг қуйидагилари киради:

1. пул маблағлари;
2. дебиторлик қарзлари.

Жорий ликвид маблағлар корхонага бирламчи тўловларни амалга оширишда керак бўлади. Улар юқори ликвидликка эгалигидан, корхонада ушбу маблағлар ҳам меъёр даражасида бўлиши керак. Зеро, кредит инспектори мижозни кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда ушбу кўрсаткичлар алоҳида аҳамият беради.

Ўзбекистонда ликвид маблағлар қуйидаги тартибда 2 га бўлинади:

1. Қисқа муддатли ликвид маблағлар;
2. Пул маблағларҚосон амалга ошириладиган талаблар.

Қисқа муддатли ликвид маблағлар таркиби 3 қисмдан иборат:

- А) осон ишлатиладиган талаблар;
- Б) пул маблағлари;
- В) осон амалга ошириладиган талаблар.

Ликвид маблағларни бундай 2га бўлишдан мақсад, қоплаш ва ликвидлик коэффициентларини ҳисоблаш осон бўлади.

$$\text{Қоплаш коэффициенти} = \frac{\text{Қисқа муддатли ликвид маблағлар}}{\text{Қисқа муддатли мажбуриятлар}} \quad (5.1)$$

Пул маблағлари + осон амалга ошириладиган талаблар

$$\text{Лик. коэф.} = \text{-----} \quad (5.2)$$

Қисқа муддатли мажбуриятлар

Қоплаш коэффиценти шуни ифодалайдики, яъни у кредитлаш чегарасини кўрсатади ва мижознинг ҳамма айланма воситаларининг қарзни олишга етарлилигини кўрсатади. Бу кўрсаткич 2 дан юқори бўлса, мижоз кредитга лаёқатлидир. Агар 0,5 дан кам бўлса, кредитлаш фойдасиз бўлиб, мижоз кредитга лаёқатсиз ҳисобланади.

Ликвидлик коэффиценти мижознинг айланма капитали структурасини баҳолаш асосида яқин келажакда банкдан олган кредитларини оператив (тезкорлик) ва ўз вақтида тўлай олиш қобилияти ҳисобланади. Ликвидлик коэффиценти 1,5 дан юқори бўлса, корхона юқори кредитга лаёқатлилиқ даражасига эришган бўлади.

Қоплаш ва ликвидлик коэффицентларини топишда, қисқа муддатли мажбуриятларни тўғри ҳисоблаш талаб этилади. Қисқа муддатли мажбуриятлар, бухгалтерия балансининг пассив қисмидаги мажбуриятлар бўлимидан олинади.

Банклардаги кредит инспекторлари мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда, балансдаги асосан (оборот активлари ва мажбурият бўлимидаги) моддаларнинг таркибий ўзгаришларини кўриб чиқадилар. Бу албатта, хавф-хатарни баҳолашни енгиллаштиради.

Корхона кредитга лаёқатлилиги таҳлили учун керак бўладиган кейинги кўрсаткич - бу ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффицентидир. Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик - бу корхонанинг жами маблағлари ичида ўзининг маблағлари қанчалигидан далолат беради. Ўз айланма маблағларининг ҳолати корхона молиявий ҳолатига таъсир этади. Таҳлил натижасида ўз айланма маблағларининг мавжуд суммаси аниқланади. Бунинг учун баланс пассивининг биринчи бўлинмасини жамига узоқ муддатли кредит ва қарзлар қўшилиб, оборотдан

ташқари активлар айрилади. Чикқан натижа, осон ишлатиладиган захиралар ва харажатларга бўлинади. Кредит олишга лаёқатлиликини аниқлашда ўз оборот маблағлари билан таъминланганлик катта аҳамиятга эга. Ноликвид балансларга эга бўлган корхоналарга банк кредитларидан фойдаланиш ҳуқуқи берилмайди. Ушбу коэффициент 0.6 дан, яъни 60%дан юқори бўлса, кредит хатари энг кам ҳисобланади. Бу коэффициент 30%дан, яъни 0,3дан кам бўлмаслиги лозим. Корхонанинг баланс бўйича ўз оборот маблағларини мавжуд суммаси, баланс пассивининг биринчи бўлинмасини жамига узок муддатли кредит ва қарзлар қўшилиб, чиққан натижадан баланс активининг биринчи бўлимининг жами суммаси айрилади. Корхона айланма маблағларини ортиқча ёки етишмаслигини аниқлаш учун баланс бўйича айланма маблағларини мавжуд суммаси нормативи билан таққосланади.

Банк кредит беришда корхонанинг маҳсулот сифатини, муддати узайтирилган дебеторлик қарзларини, капитал ремонт учун қилинган харажатларни, турли зарарларни қоплашини кўриб чиқиш керак. Бунга сабаб шуки, ушбу айтилганлар бўйича қўшимча сарфланишларга йўл қўйилган бўлса, корхона бу қўшимча сарфланишлар айланма маблағлари ҳисобидан бўлади, шу сабабли ушбу қўшимча сарфланишлар айланма маблағларига салбий таъсир этиб, ҳақиқатда хўжалик жараёнида қанча айланма маблағлари иштирок этаётганлигини ифодалайди. Баланс бўйича айланма маблағларини мавжуд суммаси билан ҳақиқатдан ҳам корхона хўжалик оборотида иштирок этадиган айланма маблағларини суммаси бир-биридан фарқ қилади. Ҳар икки кўрсаткич ўртасидаги фарқ айланма маблағларини иммобилизациясини ташкил этади. Иммобилизацияси оборот манбаларини четга тортилишидир, яъни ўз мақсадидан ташқари сарфланишидир. Кредит инспектори ушбу коэффициентни ҳисоблашда, албатта айланма маблағларининг мавжуд суммаси иммобилизациясини ҳисобга олиши керак.

Жаҳон амалиётида, айланма маблағларининг мавжуд суммасини (ўз айланма маблағларини) аниқлашда қуйидаги усул қўлланилади. Яъни баланс активининг 2чи бўлим (айланма активлари) суммасидан, баланс пассивининг

2чи бўлими (мажбуриятлар) айирилади. (узоқ муддатли қарз ва кредитлардан ташқари).

Корхона (мижоз) кредит олишга лаёқатлилигининг таҳлилида қўлланиладиган қўшимча кўрсаткичлар бўлиб, айланма маблағларининг айланувчанлик коэффицентини ва айланма маблағларининг кунлардаги айланувчанлиги кўрсаткичлари қўлланилади.

Айланма маблағлари айланувчанлиги коэффицентини айланма маблағлари ҳаракатининг тезлигини таърифлайди ва таҳлил қилинаётган давр учун маҳсулот сотишдан олинган тушум ва айланма маблағларининг ўртача қиймати ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади. Таҳлил учун маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-шакли баланс ва 2-шакли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан олинади.

$$\text{Айланувчанлик коэф.} = \frac{С}{У К} \quad (5.3)$$

бу ерда,

С (маҳсулот сотишдан тушган тушум)

У К—(оборот маблағлари ўртача қолдиқлари)

$$А К = \frac{УК \times 360}{С} \quad (5.4)$$

А К - (оборот маблағларининг кунлардаги айланувчанлиги).

Тижорат банклари хўжалик юритувчи субъектлар билан кредит муносабатларини мустақил равишда ўрнатадилар. Хўжалик юритувчи субъектлар тижорат банкларидан кредит олиш учун кредит буюртмасини берадилар. Шу кредит буюртмасига асосан тижорат банклари қарз олувчининг молиявий аҳволини таҳлил қиладилар. Бу жараён қуйидаги босқичлардан иборат:

- кредит олиш учун берилган кредит буюртмасини кўриб чиқиш ва

бўлажак қарз олувчи билан суҳбатлашиш;

- қарз олувчининг кредит қобилиятини ва қарз бериш билан боғлиқ хатарларни баҳолаш;

- кредит нархини белгилаш;

- кредит шартномасини тайёрлаш ва уни тузиш.

Мижозларнинг Кредитга лаёқатлилиги бўйича синфларга бўлиш ва корхоналар рейтингини аниқлаш.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан чиқарилган йўриқнома бўйича корхоналарни кредитга лаёқатлилиги асосий кўрсаткичи бўлиб: қоплаш коэффиценти, ликвидлик коэффиценти ва ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффицентлари ҳисобланади.

5.1-жадвал

Г/р	Номи	1-синф	2-синф	3-синф
1.	Қоплаш коэф. (К,к)	$K.k \geq 2$	$2 < k.k > 1$	$1 > k.k > 0,5$
2.	Ликвидлик коэф.(К.л)	$K.l \geq 1.5$	$1.5 < k.l > 1$	$1 > k.l > 0,5$
3.	Мухторият коэф.(Км)	$K.m \geq 60\%$	$60\% < k.m > 30\%$	$30\% > k.m > 15\%$

Агар корхона 1-синфга киритилса, унда умумий асосларда кредитланади. Уларга нисбатан кредит беришнинг имтиёзли тартиби ҳам назарда тутилиши мумкин, яъни ишонч кредити берилиши, қўшимча маълумотлар ва ҳисоб-китобларсиз кредит берилиши ва бошқа имтиёзлар тақдим этилиши мумкин.

Агар корхона 2-синфга киритилса, хўжалик юритувчи субъект манфий қўшимча кўрсаткичларга эга бўлса, беқарор (барқарор эмас) деб ҳисоблаш

лозим, бундай корхоналар билан кредит шартномалари тузилганида унинг фаолияти ва кредитнинг қайтарилиши устидан назоратнинг қўшимча чоралари кўзда тутилиши керак. Хусусан, гаров ҳуқуқи каттиқлаштирилиши, фоиз ставкалари оширилиши, кафолатлар берилиши ҳамда кредитдан фойдаланиш миқдорлари ва муддатлари чекланиши керак.

Агар корхона 3-синфга киритилса, бу корхоналарга фақат фавқулодда ҳолларда юқори ташкилот кафолатлари ёки оширилган фоиз ставкасини ундириш билан мол-мулк гаровга қўйилгандагина кредитланади.

Кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўллари деганда, бу иложи борица асосий ва қўшимча кўрсаткичларни юқори бўлишини таъминлашдир. Демакки, ҳар бир кўрсаткич бўйича юқориликка эришишдир. Бунинг учун корхона барқарор ишлаб чиқариш жараёнини биринчи галда ташкил этиши лозим. Пул маблағларининг ортиши корхонанинг бирламчи тўловларни ошириш учун керак маблағларга бўлган эҳтиёжларни камайтиради ва корхонада ишлаб чиқариш маромийлиги бузилмаслигига олиб келиши мумкин.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффициенти бўйича эса, юқори натижаларга эришиш учун ўз маблағлари манбаини ортишини таъминлаш керак. Чунки оборотда ишлатиладиган маблағларда ўз айланма маблағлари улуши қанча кўп бўлса, унинг кредитга лаёқатлилиги ортади. Узоқ муддатли активлар ортиши салбий таъсир этсада, уларнинг ортиш темпини ўз айланма маблағлари мавжуд суммасини ортиш темпидан пастрок бўлишини таъминлаш зарур. Яна корхонада ўз айланма маблағларини иммобилизациясига йўл қўймаслик зарур, яъни уларнинг ўз мақсадидан бошқа мақсадларда ишлатилишига йўл қўймаслик керак. Чунки улар иммобилизациясига йўл қўйилса, уларнинг баланс бўйича ҳисобланган қийматидан ҳақиқатда оборотда қатнашаётган айланма маблағлари кам чиқади. Бунинг натижасида эса, айланма маблағлари айланиш коэффициенти пасаяди, оқибатда ўз айланма маблағлари етишмовчилиги юзага келади. Кредитга лаёқатлилиқ таҳлилида айланма маблағлари иммобилизациясини

хам ҳисобга олиш керак. Кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўлларида яна фойда ва рентабеллик кўрсаткичларини ошириш ҳисобланади. Корхона соф фойдаси ўтган йилга нисбатан ҳисобот йилида ортишини таъминлаш лозим, бунинг учун эса унга салбий таъсир этувчи омиллар камайиши ва ижобий таъсир этувчи омиллар кўпайишини таъминлаш керак.

5.9. Кредит баҳоси, кредитни ва унга ҳисобланган фоизларни сўндириш

Кредит баҳоси банк билан қарз олувчи ўртасидаги шартнома асосида белгиланади ва бу кредитга оид фоизларни ўз ичига олади. Тарафларнинг келишувига кўра кредит баҳоси пул бозори ва инфляция ҳолатидан келиб чиққан ҳолда кўпайиш ёки камайиш томонига ўзгартирилиши мумкин.

Тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкасини расмий қайта молиялаштириш ставкаси билан тартибга солиниши депозитларга фоиз тўлашнинг амалдаги тизими туфайли банкларнинг зарар кўриш хавфини кучайтиради.

Айтайлик, банк 6 ой муддатга жалб қилинган муддатли депозитни 6 ойлик учта кредитга трансформация қилди, дейлик. Депозитга тўланадиган йиллик фоиз ставкаси 24% га тенг, бу вақтда Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг йиллик даражаси 16% га тенг дейлик.

Банк ушбу 2 та кредитни 20% билан берди. Демак, банкнинг бу операция бўйича даромадлилик даражаси 4 пунктга тенг. Фараз қилайлик, инфляция даражасини кескин пасайиши натижасида расмий қайта молиялаштириш ставкаси 2,0 пунктга пасайтирилди. Натижада, банкнинг максимал кредитлаш фоизи 21% ни ташкил этади. Банк иккинчи кредитни бериш жараёнида ставка ўзгарса, унда икки ссуда бўйича банк кўрадиган зарар даражаси 4 пунктга тенг. Чунки банклар муддатли депозитларга белгиланган фоиз ставкасида фоиз тўлайдилар.

Шу муносабат билан сузиб юрувчи ставкаларда фоиз тўланадиган

депозитларни жалб қилиш ва улар ҳисобидан сузиб юривчи ставкаларда кредитлар беришни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай шароитда банк спрэд ёки маржани барқарор тарзда сақлаб қола олади. Аммо республикамиз шароитида маржа миқдорини белгилаш ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Бунинг сабаби шундаки банк кредитларнинг юқори фоиз ставкаси лимитлаштирилган шароитда кредитларнинг бозор баҳоси тўлиқ шакллана олмайди. Шу сабабли, маржа миқдори аниқ белгиланиб, у орқали депозитларга тўланадиган фоиз миқдори аниқланиши керак.

Кредит баҳосининг оптимал вариантыни топиш учун тижорат банки бўйича маржани ҳисоблаб чиқиш зарур. Масалан, ҳисобот ойида банкнинг жалб қилган ресурсларнинг ўрта суммаси 7381792 минг сўм дейлик, уларга тўланадиган харажатлар суммаси 23962 минг сўм бўлса, бунда жалб қилинган ресурслар ўртача қиймати (%да)

$$23962 \text{ минг сўм} \times 360 \times 100 \% = 3,89\%$$

$$7381792 \text{ минг сўм} \times 30$$

Кредит қўйилмаларининг ҳисобот ойида ўртача суммаси 3316916 минг сўмни, буларди олинган даромад эса 43237 минг сўм бўлган Кредит қўйилмаларининг ўртача Қиймати (%да)

$$43237 \text{ минг сўм} \times 360 \times 100\% = 9,76\%$$

$$3316916 \text{ минг сўм} \times 30$$

Банк бўйича маржа $(9,76-3,89) \% = 5,87 \%$ ни ташкил этади

Назарий жиҳатдан кредитнинг баҳосини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$K_{\sigma} = K_{\sigma\sigma} + O_x + K_{p\sigma} + K_{\phi} \quad (5..5)$$

Бу ерда,

K_{σ} – кредитнинг баҳоси;

$K_{\sigma\sigma}$ – кредитнинг бозор баҳоси;

O_x – операцияни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар;

$K_{p\sigma}$ – кредитлар бўйича риск даражаси;

K_{ϕ} – банкнинг ўз капиталига фоиз ставкаси.

Узоқ муддатли кредитлардан фойдаланганлик учун фоизлар банклар

томонидан кредитлаш муддатининг давомийлиги, қарз олувчилар томонидан берилган кредитнинг ўз вақтида қайтарилиши кафолатлари, кредит ресурслари талаб ва таклифи ва улар баҳоси, шунингдек, шартнома асосидаги кредит хатарининг мавжудлиги ҳисобга олинган ҳолда белгиланади

Кредит шартномаси тузиб бўлингандан сўнг қарз олувчи номига ссуда ҳисоб варағи очилади. Ссуда ҳисоб варағига оид барча операциялар шартнома шартларига мувофиқ амалга оширилади

Ссуда ҳисоб варақларидан қурилиш - монтаж ишлари йиллик ҳажмининг 15 % дан кам бўлмаган ҳажмлардаги пудрат ташкилотларига қилинадиган дастлабки тўловлар, шунингдек, мазкур қурилиш сметасига киритилган сотиб олиннадиган усқунанинг ва бошқа харажатларнинг ҳажми билан биргаликдаги бажарилган ишлар учун тўлов ҳужжатлари ҳақи тўланади.

Буюртмачининг ўз маблағлари ва кредит маблағлари иштирокида қурилишни молиялаш чоғида қурилаётган корхонанинг раҳбарияти кадрларни тайёрлаш ва бинолар ижараси ва шу кабиларни сақлаб туриши билан боғлиқ бошқа харажатларга кредит ҳисобидан тўланишига йўл қўйилмайди.

Кредитлар ва уларга оид фоизларни сундирилиши қарз олувчининг банк ҳисоб варағига пул маблағларининг келгусида келиб тушишининг аниқ ҳисоб-китоби олинган ҳолда тузилган жадвал асосида амалга оширилади, зарурат туғилганда тарафлар келишувига биноан кредит ва унга оид фоизларнинг сундирилиши жадвалига ўзгартиришлар киритилиши мумкин.

Қарз олувчи, агар бу нарса шартномада кузда тутилган ёки кредитор розилиги асосида бўлса, ўзининг кредит суммаси ва ҳақиқатда фойдаланилган давр учун унга оид ҳисобланган фоизларни муддатидан илгари сундириш ҳуқуқига эга.

Бунда қарз олувчи ўзининг тўлов топшириқномаси билан кредит суммаси ва ҳисобланган фоизларни тўлайди

Республикамизда муддати ўтган ссудаларга 90 кунгача фоиз ҳисобланади, 90 кундан кейин эса фоиз ҳисоблаш тўхтатилади. Бир қатор мамлакатларда фоиз ҳисобланадиган давр 6 ойгача чўзилиши мумкин. Бу эса даромаднинг реал қийматидан узоқлашувига сабаб бўлади. Мижознинг муддати кредитни қайтара олмаслиги аниқ бўлиб қолиши биланоқ, унинг молиявий фаолиятини чуқур таҳлил қилиш лозим. Бунда асосий эътибор пул оқимига қаратилиши лозим. Таҳлил натижаларига қараб, фоиз ҳисоблаш масаласини ҳал қилиш лозим. Кредитни муддати ўтгандан кейин бир ой ичида қайтара олмаган мижозни уч ойдан кейин қайтара олишига ишонч кам бўлади.

Муддати ўтган, амалда «Ўлик ссудалар» га айланган кредитларга фоиз ҳисоблаш молиявий жиҳатдан заиф банкни анча бақувват қилиб кўрсатиши мумкин. Россия Федерациясида, Ўзбекистон Республикасидаги айрим банклар кредитни қайтиш эҳтимоли нолга тенг бўлган ҳолларда ҳам фоиз суммасини мижознинг жорий қисоб варағидан дебетлайвериш ҳоллари учрайди. Бунинг оқибатида фойда суммаси қопланмаган кредит суммасини ошириш эвазига ўсиб бораверади, яъни банк баланснинг актив қисмида 16309 счет ва пассив қисмида 42201 еки 42601 счетида ҳисобланган фойда суммаси ошиб бораверади. Натижада янгидан жалб қилинган депозитлар қисобланган фоизларни, солиқлар ва дивидендларни тўлашга сарфланади.

Ўз вақтида кредит сундирилмаган ва фоизлар тўланмаган ҳолларда банк амалдаги қонун ҳужжатларига ва мазкур низомга мувофиқ, шунингдек даъво тақдим этиш, яъни хўжалик судига даъво аризасини бериш йўли билан чоралар кўришга мажбур.

5.10. Кредитлардан фойдаланиш устидан банк назорати, қурилиш монтаж ишлари ва монтаж учун топширилган ускуналарнинг назорат ўлчашларини бажариш тартиби

Кредитлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш устидан назорат қуйидаги шакллар ва йўналишлар бўйича амалга оширилади:

а) тўлов ҳужжатларининг ссуда ҳисобварағидан объектнинг сметасига ва мақсадли белгиланишига, уларнинг мувофиқлигини кредит ўтказилиши чоғида назорат қилиш;

б) кредит шартномасида кўрсатилган шартларда қурилиш жойига чиқиш билан кредитдан мақсадли фойдаланишни текшириш;

в) бажарилган ишларнинг назорат ўлчашларини ўтказиш ва кредит шартномасида келтирилган тартиб ва муддатларда харид қилинган ускунани инвентарлаш.

Нazorat ўлчашлари банк кредити ҳисобидан молияланадиган объектларда ишлаб чиқариш жойининг ўзида амалга оширилади.

Банклар шартномавий ва тўлов асосида буюртмачиларнинг буюртманомалари бўйича бошқа манбалар ҳисобидан молияланадиган қурилишлар бўйича назорат ўлчовларини амалга оширишлари мумкин.

Ҳажмлар ва бажарилган қурилиш-монтаж ишлари қийматининг текширилиши уларнинг натурада ўлчаниши ва буюртмачидаги ҳамда пудрат ташкилотининг бажарилган ишлар ҳажмларини ҳисобга олиш маълумотлари билан тегишлича лойиҳалаш смета ҳужжатлари билан таққослаш йўли билан амалга оширилади.

Нazorat ўлчашлари бошлангунга кадар қуйидагилар билан боғлиқ ошиб кетишларни аниқлаш мақсадида навбатдаги ҳужжатлаштирилган текшириш амалга оширилиши зарур:

алоҳида нархлар, бошқа хил ва лимитлаштирилган харажатлар ҳажмлари, қўшимча харажатлар меъёрлари нотўғри қўлланилиши ёки белгиланиши билан;

арифметик хатолар билан;

бажариладиган ишлар қийматига қурилиш-монтаж ишлари таркибига киритилмайдиган харажатлар, ускунанинг сотиб олиниши, кўп йил ишлаганлик учун, хизмат сафарлари, ишларнинг ҳаракатланувчи тусдалиги учун қўшимча ҳақлар, материаллар ва конструкциялар чиқариш ва чекланган нархлар ўртасидаги фарқлар бўйича киритилиши билан ва бошқалар;

лойихалаш - смета ҳужжатлари мавжуд бўлмаган объектларда ишларнинг бажарилиши ва ҳаражатлар билан;

ускуна нуқсонларининг бартараф этилиши билан.

Кўздан яширин ишлар ҳажмларини (қуйилган пойдеворлар, поллар конструкцияси, автомобил йўллари, уларда труба-қувурлар ётқизилган траншеялар ва бошқалар) текшириш яширин ишларга оид далолатномалар асосида амалга оширилади. Қурилишда бундай далолатномаларнинг мавжуд эмаслиги ҳолларида бажарилган ишларнинг ҳажмлари ишчи чизмалар бўйича ҳисоб-китоб қилинади, зарур ҳолларда банк муассасалари бош пудратчидан куздан яширин ишларнинг очиб берилишига оид ишларни амалга оширишини талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга.

Алоҳида баҳолар таркибига кирувчи , айрим операциялар ҳақининг бўлиб-бўлиб тўланишига йўл қуйилмайдиган конструктив унсурлар ва ишлар турларининг тугалланмаган қисмлари, шунингдек, қурилиш объектига олиб келинган ва ишга жалб этилмаган материаллар ва конструкциялар қиймати бажарилган ишлар қийматининг ортиб кетишига киради.

Назорат ўлчашлари натижалари бўйича далолатномалар ва ишлар қийматини қайта ҳисоб-китоб қилиш қайдномалари тузилади.

Назорат ўлчашлари далолатномалари, ишлар қийматининг қайта ҳисоб-китоб қилиш қайдномалари ва далолатномаларга оид йиғма қайдномалар банк, буюртмачи ва пудратчининг вакиллари томонидан имзоланади. Ҳақи тўланган (тақдим этилган) ишларнинг йиғма қайдномалари назорат ўлчашларининг амалга оширилиши бошлангунига қадар имзоланади.

Буюртмачи ёки пудратчи вакиллариининг назорат ўлчашида қатнашиш учун келмаслиги ҳолларида ўлчаш қатнашувчи томонлардан бири ва банк вакили ёки фақатгина банк вакили томонидангина (иккала томоннинг ҳам келмаслиги ёки уларнинг далолатномани имзолашдан бош тортиши ҳолларида) амалга оширилади ва далолатнома имзоланади.

Назорат ўлчашларини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилган банк муассасаси раҳбари назорат ўлчашлар далолатномалари, пудратчи ва

буюртмачи эътирозларини (агар улар мавжуд бўлса) кўриб чиқади ва далолатномаларни улар имзоланганидан кейин 10 банк иш кунидан кечиктирмасдан тасдиқлайдилар.

Пудратчи (буюртмачи)нинг мавжуд эътирозлари далолатнома имзоланганидан сўнг 5 иш куни мобайнида тақдим этилади.

Назорат ўлчаш далолатномаларига оид пудратчи (буюртмачи) томонидан банкнинг юқори муассасаларига эътирозларнинг жўнатилиши санкциялар қўллашни тўхтатиш учун асос бўлиб ҳисобланмайди.

Молияловчи банк назорат ўлчашининг тасдиқланган далолатномаси асосида белгиланган тартибда кредит шартномасида келтирилган миқдорларда санкцияларни қўллайди.

Назорат улчашлари ва маблағларнинг олинishi учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳисоб-китоб хужжатларини текшириш натижасида аниқланган бажарилган ишлар ҳажмлари ва қийматининг ошириб юборилиши ҳолларида ортиқча олинган суммалар белгиланган навбат тартибида қарз олувчидан ундириб олинади.

Қарз олувчининг талаб қилиб олингунига кадар бўлган депозит ҳисобварақларида маблағлар мавжуд бўлмаган ҳолларда бажарилган ишлар учун навбатдаги ҳисоб варақларининг тўланиши чоғида банк томонидан ҳажмлар ва қийматларнинг ортиқча аниқланган суммалари ушлаб қилинди.

Ссуда ҳисобварағидан маблағларнинг олинishi учун асос бўлиб ҳисобланувчи назорат ўлчашлари ва ҳисоб-китоб хужжатларини текшириш натижасида бажарилган ишлар ҳажмлари ва қийматининг ошиб кетиши аниқланган ҳолларда, қарз олувчи банкка кредит шартномасида келтирилган ҳажмларда жарима тўлайди.

Назорат ўлчашлари билан аниқланган ортиб кетишларга (юқорида кўрсатилганлардан ташқари) қуйидагилар киради:

банкка тақдим этилган ҳисоб-китоб хужжатларига ҳақиқатда бажарилмаган ёки ҳақи илгари тўланган ишлар ва харажатларнинг киритилиши;

нархлар, меъёрлар ва баҳоларнинг нотўғри қўлланиши натижасида бажарилган ишлар ҳажмининг орттирилиши;

ускуна бирликлари сони ва вазнининг ортиши ҳисобига монтаж ишлари қийматининг асосланмаган орттирилиши;

комплекс меъёрлар, нархлар, баҳо ёки фоизли ҳисоблаб ёзишлар таркибига кирувчи (вақтинчалик бинолар ва иншоотлар, қишки қимматлашишлар ва бошқалар) ва иш ҳақи тўланганлар таркибида ҳисобга олинган бевосита ҳаражатлар, қўшимча ҳаражатлар алоҳида унсурларининг тўлов учун такроран тақдим этилиши;

пудрат ташкилоти томонидан буюртмачига материаллар ва қисмларга бўлинган конструкциялар қийматининг нотўлиқ ёки ўз вақтидан ташқари қайтарилиши;

ҳақиқатда ўрнатилмаган ускуна қийматининг бутунлай ҳисоб-китоб қилиниши чоғида объект қийматига киритилиши;

бошқа хил ишлар ҳажмлари ва қийматларининг шартнома баҳоси бўйича орттирилиши.

Банк бузилишлар ҳарактеридан келиб чиққан ҳолда:

статистика ҳисоботлари органларига ишлар ҳажмлари ва қийматини орттиришлар, шунингдек ҳисоботларни узишлар тўғрисидаги материалларни қўллайди;

белгиланган тартибда ишлар ҳажмлари ва қийматидаги ортиб кетишлар ва қурилишдаги бошқа бузилишлар муносабати билан тўланиши керак бўлган иш ҳақи суммаларини қайта ҳисоб-китоб қилинишини амалга оширади.

Агар пудратчига бошқа банк томонидан хизмат кўрсатилаётган бўлса, у ҳолда бажарилган ишлар ҳажмидаги- аниқланган ортиб кетишлар тўғрисида банкка маълумотномани йўллайди. Хизмат кўрсатувчи банк тўланиши керак бўлган иш ҳақи суммалари ҳисоб-китоб базасининг камайтирилиши томонига оид тегишли ҳисоб-китобни амалга оширади.

5.11. Микромолиялашнинг хориж тажрибаси

Маълумки, микромолиялаш тизими орқали ишсизлик, аҳолининг турмуш даражасини кўтариш ва кичик тадбиркорликни ривожлан-тириш каби бир қанча ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиш имконияти туғилади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда микромолиялаш тизимини ривожлантириш кўпгина давлатларда долзарб масалала-ридан ҳисобланади.

Ривожланган давлатлар қонунчилигида микромолиялаш фаолияти алоҳида қонун асосида эмас, балки банк қонунчилигининг умумий стандартлари асосида тартибга солинади. Банк тизимининг асосий вазифаси молиявий барқарорликни таъминлаш бўлиб, бунда микромолиялаш институларига қўйиладиган қатъий талаб низом жамғармасининг миқдори, операция сиёсатининг стандартлилиги, ҳисоботларнинг меъёри ҳисобланади. Шунинг учун ҳам микромолиялаш хизматлари ривожланган ва ривожланаётган давлатларнинг тажрибасини ўрганиш Ўзбекистонда микромолиялаш тизимини шакллантиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Бангладеш

Бангладеш дунёда микромолиялаш хизматлари пайдо бўлган ва энг яхши ривожланаётган давлатлардан бири ҳисобланади. Бангладешда микромолиялаш хизматларини амалга оширувчи асосий институт, дунёга машҳур Грамин банки ҳисобланади. Банк ўз фаолиятини 1976 йилда тадқиқот дастури сифатида бошлаб 1983 йилда ҳукумат қарори билан мустақил банка айлантирилган. Грамин банки умумий капиталнинг олти фоизигина давлатга тегишлидир. Марказий банк Грамин банкининг ҳар ойлик кредит портфели ҳолати тўғрисидаги ҳисоботларини таҳлил қилади, ҳар йили аудиторлик текширувини белгилайди ва мустақил аудиторлар ҳулосасини кўриб чиқади.

Грамин банки ўз фаолиятини кредит жамғарма схемаси бўйича амалга оширади. Қарз олувчиларнинг жинс жиҳатидан алоҳида гуруҳлари (эркак ва аёллар алоҳида гуруҳларга ажратилади) ташкил қилинади. Гуруҳлар бир хил

имкониятга эга бўлган кишилардан тузилади.

Гуруҳ фаолияти ҳар ҳафта йиғиладиган кичик жамғармалардан бошланади. Шундай қилиб гуруҳга аъзолик давомида аъзоларнинг тўлаган бадаллари ҳисобига доимий тўлиб бориладиган жамғарма ташкил қилинади. Мажбурий жамғарма кредит олишга 4-8 ҳафта қолганда тўлдирилиши керак. Дастлабки босқичда гуруҳнинг фақат 2 аъзосига кредит олиш имкониятига эга бўлади. Улар ушбу қарзни 50 ҳафта ичида тенг миқдорда тўлаб боради. Ҳар доим ссудани олаётган гуруҳ аъзоси олинаётган ссуданинг 5 фоизини гуруҳ фондига кўйиши шарт.

Агар бирор-бир гуруҳ аъзоси олган қарзини қайтариб беролмаса, гуруҳ уни тўлаш маъсулиятини ўз бўйнига олади. Гуруҳ Грамин банк Банки ходимининг назоратида бўлади ва у гуруҳнинг фаолияти банк томонидан кўйилган қоидаларга қанчалик мос келишини аниқлайди. Кредит 6 ойдан 1 йил муддатгача берилади. Кредитнинг ўртача миқдори 100-300 АҚШ доллари миқдорида йиллик 20 фоизда берилади. Грамин банки одамларга маълумоти ва иш юритиш тажрибасидан қатъи назар, гаров талаб қилмасдан кредит беради. 2007 йил январ ҳолатига кўра Грамин банк мижозлари сони 6,95 млн. киши ташкил этиб, 97 фоизини аёллар ташкил этади. Грамин банк ўзининг 20885 ходимлари ҳамда 2343 филиаллари тармоқлари орқали 75359 қишлоқларда ўз хизматларини амалга оширади ва у Бангладешдаги жами қишлоқларнинг 90 фоизини қамраб олган.

Бангладешдаги микромолиялаш тизимидаги яна бир катта ташкилот 1990 йилда тузилган давлат фонди (PKSF) бўлиб, у асосан микромолиялаш хизматини амалга оширадиган нодавлат-нотижорат фондларига имтиёзли кредитлар ажратади. Мана шундай 5та микромолиялаш институтлари 3 млн.га яқин одамларга хизмат кўрсатади.

Бангладешдаги микромолиялаш тизими шунчалик аҳолини кенг қамраб олганлиги ҳамда яхшигина молиявий манбаларга эгаллигига қарамасдан, мамлакатда амал қилаётган қонунчилик тизими муқобил микромолиялаш институтлари ривожланиши учун кулай шароит яратмаган.

Индонезия.

Индонезия микромолиялаш тармоғи 9000га яқин мустақил микромолиялаш институтлари ҳамда «Bank Rakyat»нинг 4000дан ортиқ қишлоқ банклари тармоғидан ташкил топган бўлиб, улар 8,2 млн. мижозларга хизмат кўрсатади. Индонезияда микромолиялашни ривожлантириш сиёсати микромолиялаш хизматини ривожлантирувчи расмий банк тармоғидаги институтларни давлат томонидан рағбатлантиришга қаратилган. 1970 йил Индонезия Молия Вазирлиги давлат мулкида бўлган тижорат банки «Bank Rakyat»га «манфаатли кредитлаш дастури» асосида мамлакатнинг барча ҳудудларида хизмат кўрсатиш тармоқларини ташкил қилиш топшириғини берди.

Бу дастурга асосан Bank Rakyat тузилмасида 4000 дан ортиқ минтакавий тузилмалардан ташкил топган «қишлоқ банклари» тармоғи ташкил этилган бўлиб, 1998 йил охирида, ушбу банк хизматидан 2,5 млн кредит олувчи мижозлар ва 21,7 млн. омонатчилар фойдаланган. Кредит портфелининг умумий ҳажми 585 млн. АҚШ долларини, берилган кредитларнинг ялпи суммаси эса 1,7 млрд. АҚШ долларини ташкил этади. Микрокредитларнинг ўртача фоиз ставкаси 13,5 фоиз. Мана шуларнинг барчаси банк амалга ошираётган дастурининг муваффақиятини намоён этмоқда ҳамда ушбу банк ҳозирда микромолиялаш хизматини кўрсатувчи дунёдаги етакчи ташкилотлардан бири ҳисобланади.

Bank Rakyatнинг кредит портфели ҳудудий тармоқларнинг ихтиёрий жамғармалари ҳисобига шаклланади. Унинг операцион сиёсати куйидаги стандартларга асосланади:

- кредит олувчилар билан индивидуал ишлаш;
- кредит олишга берилган буюртмаларни кўриб чиқиш, қарор қабул қилиш ва кредит бериш жараёнларининг тезкорлиги;
- қарздорларнинг кредит бўйича мажбуриятларини ўз вақтида бажаришлари учун рағбатлантирувчи механизмларни кўллаш қабилар.

Индонезия Марказий банкига Bank Rakyatнинг барча филиаллари ва

ваколатхоналари фаолиятини жойлардаги 15 аудиторлик идоралари орқали назорат қилиш ҳуқуқи берилган. Бундан ташқари, банк Марказий банк билан тузилган шартнома асосида махсус тузилган кичик бизнес ва ширкатлар фаолиятини назорат қилади.

Шарқий Европа

Шарқий Европада бу жараёни Польша ва Венгрия мисолида кўриш мумкин. Польшада микромолиялаш институтларининг ривожланиши учун яхши муҳит яратилган. Польшада микромолиялаш хизматларини кўрсатадиган энг катта институтлардан бири «Фундуш Микро» фонди бўлиб, унинг филиаллари мамлакатнинг 28та туманида фаолият кўрсатади. Фонд асосан ходимлари сони 5 кишини ташкил қиладиган кичик корхоналарга хизмат кўрсатади. Ушбу фонд куйидаги кредит тамойилларига асосланади:

- кредит 3 ойлик муддатга берилади;
- кредитнинг ўртача миқдори 1500 АҚШ долларини ташкил этади;
- миждозларининг 55 фоизини аёллар ташкил қилади;
- самарали кредит ставкаси 35 фоизни ташкил қилади.

Фонд жамғармаларни қабул қилиш, ўқитиш ва консалтинг хизматларини ҳам амалга оширади. Кредитларнинг қайтаришлилик кўрсаткичи 98 фоизни ташкил этади. «Фундуш Микро»дан ташқари Польшада қишлоқ хўжалигидаги бизнесни кўллаб -қувватловчи яна 2 та микрокредит фонди фаолият олиб боради.

Польша қишлоқ хўжалигини ривожлантириш фонди (FDPA)-хусусий нотижорат ташкилотдир. У 1998 йилда қишлоқ хўжалигини кўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш мақсадида ташкил этилган.

FDPA қишлоқ хўжалик корхоналарига капитал билан таъминлаш ва бандликни оширишга кўмаклашиш орқали ёрдам беради. FDPA махсус Women's Rural Economic Development Program микромолиялаш дастурини ишлаб чиққан, унинг кредит портфели 350 минг АҚШ долларини ташкил этади. Асосий миждозлари эса, ўз фаолиятини энди бошлаётган тадбиркор аёллар ва қишлоқ хўжалик корхоналаридир.

1991 йилда тузилган Қишлоқ хўжалик фонди (АФ) давлат томонидан молиялаштириладиган фонд ҳисобланади. Ўз фаолиятини Польша қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиёт вазирлиги томонидан ажратилган 14 млн. АҚШ доллари капитали асосида бошлаган. АФ бундан ташқари микроссуда фондини ҳам бошқаради. Бу фонд бошловчи тадбиркорларга 3500 АҚШ доллари миқдоригача микрокредитлар беради. Кредитни бериш шартмижозларнинг 40-100 соатли бизнес курсини эшитишидир. Фонд 2 йиллик фаолияти давомида 54 та кредит ажратган.

Шарқий Европада кичик тадбиркорликни молиявий кўллаб-қувватлаш яхши ташкил этилган давлатлардан бири Венгриядир. Венгрияда Тадбиркорликни кўллаб-қувватлаш Венгер фонди (НФЕР) фаолият кўрсатади. Фонд 1990 йилда кичик ва ўрта корхоналарга хизмат кўрсатиш мақсадида тузилган. Фонднинг микрокредитлаш портфели 9 млн. АҚШ долларини ташкил этади.

НФЕР бутун Венгрияда фаолият кўрсатадиган 20 та агентлик тармоқларига эга. Фонд кредитини олишни хоҳлаган кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари куйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- ходимлари сони 10 кишидан ошмаслиги;
- фаолиятини бошланганига 2 йилдан ошмаган бўлиши;
- умумий савдо ҳажми 60 000 АҚШ долларида ошмаслиги кабилар.

Фонд 4 йиллик фаолияти давомида 3 млн. АҚШ долларидан 1000та кредит берган.

Эфиопия

Эфиопияда микромолиялаш тизими «Микромолиялаш институтларини лицензиялаш ва улар фаолиятини назорат қилиш» (1996 й.) 40-сонли Декларация ва Эфиопия Миллий банкининг чиқарган қатор буйруқ ва қарорлари билан тартибга солинади.

Энг асосийси, ушбу ҳуқуқий тизим Эфиопия фуқаролари ёки ташкилотларига барча микромолиялаш операцияларини амалга ошириш ва микромолиялаш институтларига эгалик қилишда монополия ўрнатишга

имкон яратади. Бу шартга амал қилишлари учун барча микромолиялаш институтлари Эфиопия Миллий банкдан лицензия олишлари ва банкнинг депозитига маблағ қўйишлари керак.

Эфиопия Миллий банки йўриқномасида кўрсатилганидек, микромолиялашдан мақсад «қишлоқ кичик фермерларига ва шаҳарлардаги кичик тадбиркорларга» «кичик» кредитларни беришдир. Бир қарз олувчига максимал кредит лимити 5000 бир (673 АҚШ доллари) қилиб белгиланган, кредитнинг максимал суммаси 12 ой, кредитнинг фоиз ставкаси одатий банклар берадиган кредитларнинг максимал фоиз ставкасининг 2 фоизидан ошмаслиги белгиланган. Худи шундай тарзда депозитларга бериладиган фоиз ставкаси ҳам белгиланади.

Эфиопия Миллий банкнинг лицензиясини кўлга киритган микромолиялаш институти куйидаги муҳим вазифаларни амалга ошириш имконияти мавжуд:

- жамғармаларни, муддатли омонатлар ва «талаб қилиб олгунча» омонатларни жалб қилиш;
- Эфиопияда амал қиладиган векселларни чиқариш ва улар ҳисобини олиб бориш;
- ташкилотлар маблағларини гаров таъминоти асосида қарзга олиш;
- векселларни ва бошқа молиявий дастакларни сотиб олиш;
- фермер хўжаликлари ва кичик тадбиркорларга кредитлар бериш мақсадида фондларни бошқариш кабилар.

Эфиопия миллий банки, Вазирлар Кенгаши ва Молия вазирлиги микромолиялаш институтлари устидан лицензиялаш, уларнинг ҳуқуқларини чеклаш, микромолиялаш тизимига хорижий молиявий фондларнинг кириши бўйича қатъий назорат олиб боради. Юқорида таъкидланганидек, Эфиопия қонунчилигига кўра барча микромолиялаш операцияларини амалга ошириш учун бу фаолият тури лицензияланиши керак. ММИ томонидан жалб қилинган омонатлар миқдори 1 миллион бир (135 минг АҚШ доллари)га етса, бу ташкилот қайта рўйхатдан ўтказилиши керак. Бундай шароитда

Эфиопия Миллий банкига ўз хошишига кўра қўшимча шарт ва чекловлар жорий қилиш ҳуқуқи берилган.

Россия

Россияда микромолиялаш хизматлари бозори ҳозирда институци-онал ривожланиш босқичида бўлиб, бозорда микромолиялашда узок ва муваффақиятли фаолият кўрсатаётган бир гуруҳ етакчилар ажралиб чиқмоқда. Лекин, микромолиялаш бозорида талаб ва таклиф ўртасидаги катта номутаносиблик бу соҳада фаолият юритишни хоҳлаган янги ташкилотлар пайдо бўлишига тўсқинлик қилмоқда.

Маълумотларга кўра, 2005 йилда кичик бизнесга 5 млрд. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилган, талаб эса 30 млрд. АҚШ долларини ташкил қилган. «Россия Микромолиялаш Маркази»нинг маълумотларига кўра, 10000 АҚШ долларигача ажратилган микрокредитларнинг умумий миқдори 1 млрд. АҚШ долларини ташкил қилади. Шундан 60 фоизи банкларнинг, 40 фоизи эса микромолиялаш ташкилотларининг ҳиссасига тўғри келади. 2006 йил 1 январ ҳолатига кўра, Россияда 1200 дан ортиқ микромолиялаш ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Ушбу ташкилотлар томонидан бериладиган кредитнинг ўртача миқдори 1,7 минг АҚШ долларини ташкил қилади. Микрокредитлар 60 фоиз бўлган ҳолларда тадбиркорликка 12 ой муддатга банк фоизларидан юқори бўлган фоизларда берилади. Энг юқори фоиз ставкаси ўртача 45 фоизни, минимал миқдори эса ўртача 24 фоизни ташкил қилади. Кўп ҳолларда ММТ баъзи бир мижозлар гуруҳига махсус имтиёзли кредитлар беради. Бундай мижозлар асосан қишлоқ хўжалиги ва саноат соҳаларидир.

Микрокредитларнинг молиявий самарадорлиги ҳақида сўз юритар эканмиз, айтиб ўтиш керакки, Россиянинг кўпгина ММТларининг таваккалчилик портфели халқаро меъёрларига мос келади. Кредитнинг кайтаришлик даражаси банк сектори кабидир. Ҳар иккинчи ММТнинг муддати ўтган қарздорлари 2,7 фоиздан ошмаган. Бундан ташқари, микромолиялаш ташкилотлари жуда яхши рентабеллик билан фаолият

кўрсатмоқда ва бу кўрсаткич ўртача 127 фоизни ташкил қилган.

Умумий тарзда олиб қараганда, тижорат банкларидан ташқари Россияда микромолиялаш хизматларни амалга оширадиган 4 турдаги ташкилотларни кўрсатиш мумкин:

- нодавлат-нотижорат микромолиялаш ташкилотлари. Бу фақат микромолиялаш хизматларини кўрсатиш билан шуғулланувчи махсус институт бўлиб, у одатда хорижий нодавлат-нотижорат ташкилотининг филиали, фондлар, кооперативлар кўринишида ташкил этилади;

- кредит уюшмалари. Бу фақат ўз аъзоларига молиявий хизматларни кўрсатадиган ва ўз аъзоларининг аъзолик бадаллари асосида тузиладиган микрокредитлаш ташкилотидир. Ушбу уюшма аъзоси бўлмаганлар бу хизматлардан фойдалана олмайди;

- қишлоқ хўжалик/қишлоқ кредит кооперативлари. Бу ташкилот худди кредит уюшмасига ўхшаб фақат қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатадиган ва шу кооператив аъзолари бўлганларга ўз хизматларини кўрсатади.

- кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи давлат фондлари.

Шундай қилиб, Россиядаги ММТ ўз фаолиятлари давомида кўпроқ майда миқдорлар билан ишлаб, ўз кредит маблағларини кўпроқ одамларга беришга ҳаракат қилади. Бундай ҳолатни кўпроқ миқдордаги миқдорларни жалб қилиш ва уларнинг микрокредитлардан эркин фойдаланишини кенгайтиришга қаратилган микромолия-лашнинг институционал асоси билан изоҳлаш мумкин. Халқаро стандартларга кўра, ММТларнинг самарадорлигини кўрсатувчи асосий кўрсаткичлардан бири миқдорларни жалб қилиш кўламнинг кенглигидир.

Россиянинг микромолиялаш хизматлари янги тармоқ ва ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар кўплигига қарамасдан, уни ривожланиш истиқболлари, биринчидан, кичик тадбиркорликни молиялаш хизматларидан фойдаланишида микромолиялашнинг юқори самарадорлиги ва бу соҳада фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг молиявий барқарорлиги ва яхши самарадорлигидадир.

Ўзбекистонда ҳам юқоридаги давлатларнинг тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, микромолиялаш хизматларини амалга оширадиган институт сифатида «Микрокредитбанк» ташкил этилди. Лекин, уни янада самалироқ фаолият кўрсатиши учун «Граммин» банки ва «Rakyat» банк тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- микромолиялаш хизматлари кўламини, миқдорлар сонини ва хизмат кўрсатиш доирасини кенгайтириш ҳамда хизматларни миқдорга максимал яқин бўлган жойда кўрсатиш;

- Бангладешдаги Грамин банки тажрибасидан келиб чиқиб, гаровни ёки учинчи шахс кафолатини топиш қийинлиги сабабли, микрокредитларга муҳтож кишилар гуруҳини ташкил этиб, шу гуруҳ кафолати остида ёки жамғармалари асосида микрокредитлашни амалга ошириш;

- қарз олувчилар билан индивидуал ишлаш;

- кредит олишга берилган буюртмаларни кўриб чиқиш, қарор қабул қилиш ва кредитни бериш жараёнларининг оперативлигига эришиш кабилар.

Юқоридаги давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда микромолиялаш ташкилотларининг кўрсатадиган хизматларини кам таъминланган аҳоли турмуш даражасини ошириш, аҳоли бандлиги ва аёллар иқтисодий фаоллигини ошириш, кичик тадбиркорликни ривожлантириш каби аниқ ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга йўналтириш лозим.

Дунё амалиётида синалган ва бугунги кунда ўзининг мустаҳкам ўрнига эга бўлиб бораётган микромолиялаш хизматларининг тажрибасидан Ўзбекистонда ушбу йўналишдаги бозорнинг шаклланаётганлиги шароитида унинг ижобий томонларидан фойдаланиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Назорат саволлари:

1. Кредитнинг моҳияти нимада?
2. Кредитнинг асосий шакллари нима санаб ўтинг.
3. Тижорат кредитини банк кредитидан фарқи нима?
4. Микрокредит бериш тартиби қандай.
5. Кредит олишда тақдим этиладиган ҳужжатлар рўйхати нимадан иборат?
6. Қишлоқ хўжалигини кредитлаш механизми.
7. Кредит тизими ва кредит муносабатларига таъриф беринг.
8. Кредитнинг иқтисодиётдаги функциялари.
9. Кредитлашнинг асосий тамойилларини санаб ўтинг.
10. Кредит тизимининг асосий таркибий қисмлари.

VI-БОБ. ЛИЗИНГ МУНОСАБАТЛАРИ

Таянч иборалар: лизинг, рентинг, хайринг, лизинг берувчи, лизинг олувчи, лизинг операциялари, лизинг битими объекти, лизинг битими субъекти, лизинг тўловлари, лизинг муддати, лизинг операциялари шакллари, лизинг операциялари турлари, молиявий лизинг, оператив лизинг, кайтарма лизинг, сублизинг, револьвер лизинг, лизинг устунликлари.

6.1. Лизингнинг асосий тушунчалари

Муомала ва ишлаб чиқариш соҳасидаги ўзгаришлар, хўжалик юритиш иқтисодий шароитларида рўй берган чуқур ўзгаришлар иқтисодиётимиз учун моддий базани янгилашнинг анъанавий бўлмаган услубларини жорий этишга мажбур қилади.

Бозор муносабатлари кредит-молиявий тизимни соғломлаштириш ва давлат инвестицияларини қисқартиришни назарда тутди. Иқтисодий муносабатларнинг турли субъектлари томонидан қўйилган мақсадларга эришишнинг турли хил вариантлари пайдо бўлади.

Замонавий иқтисодий ривожланишнинг объектив зарурияти ҳисобланмиш илмий-техник тараққиётнинг тезлашиши, янги юқори самарадорликга эга ускуналар яратилиши ва эксплуатация қилинишини белгилаб берди. Бундай техника қиймати доимий тарзда ўсиб бормоқда, бу эса уни янгилаш жараёнини қийинлаштиради. Асосий воситаларни даврий тарзда алмаштирилиб туришни назарда тутадиган, маънавий эскириш суръатлари тезлашиб кетди. Авж олган рақобат эса, ривожланган мамлакатларнинг кўп сонли корхоналарини мавжуд ишлаб чиқариш воситаларидан янада интенсивроқ фойдаланишни, ва янги ускуналарни харид қилишнинг янги усуллариغا мурожаат қилишга мажбур қилди.

Ускуналарга эга бўлишнинг иккита усули мавжуд – уни харид қилиш ва лизинг.

Ички ва ташқи бозорлар учун кескин рақобат шароитида,

ускуналарнинг нафақат техник тавсифлари, балки мазкур технологиялар таклиф этилаётган молиявий шартлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Лизинг ҳар иккала шартни бажариш имконини беради.

20-асрнинг 60-йилларига қадар лизингга фақатгина ер ва кўчмас мулк олинарди. Сўнгги 30 йил мобайнида лизинг анча оммавийлашиб кетди. Бугунги кунда деярли барча нарсани ижарага олиш мумкин. Самолёт, автомобил, компьютер ёки трактор сотиб олиш ўрнига, корхона уни лизингга олиши мумкин.

Ҳозирги кунда, Ўзбекистонда, лизинг ўзининг муносиб ўрнига эга бўлмоқда. Бу мамлакатимиздаги молиявий фаолиятнинг ёш, аммо жуда ҳам истиқболли йўналишидир. Маблағларнинг доимий етишмовчилиги, ускуналарнинг эскирганлиги ва ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиб кетаётганлиги, ҳамда ўсиб бораётган рақобатдошлик шароитида, лизингни ривожлантириш жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон амалиётида, «лизинг» атамаси, узоқ муддат истеъмол қилинадиган товарларни ижарага беришга асосланган шартномаларда фойдаланилади.

Ижара шартномасининг муддатига қараб, ижара операцияларининг учта турини ажратиш мумкин:

- қисқа муддатли ижара (рентинг) – бир кундан бир йилгача бўлган муддатга;
- ўрта муддатли ижара (хайринг) – бир йилдан уч йилгача бўлган муддатга;
- узоқ муддатли ижара (лизинг) – уч йилдан йигирма йилгача бўлган муддатга.

Шунинг учун ҳам, лизинг деганда, одатда, шартнома муддати давомида мулкчилик ҳуқуқи ижарага берувчида сақланиб қоладиган, ижарага берувчи томонидан ижарага олувчи учун, ишлаб чиқаришда фойдаланиш мақсадида харид қилинган машина ва ускуналарнинг узоқ муддатли ижараси тушунилади.

Лизингнинг яна бир таърифи қуйидагича: лизинг – бу шундай ижара шартномасики, унда лизинг берувчи (ижарага берувчи) ўзига тегишли бўлган ишлаб чиқариш, савдо ва оғбор мақсадида фойдаланиладиган машина ва ускуналарини белгиланган мукофот учун, муайян муддатга лизинг олувчига (ижарага олувчига) махсус фойдаланишга топширади. Шартномада белгиланган мукофот, ижарага берувчи томонидан, банк даромади ва мулк аморитизациясини ҳисобга олувчи, маблағ жалб этиш қийматини тўлиқ қопловчи фоиз ставкасини ўз ичига олади.

Бундан ташқари лизингни, учинчи шахс учун мулк харид қилувчи ва унга узоқ муддатга ижарага берувчи, ихтисослашган лизинг компанияси воситачилигида асосий воситаларга қўйилмаларни молиялаштиришнинг махсус шакли сифатида ҳам кўриш мумкин. Бунда лизинг компанияси ижарага олувчига кредит беради дейишимиз ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам лизингни айрим ҳолларда «кредит-ижара» деб ҳам аташади. Олди – сотди шартномасидан фарқли равишда, лизингда, мулкчилик ҳуқуқи ижарага берувчида сақланиб қолади, лизинг олувчи эса уни вақтинчалик фойдаланишга олади холос. Лизинг шартномаси муддати тугагандан сўнг, лизинг олувчи шартнома объектини келишилган нархда сотиб олиши, лизинг шартномасини узайтириши ёки шартнома объектини қайтариб бериши мумкин.

Иқтисодий нуқтаи назардан лизинг, ускуна сотиб олиш учун берилган кредитга ўхшаш. Асосий фондларни кредитлашда, қарз олувчи қарзни қоплаш ҳисобига белгиланган тўловларни амалга ошириб боради, бунда банк кредит қайтарилишини таъминлаш мақсадида кредит берилган объектга бўлган мулкчилик ҳуқуқини қарз тўлиқ қоплангунча ўзида сақлайди. Лизингда ижарачи, шартнома муддати тугагандан сўнг ва ижарага олинган мулкнинг тўлиқ қиймати тўлангандан кейингина ижарага олинган мулк эгасига айланади. Аммо бундай ўхшашлик фақатгина *молиявий лизинг* учун хос.

Лизингнинг иккинчи – *оператив (тезкор)* – тури, кўпроқ оддий ускуна

ижарасига ўхшаш.

Лизинг берувчи ва лизинг олувчи пул шаклидаги эмас, товар шаклидаги капитал билан иш кўрадилар, бу эса лизингни инвестициялашга яқинлаштиради.

Лизингнинг иқтисодий моҳияти, сотилиши, маҳсулотнинг сифати ва истеъмолчида маблағ мавжудлиги билан белгиланадиган, юқори даражада тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқларда ундан фойдаланишни янада самарали қилади.

Юридик шакли бўйича лизинг битими инвестициявий қийматликларнинг узок муддатли ижарасини ўзига хос туридир. Лизинг операциясининг аниқ таърифи муҳим амалий аҳамиятга эга, чунки лизинг конун томонидан ўрнатилган қоидаларга мувофиқ расмийлаштирилмаса, бу лизинг битими иштирокчилари учун салбий молиявий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Лизинг битимининг асосини қуйидагилар ташкил этади:

- битим объекти;
- битим субъекти;
- лизинг тўловлари;
- лизинг бўйича кўрсатиладиган хизматлар.

Лизинг битимининг объекти деб, ишлаб чиқариш циклида йўқолиб кетмайдиган ҳар қандай моддий бойликка айтиш мумкин.

Шу жумладан, корхоналар ва бошқа мулк мажмуалари, бино, иншоот, ускуна, транспорт воситалари ва тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиладиган бошқа кўчар ва кўчмас мулк.

Одатда лизингга қуйидагилар кўп олинади:

- транспорт ускуналари (транспорт самолётлари, автомобиллар, денгиз кемалари, темир йўл вагонлари ва ҳ.);
- алоқа воситалари (радиостанциялар, спутниклар, почта жиҳозлари ва ҳ.);
- қишлоқ хўжалик техникаси (трактор, сеялка ва ҳ.);

- қурилиш ускуналари (кранлар, экскаваторлар ва ҳ.).

Лизинг битими субъекти деб, битим объектига бевосита муносабатда бўлган барча томонларга айтилади. Улар бевосита ва билвосита иштирокчиларга ажратилади.

Лизинг битимининг бевосита иштирокчиларига қуйидагилар киради: лизинг фирмалари ва компаниялари (лизинг ёки ижара берувчилар); ишлаб чиқариш (саноат ёки қишлоқ хўжалиги), савдо ва транспорт корхоналари ва аҳоли (лизинг ёки ижарага олувчи); битим объектларини етказиб берувчилар – ишлаб чиқариш (саноат) ва савдо компаниялари.

Лизинг битимининг билвосита иштирокчилари бўлиб, лизинг берувчини кредитловчи тижорат ва инвестициявий банклар, ҳамда битимнинг кафолати сифатида чиқувчи суғурта компаниялари, брокерлик ва бошқа воситачилик фирмалари хизмат қилиши мумкин.

Ижара туридан қатъий назар (қисқа, ўрта ёки узок муддатли), ижара муносабатларини амалга оширувчи барча фирма «лизинг» фирмалари деб айтилади. Ўз фаолияти бўйича улар ихтисослашган ва универсал фирмаларга ажратилади.

Ихтисослашган компаниялар одатда, бир турдаги товарлар (енгил автомобиллар, контейнерлар) ёки стандарт шаклдаги бир гуруҳга мансуб товарлар (қурилиш ускуналари, текстил корхоналари учун ускуналар) билан фаолият юритадилар. Бундай фирмалар, одатда, товар ёки ускуналарнинг муайян захирасига эга бўлиб, мижознинг биринчи талаби биланоқ, уларни етказиб берадилар. Ускуналарга техник хизмат кўрсатиш ва уларни нормал эксплуатацион ҳолатда сақланиши ҳам лизинг компаниялари зиммасида бўлади.

Универсал лизинг фирмалари хилма-хил турдаги машина ва ускуналарни ижарага берган ҳолда, ускуна етказувчини танлаш билан ижарага олувчининг ўзи шуғулланади. Бунда лизинг берувчи молиявий битимларни ташкил этувчи муассаса ролини ўйнайди.

6.2. Лизинг муддати

Лизинг даври деганда, лизинг битимининг амал қилиш муддати тушунилади.

Муддат белгилашда қуйидагилар эътиборга олинади.

Ускуналар хизмат муддати техник-иқтисодий тавсифлар билан аниқланади.

Шартнома муддати ускунанинг мумкин бўлган эксплуатацияси муддатидан ошмаслиги лозим. Ускуна амортизацияси даври ҳукумат органлари томонидан белгиланади. Молиявий лизингда шартнома муддати, одатда, амортизация даврига тенг бўлади. Ишлаб чиқараётган маҳсулоти қисқа муддатларда янгиланувчи тармоқларда, лизинг объектининг унумдорлироқ ёки арзонроқ аналогини ишлаб чиқариш цикли муҳим ҳисобланади.

Инфляция жараёнларининг ўзгариши. Тез ўсувчи инфляция шароитида, лизинг берувчи учун белгиланган нархларда узоқ муддатга шартнома тузиш фойдали эмас. Ссуда капитали бозорлари конъюнктураси ва уни ривожланиш йўналишлари. Лизинг компаниялари банк кредитларидан кенг миқёсда фойдаланганлиги сабабли, лизинг фоизининг асоси бўлган узоқ муддатли кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг даражаси шартнома муддатига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Аммо деярли ҳар қандай лизинг шартномаси қуйидаги элементларни ўз ичига олиши лозим: шартнома томонлари, шартнома предмети, амал қилиш муддати, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лизинг тўловлари шартлари, битим объекти суғуртаси, лизинг шартномасини бекор қилиш тартиби.

6.3. Лизинг операцияларининг шакли ва турлари

Лизинг турларини ажратишда, қуйидагиларни тавсифловчи белгиларга асосланади:

- ижарага олинadиган мулкка муносабати;

- лизинг операциясини молиялаштириш тури;
- лизинг мулкининг тури;
- лизинг битими иштирокчиларининг таркиби;
- лизингга бериладиган мулк тури;
- лизинг мулкининг қопланиш даражаси;
- лизинг операциялари амалга ошириладиган бозор сектори;
- солиқ, божхона ва амортизацион имтиёзларга муносабати;
- лизинг тўловлари тартиби.

Лизинг туркумланади:

1. Мулк тури бўйича: кўчадиган мулк лизинги (ускуна, техника, автомобиллар, кемалар, самолётлар ва х.), шу жумладан янги ва фойдаланилган. Кўчмас мулк лизинги (ижарага берувчи бино ва иншоотларни ижарага олувчи буюртмасига кўра барпо этади ёки сотиб олади). Фойдаланилган лизинг мулки.

2. Мулкни қопланиш даражаси бўйича:

- тўлиқ қопланадиган лизинг (шартнома амал қилиш муддати давомида ижарадаги мулкнинг қиймати тўлиқ тўланади);

- тўлиқ қопланмайдиган лизинг, бунда битта лизинг шартномаси амал қилиши даврида лизингга берилган мулкнинг қисман амортизацияси амалга оширилади ва унинг бир қисмигина қопланади.

3. Амортизация даражасига қараб:

- тўлиқ;

- тўлиқ бўлмаган.

4. Кўрсатилаётган хизматлар ҳажми бўйича:

- соф (мулкка хизмат кўрсатиш харажатларини лизинг олувчи тўлайди);

- тўлиқ (мулкка хизмат кўрсатиш харажатларини лизинг берувчи тўлайди). Лизингнинг ушбу туридан, одатда, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар фойдаланилади. Қиймати бўйича тўлиқ лизинг энг қиммат лизинг турларидан бири ҳисобланади.;

- қисман, (хизматларнинг қисман тўплами билан), бунда лизинг

берувчига мулкка хизмат кўрсатиш бўйича айрим функцияларгина юкланади.

5. Бозор сектори бўйича:

- ички (барча битим иштирокчилари битта мамлакатда жойлашган);
- халқаро (ташқи), бунда битим иштирокчиларининг камида биттаси бошқа мамлакатга тегишли. Агарда лизинг иштирокчиларининг бири чет эл корхонаси билан қўшма фаолият олиб борган тақдирда ҳам лизинг халқаро ҳисобланади.

Ўз навбатида ташқи лизинг импорт, лизинг берувчи чет эллик бўлса ва экспорт, лизинг олувчи чет эллик бўлса, турларига бўлинади.

6. Лизинг тўловларининг тавсифи бўйича:

- пул тўловлари билан (барча тўловлар пул шаклида);
- компенсацион тўловлар билан (ижарадаги ускуналарда ишлаб чиқарилган товарларни етказиб бериш);
- қўшма тўлов билан.

7. Солиқ ва амортизация тўловларига муносабати бўйича қуйидагича фарқланади:

- амалдаги (мулк, даромад солиғи, ҚҚС, турли хил йиғимлар, тезлаштирилган амортизация бўйича имтиёзлардан фойдаланган ҳолда);
- фиктив (имтиёзлардан фойдаланилмаган);
- қўшма.

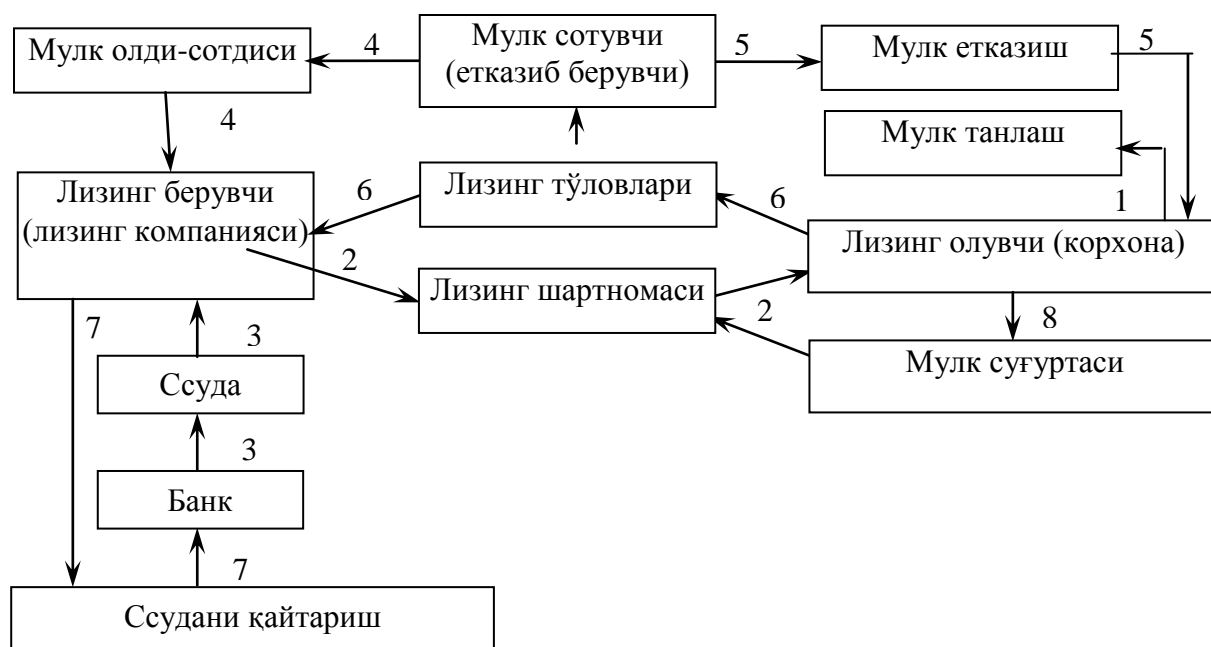
8. Битим иштирокчиларининг таркиби бўйича:

- тўғридан-тўғри, бунда мулк эгаси (етказиб берувчи) объектни мустақил лизингга топширади (икки томонлама битим). Мазмуни бўйича бундай битимни анъанавий лизинг битими деб бўлмайди, чунки унда лизинг компанияси иштирок этмайди.

- воситали, бунда мулкни лизингга топшириш воситачи орқали амалга оширилади. Бундай лизинг битими анъанавий лизинг операциясига ўхшаш, чунки унда лизинг берувчи, лизинг олувчи ва етказиб берувчи мустақил тарзда иштирок этади.

6.4. Лизингнинг кенг тарқалган турлари

Молиявий (капитал) лизинг ижарага олувчи томонидан амалга ошириладиган тўловлар ижарага олинаётган ускунанинг амортизацион қийматини тўлиқ қоплашини назарда тутадиган узоқ муддатли келишув. Бундай келишувлар ижарани муддатидан олдин тугатилишини назарда тутмас экан, даврий тўловларни тўғри аниқлаш, мулк эгасига мулкни харид қилиш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича барча харажатларни қоплаш, ҳамда талаб этилган даромадлилиқ даражасини таъминлаш имконини беради. Молиявий лизинг қуйидагиларни назарда тутувчи схема (6.1-расм) бўйича амалга оширилади:

6.1.-Расм. Молиявий лизинг схемаси

Лизингнинг ушбу турида, мулкка хизмат кўрсатиш бўйича барча харажатлар ижарага олувчи зиммасига юкланади. Кўпгина ҳолларда, бундай келишувлар ижара муддати тугагандан сўнг, ижарачига мулкни имтиёзли ёки қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиш ҳуқуқини беради.

Оператив (тезкор) лизинг – бу лизингни шундай турики, унда лизинг берувчининг ижарага бераётган объектни сотиб олиш ва унга хизмат

кўрсатиш харажатлари битта лизинг шартномаси тўловлари билан копланмайди, бу эса уни ижарага бир неча мартаба бериш заруриятини келтириб чиқади.

Одатда бундай шартнома 2-5 йилга тузилади. Оператив (тезкор) лизингда объектга зиён етказиш ва йўқотиш хавфи лизинг берувчи зиммасига юклатилади. Лизинг тўловлари ставкаси эса, харажатларни қоплаш кафолати бўлмаганлиги сабабли, молиявий лизингга нисбатан юқори бўлади.

Оператив лизингнинг асосий объектларига ускуналарнинг тез эскирадиган (компьютерлар, нусха кўчириш ва кўпайтириш техникаси ва б.) ва доимий сервис хизмати кўрсатилишини талаб қиладиган, техник мураккаб турлари (енгил ва юк автомобиллари, ҳаво кемалари, темир йўл ва денгиз транспорти) киради.

Умуман олганда, оператив лизинг шартлари ижарага олувчи учун нисбатан фойдалироқ. Хусусан, ижарани муддатидан олдин тугатиш имконияти маънавий эскирган ускуналардан тезда воз кечиш ва уларни нисбатан янги ва самаралироқ ускуналар билан алмаштириш имконини беради.

Бундан ташқари, ноқулай вазиятли ҳолатлар содир бўлганда, ижарага олувчи ускуналарни эгасига қайтарган ҳолда, мазкур фаолият турини тезда тўхтатиши ва ишлаб чиқаришни тўхтатиш ёки қайта ташкил этиш харажатларини анча камайтириши мумкин.

Бир марталик лойиҳа ёки буюртмаларни бажаришда эса, оператив лизинг, кейинчалик керак бўлмайдиган ускуналарни сотиб олишдан холи қилади.

Қайтарма лизинг – шундай иккита битим тизимидан иборатки, унда мулк эгаси ўз мулкни иккинчи бир шахсга сотади, ва бир вақтнинг ўзида ушбу мулкни ундан узоқ муддатли ижарага олади.

Бунда харидор сифатида ҳар қандай молиявий институт (банк, суғурта компанияси, инвестициявий жамғарма, лизинг операцияларига ихтисослашган фирма) чиқиши мумкин.

Лизингнинг бундай тури натижасида фақатгина мулкдор ўзгаради, мулкдан фойдаланувчи эса ўзгармасдан туриб, қўшимча молиявий маблағлардан фойдаланиш имконига ҳам эга бўлади. Инвестор эса, мулкнинг олдинги эгасига кредит берган ҳолда, таъминот сифатида мулкчилик ҳуқуқини олади.

Бундай операциялар корхоналар молиявий аҳволини барқарорлаштириш мақсадида амалга оширилади.

Улушли лизинг (бир нечта иштирокчилар билан). Лизингнинг ушбу тури мураккаб ва йирик миқёсдаги объектларини (авиатехника, денгиз ва дарё кемалари, темир йўл ва ҳаракатланувчан таркиб ва ҳ.) молиялаштириш шакли сифатида кенг тарқалган. Лизингнинг бу тури гуруҳли ёки акциядорли лизинг деб ҳам юритилади. Бундай лизинг кўп тармоқли молиялаштиришга эга бўлганлиги учун, энг мураккаб ҳисобланади. Улушли лизингнинг ўзига хос хусусияти шундаки, лизинг берувчилар лизинг объектини сотиб олиш учун лозим бўлган сумманинг бир қисмини берадилар холос. Лизинг объекти шартномавий қийматининг қолган қисми кредиторлар (банклар, бошқа инвесторлар) томонидан молиялаштирилади.

Сублизинг – лизинг муносабатларининг шундай турики, унда лизинг объектидан фойдаланиш ҳуқуқи учинчи томонга (одатда у ҳам лизинг компанияси бўлади) ўтказилади. Асосий ижарага берувчи ижара тўловларини олишда устунлик ҳуқуқига эга бўлади. Сублизингда, сублизингни амалга оширувчи шахс лизинг объектини лизинг шартномаси бўйича олади, ва сублизинг шартномаси бўйича вақтинчалик фойдаланишга топширади.

Револьвер лизинг. Бошқача қилиб айтганда ускуналарни кетма-кет алмаштирилишини назарда тутадиган лизинг.

Лизинг олувчига, технология бўйича, кетма-кет тарзда турли хил ускуналар лозим бўлганда фойдаланилади. Бундай вазиятларда, лизинг олувчи, лизинг шартномасига мувофиқ, муайян муддатдан сўнг ижарага олинган ускунани бошқа лизинг объектига алмаштириш ҳуқуқига эга бўлади.

6.5. Лизинг операциялари субъектларининг вазифалари

Иқтисодий эркинлаштириш босқичида агросаноат мажмуада лизинг операцияларини омалага оширилишида фаол иштирок этувчи мазкур субъектларнинг ҳар бирига лизинг операциялари моҳиятидан келиб чиқиб, қуйидаги вазифалар юклатилган:

Лизинг компаниясига:

-Республикада техника воситалари лизинги сиёсатини олиб бориш ва уни такомиллаштириш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқиш;

-ўзининг минтақавий филиаллари орқали лизинг олувчилар билан ўрнатилган тартибда молиявий лизинг шартномаларини тузиш;

-жамғарма маблағларига бўлган ўз эҳтиёжини аниқлаш;

-жамғарма билан молиявий ресурслар ажратиш, Банк билан молия агенти тамойилларини ва “Суғурта” компанияси билан суғурта агенти тамойилларини бажариш юзасидан тагишли шартномаларни тузиш;

-жамғарманинг кафолат хатлари асосида зарур техника воситаларини ишлаб чиқариш юзасидан машинасозлик корхоналарига буюртмалар бериш ва уларни етказиб беришга доир шартномаларни тузиш;

- лизинг олувчилар томонидан лизингт ўловларини ўз вақтида тўланишини назорат қилиш;

- Банкдаги операция ҳисоб рақамидан Машиносозлик корхонасига навбатида чорак учун жойлаштирилган буюртма умумий хажмининг 30 фоизи миқдорида аванс пулини тўлаш;

-лизинг олувчига техникани суғурта полиси мавжуд бўлгандагина бериш;

-техника воситасини лизинг олувчи томонидан қабул қилиниб олингандан кейин машинасозлик корхонасига қолган 70 фоиз маблағни ўтказиш (узил-кесил ҳисоб-китоб қилиш);

-лизинг олувчилардан олинган сумманинг қолган қисмини 3 кун муддатда жамғарманинг банкдаги ҳисоб рақамига ўтказиш;

-жамғарма маблағларида мақсадли фойдаланиш ва ҳисоб-китоблар

тартибига қатъий риоя қилиш.

Жамғармага:

-ишлаб чиқариладиган техникага ҳақ тўлаш учун зарур бўлган ресурсларни шакллантириш, ва уларнинг манбаларини аниқлаш;

-лизинг компаниясига ажратилган молиявий ресурслар ҳажми учун кафолат хатларини бериш;

-ўз маблағларини лизинг компаниясига 7 йил муддатга имтиёзли фоизларга ссуда сифатида тақдим этиш ва унга маблағларни қарзга бериб туриш;

-лизинг компаниясининг Банкдаги операция ҳисоб рақамига зарур маблағларини ўтказиш;

-марказий банкдан олинган имтиёзли кредитларни белгиланган муддатларда қайтариш.

Банкга (лизинг компаниясининг молиявий агенти):

-лизинг компаниясининг барча ҳисоб китобларига молиявий хизмат кўрсатиш;

-лизинг олувчилар билан тузилган лизинг шартномалари ва машинасозлик корхоналари билан техника воситаларини етказиб беришга доир тузилган шартномалар бўйича белгиланган тўловлар ва молиявий мажбуриятларни ўз вақтида бажарилиши устида назорат ўрнатиш;

-лизинг олувчилар томонидан лизинг тўловлари олдиндан тузилган жадвал асосида амалга оширилмаганда унинг ҳисоб рақамига сўзсиз бажарилиши лозим бўлган тўлов талабаларини қўйиш ва ундирилган пул маблағларини лизинг компанияси операция ҳисоб рақамига ўтказиш.

Лизинг олувчиларга:

-лизинг бўйича етказиб бериладиган техника воситаларига бўлган ўз эҳтиёжларини аниқлаш ва улар асосида тузилган буюртмаларни лизинг компаниясининг минтақавий филиалларига топшириш;

-ўрнатилган тартиб асосида лизингга олинадиган техника бўйича ҳужжатлар тўпламини тайёрлаш ва лизинг компаниясининг минтақавий

филиалларига топшириш;

-техника воситаси қийматининг 15 фоизини ўз маблағлари ҳисобидан аванс тариқасида тўлаш;

-лизингга олинадиган техникани ўз маблағлари ҳисобидан суғурталаш;

-техника қийматининг қолган 85 фоизни ва лизинг бўйича фоизларни 7 йил мобайнида тўлаш юзасидан молиявий лизинг шартномаларини тузиш;

-жадвалда белгилаб қўйилган лизинг тўловларини ўз вақтида амалга ошириш;

-лизингга олинган машина ва механизмларни техник талабларига риоя қилган ҳолда ишлатиш ҳамда уларни бузилишидан ва талан-тарож бўлишдан сақлаш.

Булардан ташқари махсус жамғармаси учун 7 йил мўлжалланган имтиёзли кредитларни ажратиш марказий банкка, техник жихатдан пухта ва пишиқ машиналарни ишлаб чиқариш ва уларни лизинг олувчиларга етказиб бериш машинасозлик корхоналарига лизингга олинаётган техникани суғурталаш “Суғурта” компаниясига юклатилган вазифалардир.

6.6. Кичик бизнес субъектлари учун лизингнинг устунликлари

Ускуналарга эга бўлишнинг бошқа турларига нисбатан (тўловни кечиктириб амалга ошириш, банк кредити ва ҳ.) лизинг бир қатор муҳим устунликларга эга:

1. Лизингда, тўғридан-тўғри харид қилишдан фарқли равишда, ускуна сотиб олиш учун катта миқдордаги айланма маблағларини ишлаб чиқаришдан ажратган ҳолда жалб этиш талаб қилинмайди. Ускунадан фойдаланиш учун лизинг тўловлари вақт бўйича, тахминан ускуна қопланиш муддатига тенг бўлган, муддатга (лизинг шартномаси муддати) чўзилади. Ускунадан фойдаланиш учун тўловлар ундан фойдаланиш муддатига мувофиқ бўлади ва корхона дарормад олишидан бошлаб тўланади. Лизинг муддатлари ускуна қопланиши муддатига одатда тенг бўлади.

2. Лизингга қарзни тўлаш графигини тузиш борасида катта

эгилувчанлик хосдир. Ускуна эксплуатацияга туширишга қадар корхона ҳеч қандай тўловларни амалга оширмайди, шунингдек лизинг тўловлари графигида тўлиқ қўвватга ўтиш суръатлари ва ишлаб чиқаришнинг мавсуумийлигини ҳам акс эттириш мумкин.

3. Лизингда ускуна, томонларнинг келишувига кўра, лизинг компанияси ёки лизинг олувчи балансида рўйхатдан ўтган бўлиши мумкин. Бу лизинг олувчига ўз фаолияти тузилмасини шакллантиришда кўпроқ имконият беради.

4. Лизингга бериладиган ускуналарга нисбатан тезлаштирилган («3» коэффициентгача) амортизацияни қўллаш имконияти. Бу солиққа тортиш мақсадида ускуна қийматини уч мартаба тезроқ харажатларга чиқариб ташлаш ва мулк солиғини уч мартага камайтириш, мулкдан фойдаланиш рентабеллигини ошириш ёки лизинг шартномаси муддати тугагандан сўнг лизингнинг объектини бозор баҳосида сотиб даромад олиш имконини беради.

5. Лизинг битимини молиялаштириш учун кредит ресурсларини излаш лизинг компанияси зиммасига юклатилади.

6. Инвестициявий операцияларни амалга оширишда миждозга техник ёрдам кўрсатиш.

7. Лизинг объекти асосий таъминот сифатида хизмат қилади. Лизинг объектининг ликвидлиги етарлича бўлмаган ва лизинг битими етарлича таъминланмаган бўлса, лизинг компанияси қўшимча таъминот талаб қилиши мумкин.

8. Пул маблағлари чиқувчи оқимнинг камайиши. Ускунани харид қилиш билан боғлиқ барча харажатлар тўла ҳажмда таннархга киритилади. Бу солиққа тортиладиган базани анча камайтиради ва айланма воситаларни сақлаб қолади.

9. Лизинг корхонага кичик бир марталик харажатлар билан замонавий ускуна ва техникаларни етарлича ҳажмда олиш имкониятини беради. Сир эмаски, ўз ишлаб чиқаришини замонавий ускуналар билан

жиҳозлаш истагида бўлган кўпгина ўзбек корхоналари уни харид қилиш учун мамблағлар етишмаслиги муаммосига дуч келадилар, юқори технологик ускуналарни ишалб чиқарувчи корхоналар эса ўз маҳсулотини сотиш борасида қийинчилик сезадилар. Молиявий воситачи сифатида хизмат қилувчи лизинг компанияси турли хилдаги ускуналар харидори ва етказиб берувчиларга самарали фаолият юритиш имконини яратади. Бунда ишлаб чиқаришга жалб этилган маблағларни жамлаш зарурияти умуман пайдо бўлмайди.

10. Корхона кредит жозибадорлигини сақлаб қолиш. Лизинг ўз ва қарз капиталининг оптимал нисбатига эришиш имконини беради.

11. Лизинг корхонага, вақт оралиғи мобайнида ўз пул оқимларини аниқ режалаштириш имкониятини яратади.

6.7. “Камаз” русумли автоуловни лизингга олиш учун бизнес-режа

Резюме

Манзилгоҳи: Тошкент шаҳар Халқа йўли қўчаси 7-уй. Тошкент шаҳар хокимиятининг тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциясининг 2005 йил 14 мартдаги №-000952-01 сонли тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекцияси томонидан рўйхатдан ўтган ва юридик шахс макомини олган.

1. Лойиҳанинг мақсади.

Халкимизнинг сифатли ва арзон қурилиш ишлари, уйларни таъмирлаш мақсадида, “Burg’ilash va Portlatish ishlari maxsus boshqarmasi” корхонаси “Камаз” русумли автоуловни ижарага олиб ўз режасини амалга оширишни мақсад қилиб қўйган. Ушбу соҳада рақобат муҳитининг шаклланиб бораётганлигини ҳисобга олган ҳолда корхона олдида автотранспорт хизматларининг арзон нарҳда ҳамда, сифатлилиги хусусий фирманинг бозор иқтисодиёти шароитида келгусидаги истикболини белгилаб беради. Бундай фаолият тури билан шугулланиш учун бежиз “Камаз” русумли автоуловдан фойдаланилади.

Хизмат кўрсатиш фаолиятини амалга ошириш учун сарф қилинадиган капитал маблағ (банк кредити ҳисобидан).

6.1-жадвал. сўм

№	Инвестиция	Миқдори	Ўртача нархи (сўм)	Жами (сўм)
1	Камаз русумли авто	1 дона	64.000.000	64.000.000
	Жами			64.000.000

2. Қурилиш ишларини ташкил этиш режаси

“Burg’ilash va Portlatish ishlari maxsus boshqarmasi” раҳбари ўз иш фаолиятини аҳолига сифатли ва бежирим қурилиш ишларини ташкил этишга йўналтирилган. Техникани лизингга олиш ҳисобига “Камаз” русумли автоуловни лизингга олиш натижасида транспорт хизматларини тежаш орқали даромад олишни режалаштирган. Корхона томонидан қурилиш ишларини олиб бориш учун малакали ишчилар ишлаб келмоқда.

“Burg’ilash va Portlatish ishlari maxsus boshqarmasi” ўз олдида келгусида иш ҳажмини кенгайтириш, ҳамда кўрсатилаётган хизматларнинг замонавийлаштиришни мақсад қилиб қўйган.

Меҳнат ресурслари

Лизингга олинган технологиялар яъни Камаз русумли автоулов йил давомида иш бажариши учун бир киши етарли. Лекин автоуловни икки смена ёки белгиланган вақт меъёридан оширадиган бўлсак иккинчи кишини ҳам олишимиз мумкин. Қилинадиган меҳнат қониқарли бўлиши учун агротехник тадбир ишлари тўғри ва сифатли бажарилиши учун тажрибали хайдовчи ишчиларни жалб этиш керак.

3. Лойиханинг мақсади бир йил давомида

6.2-жадвал

№	Хизмат кўрсатиш тури	Хажми	Жами
1	Курилиш ишлари	-----	26.670.000
2.	Реконструкция ишлари	-----	29.780.200
	Жами		56.450.200

Жами курилиш натижасида келиб тушадиган тушумни куйидаги жадвалда кўрамиз

6.3-жадвал

Бир ойда	Бир йилда	Уч йилда
4.704.183	56.450.200	169.350.600

6.4-жадвал

Лизинг компанияси шартлари

№	Молиялаштириш шартлари	
1	Лизинг объектига (Камаз русумли автоулов) эгалик қилиш ва фойдаланиш муддати	36 ой
2	Аванс тўлови ҳажми, лизинг объекти қийматига нисбатан % да	15 %
3	Фоиз ставкаси, % йиллик	4,8 %
4	Лизинг тўловларини амалга ошириш даврийлиги	Ҳар ойда
5	Лизинг муддати	3 йил

Лизинг компанияси шартлари бўйича ҳисоб китоби

Кўрсаткичлар	Қиймати
Аванс миқдори (15%)	9600000
«Ўзқишлоқхўжаликмашлининг» АК га 1 йиллик тўлов % (4.8%)	3072000

5.4-жадвалда лизинг берувчи компаниянинг лизинг олувчига қўйган шартлари кўрсатиб ўтилган.

2. Хизмат кўрсатиш харажатлари

Юқорида қилинган ишлари режаси учун бир йилда қуйидаги харажатлар режалаштирилмоқда.

№	Харажатлар номи	Миқдори (сўм)	Баҳоси	Қиймати
1	Гишт (1.5)	36720 дона	160	5.875.200
2	Гипс (алибастер, мел, шпаклевка)	125 дона	7000	875.000
3	Қраска (эмульсия, колор)	126 дона	13.000	1.638.000
4	Аванс миқдори (15%)	----	----	9600000
5	Лизинг тўлови	Графикка асосан	----	3072000
6	Бошка харажат	-----	-----	3.500.000
7	Жами харажатлар			24.560.200

5.6-жадвалда лизинг олувчи техника воситасини олганидан сўнг фойда олиш мақсадидаги фаолияти давомида қиладиган харажатлари кўрсатилган. Бунга асосан лизинг олувчи бир йилда жами 24.560.200 сўм харажат қилиши

ҳисобланган.

3. Уч йил мобайнида қилинадиган харажатлар

6.7-жадвал

№	Харжатлар номи	Биринчи йилда	Иккинчи йилда	Учинчи йилда
1	Гишт (1.5)	5.875.200	11.750.400	17.625.600
2	Гипс (алибастер, мел, шпаклевка)	875.000	1.750.000	2.625.000
5.7-жадвал давоми				
3	Краска (эмульсия, колор)	1.638.000	3.276.000	4.914.000
4	Аванс миқдори (15%)	9600000	-	-
5	Лизинг тўлови	3072000	3072000	3072000
6	Бошқа харажат	3.500.000	7.000.000	10.500.000
7	Жами	24.560.200	26.848.400	38.736.600

6.8-жадвал

6. Лизинг тўловларини тўлаш тартиби

№	Тўловлар тўланиш санаси	Объектнинг қолган қиймати	Маржа	Лизинг объекти- нинг қайтариш қиймати	Жами тўловлар
1	1-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
2	2-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
3	3-ой		256.000	1.777.777	2.033.777

4	4-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
5	5-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
6	6-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
7	7-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
8	8-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
9	9-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
10	10-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
11	11-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
12	12-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
	Жами		3.072.000	21.333.324	24.405.324
1	1-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
2	2-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
3	3-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
4	4-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
5	5-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
6	6-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
7	7-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
8	8-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
9	9-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
6.8-жадвал давоми					
10	10-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
11	11-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
12	12-ой		256.000	1.777.777	2.033.777
			3.072.000	21.333.324	24.405.324
1	1-ой	25.588.000	256.000	1.777.777	2.033.777
2	2-ой	23.454.000	256.000	1.777.777	2.033.777
3	3-ой	21.320.000	256.000	1.777.777	2.033.777
4	4-ой	19.186.000	256.000	1.777.777	2.033.777
5	5-ой	17.052.000	256.000	1.777.777	2.033.777

6	6-ой	14.918.000	256.000	1.777.777	2.033.777
7	7-ой	12.784.000	256.000	1.777.777	2.033.777
8	8-ой	10.650.000	256.000	1.777.777	2.033.777
9	9-ой	8.516.000	256.000	1.777.777	2.033.777
10	10-ой	6.382.000	256.000	1.777.777	2.033.777
11	11-ой	4.248.000	256.000	1.777.777	2.033.777
12	12-ой	2.114.000	256.000	1.777.777	2.033.777
	жами		3.072.000	21.333.324	24.405.324
	Умумий жами		9.216.000	64.000.000	73.216.000

Лизинг объекти қийматини бир миқдорда тўланиши – асосий қарзни бир хилда бўлиниши орқали амалга оширилади. Бир миқдорда тўлаб бориш тартибига асосан барқарор корхоналарга нисбатан қўлланилади. Фоизлар лизинг объектини дастлабки қийматдан ҳисобланиб борилади.

$$P = (CxRxT + C) / N, \quad SP + CxRxT + C$$

$$2.033.777 = 64000000 * 4,8\% * 3 \text{йил} + 64000000 / 36 (P)$$

$$73.216.000 = 64000000 * 4,8\% * 3 \text{йил} + 64000000 (SP)$$

P – лизинг тўлови;

SP – умумий лизинг тўловлари ҳажми;

C – лизинг объекти нархи;

R – лизинг компаниясини йиллик фоиз ставкаси;

r – тўлов даврида тўғри келадиган фоиз ставкаси;

N – лизинг тўловларининг умумий сони;

T – лизинг муддати (йилларда).

4. Молиявий режа

6.9-жадвал

№	Кўрсаткичлар номи	Уч йил
1	Курилиш ишлари ва реконструкция ишлари учун тушадиган тушум	169.350.600
2	Гишт (1.5)	17.625.600
3	Гипс (алибастер, мел, шпаклевка)	2.625.000
4	Краска (эмульсия, колор)	4.914.000
5	Аванс миқдори (15%)	9600000
6	Лизинг тўлови	9.216.000
7	Бошка харажатлар	10.500.000
8	Соф фойда	53.140.800

Агар корхонанинг тўлов қобилияти юқори бўлса ва доимий пул айланмасига эга бўлса, бундай корхоналарга берилган шу тўлов тартиби тавсия этилиши мумкин. Бунда корхонанинг молиявий режасини афзаллик томони шундаки, доимий равишда тўловларни бир миқдорда бўлишини эътиборга олиб, ўз пул оқимларини аввалдан режалаштиришлари ва уларни лизинг тўловларини тўлаб бўлгандан кейинги ҳолатини қай тарзда тақсимлашни белгилаб олиши мумкин бўлади.

“Burg’ilash va Portlatish ishlari maxsus boshqarmasi” лизингдан фойдаланиш жараёнида бир йилда 17.713.600 сўмлик ва жами уч йилда 53.140.800 сўмлик соф фойдага эга бўлади.

Лойиҳага қўйиладиган талаблар

Камазни ёллаган корхона ққилинадиган ишни аъло даражада бўлишини истади. Шунга мувофиқ лойиҳага ққуйидаги талаблар ққуйилади:

- ❖ белгиланган иш вақтида ишларни бажарилиши;
- ❖ агротехник тадбирлар бажарилиши.
- ❖ анологик ишлаб чиқаришда таъсир (эффeкт) кўрсаткичларнинг

юққорилиги

Амортизация ажратмалари ҳисоб-китоби

№	Кўасаткичлар	Қиймати
1	2004 йилда Камаз русумли автоулов	64000000
2	2005 йилда Камаз русумли автоулов	57600000
3	2006йилда Камаз русумли автоулов	51840000
	Камаз русумли автоулов 3 йилда	51840000
	3 йиллик фойда	53.140.800

6.10-жадвалда Камаз русумли автоуловига амортизация ажратмалари ҳисобланиши натижасида унинг қийматининг ўзгариши ҳисобланган бўлиб, уч йилда унинг ққиймати 64000000 сўмдан 51840000 сўмга тушади. Амортизация бу ишлатилган ишлаб чиқариш воситаларини пул ифодасидаги копланишидир, ҳар хил турдаги ишларни бажариш учун харажатларга маълум бир ққисмини уларнинг бошлангич нархини қўйишидир.

Уч йиллик фойда 53.140.800 сўмни ташкил этади. Агар лизинг олувчи шу тариқа фойда олишга эриша борса лизинг муддати тугагандан сўнг лизинг объектини сотиб олиши мумкин. 2002 йил 28 августда қабул қилинган «Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора тадбирлари тугрисида»ги Ўзбекистон республикаси Президентининг Фармониға кура Солиққа тортилмайди.

Хулоса

Лойиха натижалари ққуйидаги асосий хулосалар ва тавсияларни ифодалаш имконини беради:

- акциядорлик лизинг компаниясидан олинган Камаз русумли автоуловини баҳоси 64.000.000 сўмни ташкил этиб аванс миқдори (15%)

9600000 сўм ва бир йиллик лизинг тўлови (4,8%) 3.072.000 сўм талаб этилади;

- Лизингга олинган техникани муддати 3 йилни ташкил этади;
- Лизинг олувчи бир йилда 56.450.200 сўм даромад кўради ва 24.560.200 сўм харажат қилиши ҳисобланган ва ижарага олинган давр ичида йиллига 17.713.600 сўм фойда олади;
- Камаз русумли автоуловига амортизация ажратмалари ҳисобланиши натижасида унинг қийматининг ўзгариши ҳисобланган бўлиб, уч йилда унинг қиймати 64000000 сўмдан 51840000 сўмга тушади.
- Ушбу лойиҳани амалга оширилиши, халқ хўжалигини техника билан таъминлаш даражасини оширади, ишлаб чиқаришни ташкил этишни катта инвестиция харажатларсиз ҳамда бошқа ресурслар жалб қилмаган ҳолда амалга оширишга имкон беради;
- ҳозирги кунда, ускуналарнинг тез эскириш шароитида (инновация жиҳатида) корхоналарга ишлаб чиқаришда янги ва замонавий технологиялардан кенг фойдаланиш имконияти яратилади;
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёнида мол мулк ҳамда молиявий ресурсларга бир вақтда эгалик қилиш имкониятига эга бўлади;
- лизингдан фойдаланганда мол мулк солиғидан озод этилади.

Назорат учун саволлар:

1. Лизинг тушунчасига таъриф беринг.
2. Лизинг битими асосини нима ташкил этади?
3. Лизинг операцияларининг шакллари.
4. Лизинг операцияларининг турлари.
5. Лизингнинг устунликлари ва камчиликлари.
6. Молиявий лизингдан фойдаланиш тартиби.
7. Оператив лизингдан фойдаланиш тартиби.
8. Кредит ва лизинг ўртасидаги фарқлар нималардан иборат.
9. Лизингга техникани олиш тартиби.

10. Техникани лизинга олишда қандай ҳужжатлар тақдим этилади.

VII-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШНИНГ МОЛИЯВИЙ-МАТЕМАТИК АСОСЛАРИ

Таянч иборалар: пул қиймати, қийматни орттириш, дисконтлаш, фоизлар назарияси, мураккаб фоизлар, инфляция, фоиз ставкаси, пул оқимлари, аннуитет.

7.1. Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати концепцияси

Лойиҳага пул инвестицияларини жойлаштириш ҳақидаги ечим қабул қилинаётганда, инфляция, хавф-хатар, номаълумлик, пулларни муқобил равишда ишлатилиши ҳисобга олиниши лозим.

Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати концепцияси қуйидаги асосий тамойилга асосланган: ҳозирги кундаги бир сўмнинг қиймати, келажакда олинадиган бир сўм қийматидан катта, чунки у инвестиция сифатида киритилиши ва қўшимча фойда олиб келиши мумкин. Инвестициявий лойиҳалар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш айнан ушбу тамойилга асосланган.

Бу тамойил пулларни вақт оралиғидаги қиймати концепциясини юзага келтиради. Концепциянинг асосий мазмуни шундаки, пулларнинг қиймати вақт ўтиши билан, пул ва қимматли қоғозлар бозорларидаги даромадлилик меъёрини ҳисобга олган ҳолда ўзгариб туради. Даромадлилик меъёри сифатида ссуда фоизи меъёри ёки оддий ва имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар тўлаш меъёри қабул қилинади.

Инвестициялаш одатда узоқ муддатли жараён эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, инвестициявий амалиётда, одатда, инвестициялаш жараёнининг бошидаги пуллар қиймати, келажакдаги фойда кўринишидаги, қайтарилиши лозим бўлган пуллар қиймати билан таққосланади. Пул маблағларини киритиш ва қайтаришдаги қийматларини таққослаш

жараёнида иккита асосий тушунча қўлланилади: **пулларнинг ҳозирги қиймати ва пулларнинг келажакдаги қиймати.**

Шундай қилиб, битта пул суммасини икки нуқтаи назардан кўриб чиқиш мумкин:

- а) ҳозирги қиймати нуқтаи назаридан;
- б) келажакдаги қиймати нуқтаи назаридан.

Аммо, келажакдаги пулларнинг арифметик қиймати ҳар доим юқори.

Фоизлар назарияси

Фоизлар назариясининг асосий формуласи пулларнинг келажакдаги қийматини аниқлайди:

$$F_n = P \cdot (1 + r)^n, \quad (7.1)$$

Бу ерда: P – киритилган пул суммасининг ҳозирги қиймати;

F – пулларнинг келажакдаги қиймати;

n - қўйилма амалга ошириладиган вақт даврлари сони;

r - қўйилманинг даромадлилик меъёри.

Келажакдаги муайян пул суммасининг ҳозирги кундаги қиймати эса (7.1) формуладан келиб чиқади:

$$P = \frac{F_n}{(1 + r)^n}, \quad (7.2)$$

7.2. Пулларнинг ҳозирги ва келажакдаги қийматини аниқлашда инфляциянинг таъсири

Инвестициявий амалиётда доимий тарзда, вақт ўтиши билан пул маблағлари қийматини қадрсизлантирувчи инфляция омилига дуч келинади. Бу, ўртача нархлар индексидаги инфляциявий ўсиш, пулларнинг харид қобилиятини пасайишига олиб келиши билан боғлиқ.

Инвестициялаш жараёнида инфляцияни таъсирини ҳисобга олиш билан боғлиқ ҳисоб-китобларда иккита асосий тушунчадан фойдаланилади:

- пул маблағларининг номинал суммаси;
- пул маблағларининг реал суммаси.

Пул маблағларининг номинал суммаси пулларнинг харид қобилияти ўзгаришини ҳисобга олмайди. Пул маблағларининг реал суммаси – ушбу сумманинг инфляция жараёни тўғрисида пулларнинг харид қобилияти ўзгаришини ҳисобга олган ҳолдаги баҳо.

Инвестициявий фаолият билан боғлиқ молиявий-иқтисодий ҳисоб-китобларда инфляция қуйидаги ҳолатларда ҳисобга олинади:

- пул оқимларининг орттирилган қийматини тўғрилашда;
- орттириш ва дисконтлаш учун фойдаланиладиган фоиз ставкасини (инфляцияни ҳисобга олган ҳолдаги) шакллантиришда;
- инфляция суръатларини ҳисобга оладиган инвестициялар даромади даражасини прогноз (башорат) қилишда.

Инфляцияни баҳолаш жараёнида иккита асосий кўрсаткичдан фойдаланилади:

- кўриб чиқилган даврда нархлар даражасининг ўртача ўсишини тавсифловчи, ўнлик қаср билан ифодаланувчи инфляция суръати T ;
- инфляция индекси I (истеъмол нархлари индексининг ўзгариши), 1ҚТ га тенг.

Инфляцияни ҳисобга олган ҳолда орттирилган қийматни тўғрилаш, қуйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$F_{n,p} = \frac{F_n}{I_n}, \quad (7.3)$$

Бу ерда: $F_{n,p}$ - пулларнинг реал келажакдаги қиймати;

F_n – инфляцияни ҳисобга олган ҳолда пулларнинг келажакдаги номинал қиймати.

Бунда инфляция суръати йиллар давомида сақланиб қолади деб назарда тутилади.

Агарда r – инфляцияни ҳисобга олувчи, фоизнинг номинал ставкаси бўлса, пулларнинг реал суммасини ҳисоблаш қуйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$F_{r_s} = \frac{F_r}{(1+T)^n} = P \cdot \frac{(1+r)^n}{(1+T)^n}, \quad (7.4)$$

яъни пул маблағларининг номинал суммаси, пулларнинг харид қобилиятини пасайишига мувофиқ $(1+T)^n$ марта пасаяди.

Умумий ҳолатда фоиз номинал ставкасини инфляция суръати билан нисбатини таҳлил қилганда учта ҳолат юзага келиши мумкин:

1. **$r=T$** : пул маблағларининг реал қийматини орттириш содир бўлмайди, чунки уларнинг келажакдаги қийматининг орттирилиши инфляция томонидан йўққа чиқарилади.

2. **$r>T$** : пул маблағларининг келажакдаги реал қиймати инфляцияга қарамасдан ошиб боради.

3. **$r<T$** : пул маблағларининг келажакдаги реал қиймати пасаяди, яъни инвестициялаш жараёни зарарли бўлади.

Номинал ва реал фоиз ставкаларининг ўзаро алоқаси.

Инвесторга қўйилмалар бўйича 10%лик фоиз ставкаси бўйича реал фойда ваъда қилинган бўлсин. Бу дегани, 1000 сўм инвестиция киритилган тақдирда, бир йилдан сўнг инвестор $1000 \times (1+0,10) = 1100$ сўм. Агарда инфляция суръати 25%га тенг бўладиган бўлса, инвестор ушбу суммани инфляция суръатига мувофиқ тўғирлайди: $1100 \times (1+0,25) = 1375$ сўм. Умумий ҳисоб-китоб қуйидаги тарзда ёзилиши мумкин: $1000 \times (1+0,10) \times (1+0,25) = 1375$ сўм.

Умумий ҳолда, агарда r_0 – фойдалиликнинг реал фоиз ставкаси, T – инфляция суръати бўлса, фойдалиликнинг номинал (шартномавий) меъёри қуйидаги формула ёрдамида ёзилади:

$$r = r_p + T + r_p \cdot T. \quad (7.5)$$

r_p Қ r_p T катталиги инфляциявий мукофот маъносини билдиради.

Инфляциявий мукофотни ҳисоблашда, кўпгина ҳолларда, «аралаш самарани» ҳисобга олмайдиган оддийроқ формулани учратишимиз мумкин:

$$r = r_p + T. \quad (7.6)$$

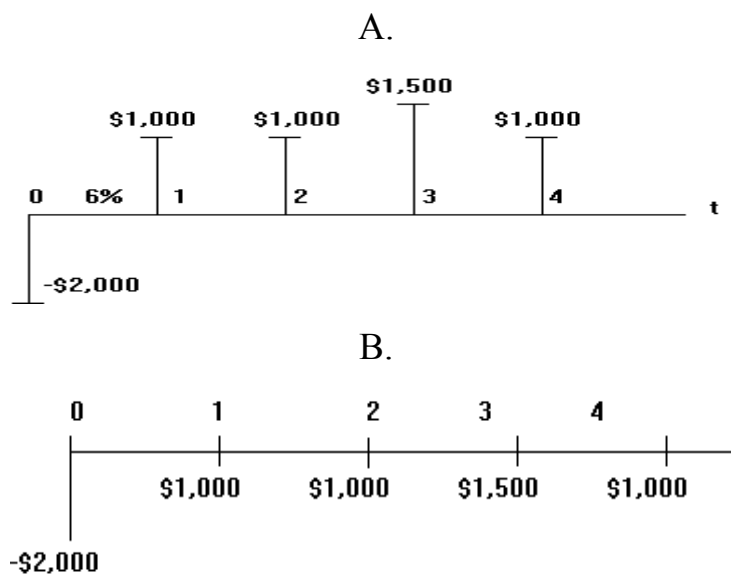
Ушбу оддий формулани инфляция суръатлари юқори бўлмаган ҳолатларда қўллаш мумкин.

7.3. Пул оқимларини орттириш ва дисконтлаш

Инвестициялаш жараёни, одатда, узоқ давом этар экан, капитал қўйилмалар самарадорлигининг таҳлили амалиётида, бир марталик пул суммалари эмас балки пул маблағларининг оқимлари билан иш кўрилади.

Пул маблағлари суммаларининг орттирилган ва дисконтланган баҳоларини ҳисоблаш, пул оқимининг ҳар бир унсури учун (7.1) ва (7.2) формулаларни қўллаш йўли билан амалга оширилади.

Пул оқимини вақт тўғри чизиғида, қуйида кўрсатилган (7.1-расм) иккита усулдан бири ёрдамида тасвирлаш қабул қилинган:

7.1-расм. Пул оқими

7.1-расмда тасвирланган пул оқими қуйидагича изоҳланади: ҳозирги кунда тўланмоқда (манфий белги билан) \$2000, биринчи ва иккинчи йилда олинган \$1000, учинчи йилда \$1500, тўртинчи йилда яна \$1000.

Пул оқимини CF_k (Cash Flow) деб белгилаш қабул қилинган, бу ерда: k-пул оқими кўриб чиқиладиган давр рақами. Пул оқимининг ҳозирги

кундаги қиймати PV (Present Value), келажакдаги қиймати эса FV (Future Value) деб белгиланган.

Пул оқимининг 0 дан n гача бўлган барча унсурлари учун (7.1) формулани қўллаган ҳолда, пул оқимининг келажакдаги қийматини топамиз:

$$\begin{aligned} FV &= CF_0 \cdot (1+r)^n + CF_1 \cdot (1+r)^{n-1} + \dots + CF_n \cdot (1+r)^{n-n} = \\ &= \sum_{k=0}^n CF_k \cdot (1+r)^{n-k} \end{aligned} \quad (7.7)$$

Бир хил пул суммаларидан иборат бўлган пул оқими **аннуитет** деб аталади. Аннуитетнинг келажакдаги қийматини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$FV = CF \sum_{k=1}^n (1+r)^{n-k}, \quad (7.8)$$

Бу формула (7.7)нинг $CF_k = const$ ва $CF_0 = 0$ даги ифодасидир.

Аннуитетнинг келажакдаги қиймати махсус молиявий жадваллар ёрдамида ҳисобланиши мумкин. Пул оқимларини дисконтлаш (7.2) формуладан кўп марталик фойдаланиш йўли билан амалга оширилади, оқибатда қуйидаги ифодага эга бўламиз:

$$PV = CF_0 + \frac{CF_1}{(1+r)^1} + \frac{CF_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+r)^n} = \sum_{k=0}^n \frac{CF_k}{(1+r)^k}, \quad (7.9)$$

Аннуитетни дисконтлаш ($CF_j = const$) қуйидаги формулага асосан амалга оширилади:

$$PV = CF \sum_{k=1}^n \frac{1}{(1+r)^k}, \quad (7.10)$$

Чексиз (вақт бўйича) пул маблағлари оқимининг ҳозирги қиймати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$PV = \frac{CF}{r}, \quad (7.11)$$

бу формула (7.10) формуланинг $n \rightarrow \infty$ даги ифодасидир.

7.4. Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати

Масалалар

1-масала. Фараз қилайлик Сиз олти йил муддатга эга, 8%лик, 1 млн. сўм қийматга эга жамғарма сертификатини харид қилдингиз. Фоизлар йиллик ҳисобланадиган бўлса, шартнома муддати тугагандан сўнг Сиз оладиган пул қиймати қанчага тенг бўлади?

Ечим:

Пулларни ўстириш формуласидан фойдаланган ҳолда, 1 млн. сўмни 8%лик йиллик фойда билан, 6 йилдан кейинги қийматини аниқлаймиз:

$$FV_n = PV \cdot (1 + r)^n = 1,0 \cdot (1 + 0,08)^6 = 1,586 \text{ млн сўм}$$

молиявий жадвал ёрдамида ҳам худди шундай натижага эга бўламиз. Текшириб кўринг.

2-масала. Корхона молиявий менежери Сизга унинг корхонасига 5 млн. сўм миқдорида инвестиция киритиш ва 2 йилдан сўнг ушбу инвестицияни 6 млн. сўм миқдорида қайтариб олишни таклиф этди. Бошқа инвестициявий имкониятларга эга бўлган ҳолда, таклиф этилган вариант фойдасининг фоиз ставкасини аниқланг.

Ечим:

Пулларни ўстиришнинг асосий формуласидан фойдаланамиз:

$$FV_n = PV \cdot (1 + r)^n,$$

Бундан қўйидагига эга бўламиз:

$$(1 + r)^n = \frac{FV_n}{PV} \Rightarrow r = \left(\frac{FV_n}{PV} \right)^{1/n} - 1$$

Бизнинг мисолимизда:

$$r = \left(\frac{6,0}{5,0} \right)^{1/2} - 1 = 1,2^{0,5} - 1 = 0,0954 = 9,54\%.$$

Равшанки, ушбу таклифни рад этиш учун Сизга камида 9,55% га тенг бўлган йиллик фойдани таклиф этиш лозим бўлади.

3-масала. Сизга пулларни 5 йилдан кейин икки баробар кўпайтириш мумкин бўлган инвестициявий таклиф беришди. Бундай инвестициялар

фойдалилигининг фоиз ставкаси қандай?

Тўғри жавоб: 14,87%

4-масала. Корхона, нархи 8 млн. сўмга тенг бўлган ускуна харид қилмочи. Уч йилдан кейин ушбу харидни амалга ошириш имкониятига эга бўлиш учун, ҳозирги кунда банкка қанча пул қўйиш лозим. Банк фоиз ставкаси: а) 10%, б) 14%

Тўғри жавоб: а) 6,01 млн. сўм; б) 5,4 млн сўм.

5-масала. Корхона ўз технологик жараёнини такомиллаштирган ҳолда, кейинги 5 йил давомидаги пул даромадини йилига 10 млн. сўмга оширишни режалаштирган. Ушбу пулларни корхона йиллик 10% фойда билан инвестициялашни амалга оширса, 5 йилдан кейин корхона қанча маблағга эга бўлади?

Тўғри жавоб: 61,051 млн. сўм.

6-масала. Корхонада 160 млн. сўм мавжуд бўлиб, у кейинги тўрт йилда йилига 50 млн. сўмдан олишни режалаштирган ҳолда, ушбу маблағларни ўз ишлаб чиқаришига инвестиция сифатида киритмоқчи. Бир вақтнинг ўзида, йилига 12% фойда келтирадиган, йирик компания акцияларини харид қилиш имконияти ҳам пайдо бўлди. Ушбу вариантлардан қайси бири корхона учун фойдалироқ ҳисобланади.

Тўғри жавоб: акция харид қилиш.

7-масала. Корхона, келажакдаги пул даромадларига нисбатан бир хил натижага олиб келадиган, капитал қўйилмаларнинг иккита алтернатив вариантини кўриб чиқмоқда:

Ҳар иккала лойиҳа ҳам инвестицияларнинг бир хил қийматида эга. Корхона олинадиган пул маблағларини йилига 18%га инвестицияламоқчи.

7.1-жадвал

Олинган пул маблағларининг замонавий қийматларини таққослаш
жадвали

Йил	1-лойиҳа	2-лойиҳа
-----	----------	----------

1	3 млн. сўм	6 млн. сўм
2	4 млн сўм	4 млн. сўм
3	5 млн. сўм	5 млн. сўм
4	6 млн. сўм	3 млн. сўм
Жами	\$	\$

Олинган пул маблағларининг замонавий қийматларини таққосланг ва қулай вариантни танланг.

Тўғри жавоб: 11,553 ва 12,548 млн. сўм; иккинчи вариант қулайроқ.

8-масала. 4 млн. сўмга, 12%лик фоиз ставкасида, 3 йиллик депозит шартномаси имзоланган. Фоизлар бўйича тўловлар йиллик амалга оширилган тақдирда, шартнома муддати тугагандан сўнг олинадиган пул миқдори қанчага тенг бўлади?

9-масала. Бирор корхонага 10 млн. сўм миқдорида инвестиция киритиб, 2 йилдан сўнг 13 млн. сўм олиш имконияти мавжуд. Мазкур таклифнинг фоиз ставкасини аниқланг.

10-масала. Корхона 5 йилдан сўнг, 12 млн. сўм қийматга эга бўлган ускунани харид қилиши учун, ҳозир қанча миқдорда қўйилма амалга ошириши керак? Фоиз ставкаси: а) 12%; б) 13%.

11-масала. Корхонада 60 млн. сўм миқдорида маблағ мавжуд. Ушбу маблағни инвестициялашнинг қуйида келтирилган қайси бир варианты фойдалироқ:

А) ўз ишлаб чиқаришига киритиш ва 3 йил давомида йилига 22 млн. сўмдан олиш?

Б) йилига 14% фойда берадиган акцияларни харид қилиш?

12-масала. Корхона, пул маблағларига нисбатан бир хил натижага олиб

келувчи, капитал қўйилмаларнинг иккита алтернатив лойиҳасини кўриб чиқмоқда:

7.2-жадвал

Олинган пул маблағларининг замонавий қийматларини таққослаш жадвали

Йил	1 лойиҳа	2 лойиҳа
1	12 млн. сўм	10 млн. сўм
2	12 млн. сўм	14 млн. сўм
3	14 млн. сўм	16 млн. сўм
4	16 млн. сўм	14 млн. сўм
5	14 млн. сўм	14 млн. сўм
Жами	\$	\$

Ҳар иккала лойиҳанинг инвестициялари ҳажми бир хил. Корхона олинадиган пул маблағларини йилига 18%га инвестиция сифатида киритмоқчи. Олинган пул маблағларининг замонавий қийматларини таққосланг.

13-масала. Сизда 10 млн. сўм маблағ мавжуд бўлиб, уни 5 йил давомида икки маротаба кўпайтириш учун, фоиз ставкасининг минимал мумкин бўлган қийматини аниқланг.

14-масала. Банк фоиз ставкаси йилига 15%ни ташкил этади. 3 йилдан сўнг 5 млн. сўмга эга бўлиш учун, бошланғич сумма қанчага тенг бўлиши керак?

15-масала. Фоиз ставкаси йилига 9% бўладиган бўлса, қайси бир вариант фойдали: -1 млн. сўм ҳозир ёки 2 млн. сўм 8 йилдан кейин?

16-масала. Пул оқимлари тўғрисида қуйидаги маълумотлар

келтирилган (минг сўмда):

Қуйидаги иккита вазиятда, ҳар бир оқим учун $r_1=12\%$ даги FV ва $r_2=15\%$ даги PV кўрсаткичларини ҳисобланг: а) оқимлар йилни бошида содир бўлган; б) оқимлар йил охирида содир бўлган.

7.3-жадвал

Пул оқимлари

Оқим	Йиллар				
	1	2	3	4	5
А	100	200	200	300	300
Б	600	-	-	-	-
В	-	-	-	-	1200
Г	200	-	200	-	200

17-масала. Аннуитет схемаси бўйича маблағ жамғаришнинг иккита варианты таҳлил қилинмоқда:

1-вариант: депозитга 50 млн. сўм миқдорида, 8% йиллик фоиз ставкаси ва фоизларни ҳар ярим йилда тўлаш шarti билан банкка маблағ қўйилади.

2-вариант: ҳар йили 100 млн. сўм миқдорида, йилига 9% лик фоиз ставкаси ва фоизларни йиллик тўлаш шarti билан маблағ қўйилади.

Қуйидагиларни аниқланг:

А) ҳар бир вариантни амалга оширишда, 10 йилдан кейин ҳисоб-рақамида мавжуд пул маблағи қанчага тенг бўлади? Қайси вариант фойдали ҳисобланади?

Б) 2-вариантдаги фоиз ставкаси $8,5\%$ ни ташкил этган ҳолда, танлов

натижалари ўзгарадими?

18-масала. Қайси бири фойдали 1 йилдан кейин 5 млн. сўм олиш ёки 6 йилдан кейин 12 млн. сўм. Дисконтлаш коэффициентлари қуйидагича: а) 0%; б) 12%; в) 20%.

19-масала. Қуйидаги вазиятлар учун 3 млн. сўмнинг келажакдаги қийматини ҳисобланг:

- А) 5 йил, йилига 8%, фоизлар йиллик тўланади;
- Б) 5 йил, йилига 8%, фоизлар ҳар ярим йилда тўланади;
- В) 5 йил, йилига 8%, фоизлар ҳар чоракда тўланади.

20-масала. Узоқ муддатли шартнома бўйича тўловлар иккита вариантда амалга оширилиши мумкин: 6 йилдан сўнг 25 млн. сўм ёки 12 йилдан сўнг 50 млн. Дисконтлаш коэффициентининг қандай қийматида ҳар иккала вариант тенг кучли бўлиб қолади?

Мураккаб фоизлар

20-масала. Йилига 15%лик ставка бўйича, мураккаб фоизлар билан, 3 йилга 100 млн. сўм пул қарзга олинган. 3 йилдан сўнг тўланиши лозим бўлган суммани аниқланг.

Ечими: Мураккаб фоизларни ҳисоблаш формуласи бўйича, қуйидагига тенг бўлади:

$$TV=100 \cdot (1+0,15)^3=152,09 \text{ млн. сўм}$$

21-масала. Банкдаги жамғарма ҳисоб-рақамида 200 минг сўм мавжуд. Мазкур ҳисоб-рақамдаги пул миқдори 3 йилдан сўнг қандай ўзгаради (ҳисоб-китобларда йилига 12%лик мураккаб ставка қўлланилади).

Тўғри жавоб: 281 минг сўм.

22-масала. 2.1.2-масала шартида биринчи йил 12%, иккинчи йил 14%, учинчи йил 15%га тенг бўлган мураккаб фоиз ставкаси амал қилган тақдирда, уч йилдан кейин ҳисоб-рақамида мавжуд бўладиган пул миқдорини ҳисобланг.

Тўғри жавоб: 293,7 минг сўм.

23-масала. Бошланғич суммани уч марта кўпайтириш учун, йилига

10%лик мураккаб ставка бўйича, неча йил кутиш керак?

Тўғри жавоб: 11,56 йил

24-масала. Йилига 20%лик мураккаю фоиз ставкаси бўйича, бошланғич суммани тўрт марта кўпайтириш учун неча йил кутиш керак?

Тўғри жавоб: 7,6 йил.

25-масала. Бошланғич сумма 3 йилдан кейин 6 марта кўпайиши учун, пул қўйилмаларига мураккаб фоиз ставкаси бўйича қандай ставкада қўлланилиши керак?

Тўғри жавоб: 81,7%

26-масала. Беш йилдан кейин пул қўйилмаси миқдори 800 минг сўмга етди. Ушбу давр мобайнида тўланган мураккаб фоизлар суммаси 250 минг сўмни ташкил этди. Фоиз ставкаси катталигини топинг.

Тўғри жавоб: 7,78%

27-масала. Пуллар 15%лик мураккаб фоиз ставкасида, фоизлар ҳар чоракда тўланиш шарти билан қўйилган бўлса, 400 млн. сўм 2 йилдан сўнг қанчага етади.

Тўғри жавоб: 536 млн. сўм.

28-масала. Кредит ўтказмасининг биринчи 2 йилига мураккаб фоизларнинг 10%лик ставкаси белгиланган, кейинги уч йилда бу кўрсаткич 12%га тенг бўлган. Бутун давр давомидаги ўстириш коэффициентини топинг.

Тўғри жавоб: 1,7.

29-масала. Фоизларнинг ҳар чоракда тўланишида йиллик номинал ставка 20%га тенг бўлса, самарали ставка кўрсаткичини ҳисобланг.

Тўғри жавоб: 21,6%.

30-масала. Мураккаб фоиз ставкаси 20%га тенг. Бешинчи йил учун дисконтлаш коэффициентини ҳисобланг.

Тўғри жавоб: 0,402

31-масала. Беш йиллик даврнинг ҳар бир йили учун дисконтлаш коэффициентини ҳисобланг. Дисконтлаш ставкалари қуйидагича: а) 10%; б) 20%.

Тўғри жавоб: а) (0,909; 0,826; 0,751; 0,683;0,621); б) (0,833; 0,694; 0,579; 0,482; 0,402)

32-масала. Учинчи йил учун дисконтлаш коэффиценти 0,658га тенг. Фоиз ставкасини топинг.

Тўғри жавоб: 15%

33-масала. 4 йилдан сўнг 20 млн.сўм тўланиши керак. Йилига 10%га тенг бўлган мураккаб ставкани ҳисобга олган ҳолда, пулларнинг замонавий қийматини топинг.

Тўғри жавоб: 13,66 млрд. сўм.

34-масала. 400 млн сўмга, мураккаб фоиз бўйича йилига 15%лик ставкада 1 йил давомида фоиз тўланади. Фоиз тўловларининг қуйидаги ҳолатлари учун орттирилган суммани ҳисобланг: а) йиллик; б) чораклик.

Тўғри жавоб: а) 460 млн. сўм; б) 463,46 млн. сўм.

35-масала. Инфляциянинг ўртача ойлик кўрсаткичи 10% деб прогноз қилинган бўлса. Инфляциянинг йиллик суръатини топинг.

Тўғри жавоб: 213,8%

36-масала. Инфляциянинг йиллик суръати 120%га тенг бўлса. Инфляциянинг ўртача чораклик суръатини топинг.

Тўғри жавоб: 21,8%

37-масала. Кредитор ссуда бериш орқали йилига 8%лик реал даромад олишни режалаштирган. Йиллик инфляция суръати 10%га тенг бўлса. Кредит бўйича фоиз ставкасини топинг.

Тўғри жавоб: 18,8%

38-масала. Инфляциянинг ўртача ойлик суръати 4%. Йиллик номинал ставка – 60%, мураккаб фоизлар ҳар чоракда ҳисобланади. Самарали реал ставка қийматини топинг.

Тўғри жавоб: 9,2%

39-масала. Самарали ставка 30%га тенг бўлса, фоизларнинг ҳар чоракда ҳисобланишида, йиллик номинал ставканинг қийматини топинг.

Тўғри жавоб: 27,1%

Конверсион операциялар

40-масала. Қуйидаги иккита мажбурият бир хил қийматга эга деб бўладими: 1. 2 ойдан сўнг 200 млн. сўм тўлаш; 2. 5 ойдан сўнг 400 млн. сўм пул тўлаш. Ҳисоб-китобларда йилига 15%лик оддий ставкадан фойдаланиш.

Тўғри жавоб: мумкин эмас (195,12 млн. сўм ва 376,5 млн. сўм)

41-масала. Олувчи учун қуйидаги тўлов вариантларидан қайси бири қулай, бир йилдан кейин 5 минг сўм олиш ёки икки йилдан кейин 6 минг сўм пул олиш? Йўқотилган имкониятлар харажатлари – йилига 15%.

Тўғри жавоб: иккинчи вариант

42-масала. Иккита тўловлар бирлаштирилди – 100 кундан сўнг тўланиши керак бўлган 3 млн. сўм ва 130 кундан сўнг тўланиши керак бўлган 5 млн. сўм. Ҳисоб-китобларда йилига 12%лик оддий ставкадан фойдаланган ҳолда, умумлаштирилган тўлов миқдорини аниқланг (вақт базаси – 360 кун).

Тўғри жавоб: 8,11 млн. сўм

43-масала. Тўлаш муддати 2 ва 5 йил бўлган тегишли тарзда 10 ва 15 млн. сўмлик тўловлар, муддати 4 йил бўлган тўловда умумлаштирилди. Ҳисоб-китобларда 15% йиллик мураккаб ставкадан фойдаланган ҳолда, умумлаштирилган тўлов миқдорини аниқланг.

Тўғри жавоб: 26,27 млн. сўм.

44-масала. 30, 50 ва 70 кундан сўнг тўланиши лозим бўлган 100, 150 ва 180 млн. сўм пул, 450 млн. сўмга тенг бўлган тўлов билан алмаштирилди. Ҳисоб-китобларда 20% йиллик оддий ставкадан фойдаланган ҳолда, умумлаштирилган тўлов муддатини аниқланг.

Тўғри жавоб: 144 кун

45-масала. 1, 2 ва 3 йилдан кейин тўланиши лозим бўлган 3, 5 ва 10 млн. сўм пул, 16 млн. сўмга тенг бўлган тўлов билан алмаштирилди. Ҳисоб-китобларда 10% йиллик мураккаб ставкадан фойдаланган ҳолда, умумлаштирилган тўлов муддатини аниқланг.

Тўғри жавоб: 1,13 йил

46-масала. Бошланғич шартнома бўйича 4 йилдан кейин 500 млн. сўм

тўланиши керак эди. Ушбу шароитлар қуйидагича ўзгартирилди: биринчи икки йилдан кейин 300 млн. сўм тўлаш; қолган суммани кейинги уч йилдан кейин тўлаш. Ҳисоб-китобларда 10% йиллик мураккаб ставкадан фойдаланган ҳолда, қолган суммани топинг.

Тўғри жавоб: 150,7 млн. сўм

47-масала. Бошланғич мажбурият бўйича 20 март куни 500 минг сўм, 25 августда эса 300 минг сўм тўлаш лозим. Ушбу мажбурият қайта кўриб чиқилгандан сўнг 5 май куни 400 минг сўм, қолган суммани эса 25 сентябрда тўлашга келишилди. Ҳисоб-китобларда 40% йиллик оддий ставкадан фойдаланган ҳолда, тўланиши лозим бўлган қолган суммани топинг. Барча тўловлар охириги тўлов санасига олиб келинсин.

Тўғри жавоб: 450,4 мин сўм.

48-масала. Тадбиркор ҳамкорига 3 ойдан сўнг 100 минг сўм, 5 ойдан сўнг яна 200 минг сўм ва 7 ойдан сўнг яна 150 минг сўм тўлаши керак. Тадбиркор барча тўловларни бирлаштирган ҳолда 470 минг сўм тўлашни режалаштирган бўлса, ушбу тўлов амалга оширилиши лозим бўлган муддатни топинг. Ҳисоб-китобларда 45% йиллик мураккаб фоиз ставкасидан фойдаланилади.

Тўғри жавоб: 6,57 ойдан сўнг.

49-масала. Корхона етказиб берувчига қуйидаги суммаларни тўлаши лозим: 3 ойдан кейин 3 млн. сўм, 4 ойдан кейин 2 млн. сўм ва 6 ойдан кейин яна 3 млн. сўм. Кейинчалик ҳар иккала томон тўловларни бирлаштириш ва 5 ойдан кейин битта тўловни амалга оширишга келишишди. 30% йиллик оддий фоиз ставкаси бўйича ҳисоблаганда, ушбу тўлов катталигини топинг.

Тўғри жавоб: 9,71 млн. сўм.

Фоиз ставкаларининг эквивалентлиги ва ўртача ставкалар

50-масала. Ҳисоб ставкаси – йилига 20%. Вексел муддатидан бир йил олдин қопланган бўлса, ҳисоб операциясининг оддий фоиз ставкаси кўринишидаги самарадорлигини топинг.

Тўғри жавоб: 25%.

51-масала. Ҳисоб муддати 150 кунга тенг бўлганда, йиллига 25% бўлган оддий фоиз ставкасига эквивалент оддий ҳисоб ставкасини аниқланг. (вақт базаси – 360 кун).

Тўғри жавоб: 22,6%

52-масала. Ссуда 2 йилга йилига 12%лик оддий ставкада берилган. Мураккаб фоиздаги эквивалент ставкани топинг.

Тўғри жавоб: 11,4%

53-масала. Вексел қопланишига 90 кун қолганда, 12%лик оддий ҳисоб ставкаси бўйича ҳисобланган ҳолда, мураккаб ставкага ўтиш режалаштирилган. Банк молиявий аҳволи ўзгармасдан қолиши учун қандай мураккаб ставкани ўрнатиш лозим?

Тўғри жавоб: 11,47%

54-масала. Ссуданинг биринчи 3 йили учун 10%лик мураккаб ставка қўлланилган, кейинги 2 йили учун 16%лик. Бутун ссуда даври учун ўртача ставкани топинг.

Тўғри жавоб: 12,4%

Назорат саволлари:

1. Пулларнинг вақт оралиғидаги қийматининг асосий тамойилини ифодаланг.
2. Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати концепциясининг иқтисодий моҳияти нимада?
3. Пулларни орттириш деганда нима тушунилади?
4. Пулларни дисконтлаш деганда нима тушунилади?
5. Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати концепциясида ўзаро боғлиқ бўлган тўртта асосий унсурни санаб ўтинг.
6. Пулларни инвестициялашнинг фойдалилик меъёрининг иқтисодий моҳияти нимада?
7. Мураккаб фоизлар назариясининг асосий формуласини ёзинг.

VIII-BOB. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲА КАПИТАЛИ ҚИЙМАТИНИ БАҲОЛАШ

Таянч иборалар: капитал қиймати, дисконт ставкаси, таваккалчилик катталиги, капиталнинг ўртача қиймати (WACC), дивидендларнинг прогноз (башорат) қилинадиган ўсиши модели, капитал активларининг нарх модели, акцияга бўлган фойда модели, таваккалчилик учун мукофот модели, имтиёзли акцияларнинг қиймати, қарз капиталининг қиймати, капиталнинг ўлчанган ўртача қиймати.

8.1. Капитал қиймати тушунчаси ва иқтисодий моҳияти

Капитал қиймати деганда, инвестициялар инвестор нуқтаи назаридан келтириши лозим бўлган даромад тушунилади. Капитал қиймати, бир йил давомида фойдаланиш учун инвесторга тўланиши лозим бўлган, бирор тадбиркорлик фаолиятига қўйилган капитал суммасидан фоиз ставкаси (ёки бирлик улуши) кўринишида ифодаланади. Инвестор сифатида кредитор, корхона мулкдори (акциядори) ёки корхонанинг ўзи бўлиши мумкин. Агарда корхона инвестор сифатида фаолият юритса, корхона ўтган даврларда пайдо бўлган ўз капиталини капитал қўйилма сифатида киритади ва демак бу капитал корхона мулкдорларига тегишлидир. Қандай бўлмасин капиталдан фойдаланиш учун тўлаш лозим ва бундай тўлов ўлчови сифатида капитал қиймати хизмат қилади.

Капитал қиймати қўлланиладиган асосий соҳа – инвестициялар иқтисодий самарадорлигини баҳолашдир. Инвестициялар самарадор-лигини баҳолашда фойдаланиладиган, инвестициявий лойиҳанинг барча босқичларидаги пул оқимларини ҳозирги кунга келтирувчи дисконт ставкаси – корхонага киритилаётган капитал қиймати ҳисобланади.

Капитал қийматига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- бошқа инвестицияларнинг фойдалилик даражаси;
- мазкур капитал қўйилманинг таваккалчилик даражаси;

- молиялаштириш манбалари.

Инвестициялашнинг асосий қондаси қуйидагича ифодаланади: корхона активларидаги таваккалчилик катталиги қанчалик юқори бўлса, инвесторни жалб қилиш учун фойда шунчалик катта бўлиши лозим.

8.2. Капитал қийматини аниқлаш ёндашувлари ва моделлари

Капиталнинг умумий қийматини аниқлаш учун, биринчи навбатда унинг ҳар бир таркибий қисми қийматини баҳолаш лозим.

Одатда инвестициявий лойиҳа капитали қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Шахсий капитал (оддий акциялар, корхона фаолияти ҳисобига жамғарилган фойда);
2. Имтиёзли акцияларни сотишдан олинган пул маблағлари;
3. Қарз капитали (узоқ муддатли банк кредити, облигациялар чиқариш).

Бозор (хўжалик ҳисоби) шароитларида фаолият юритувчи, мулкчиликнинг давлат шаклига тегишли корхоналарда қуйидаги иккита таркибий қисм ажратилади:

1. Шахсий капитал (жамғарилган тақсимланмаган фойда);
2. Қарз капитали (узоқ муддатли банк кредитлари).

8.3. Шахсий капитал қийматини аниқлаш моделлари

Шахсий капитал қиймати – бу оддий акциядорлар олиш истагида бўлган пул даромадидир. Шахсий капитал қийматини баҳолашнинг бир нечта модели мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири капитални баҳоловчида мавжуд ахборотдан фойдаланишга асосланган.

Дивидендларнинг прогноз (башорат) қилинадиган ўсиши модели.

Шахсий капитал қийматини ҳисоблаш қуйидаги формулага асосланади:

$$C_e = \frac{D_1}{P} + g, \quad (8.1)$$

Бу ерда: C_e – шахсий капитал қиймати;

P – битта акциянинг бозор нархи;

D_1 – компания томонидан, инвестициявий лойиҳани амалга оширишнинг биринчи йилида ваъда қилинган дивиденд;

g – дивидендларнинг прогноз (башорат) қилинадиган йиллик ўсиши.

Капитал активларнинг нарх модели (CAPM: Capital Assets Price Model). Мазкур моделдан фойдаланиш, корхона фаолияти фойдалилигини тавсифловчи кўп сонли маълумотлар мавжуд бўлган, барқарор бозор иқтисодиёти шароитларида кенг тарқалган.

Модел, муайян корхона таваккалчилиги даражасини ифодаловчи β кўрсаткичидан фойдаланади. Ушбу кўрсаткич шундай тузилганки, агарда $\beta = 0$ бўлса, корхона активлари умуман таваккалчиликка эга эмас деб ҳисобланади (деярли мавжуд бўлмаган ҳолат). Мисол учун, АҚШ давлат облигациялари учун $\beta = 0$ деб юритилади. Агарда $\beta = 1$ бўлса, корхона активларининг таваккалчилиги бозордаги ўртача таваккалчиликка тенг деб ҳисобланади. Агарда муайян корхона учун $0 < \beta < 1$ бўлса, демак корхона таваккалчилиги бозордаги ўртача таваккалчиликка нисбатан паст. $\beta > 1$ корхона жуда ҳам юқори таваккалчиликка эга эканлигини билдиради.

Моделнинг ҳисоб формуласи қуйидаги кўринишга эга:

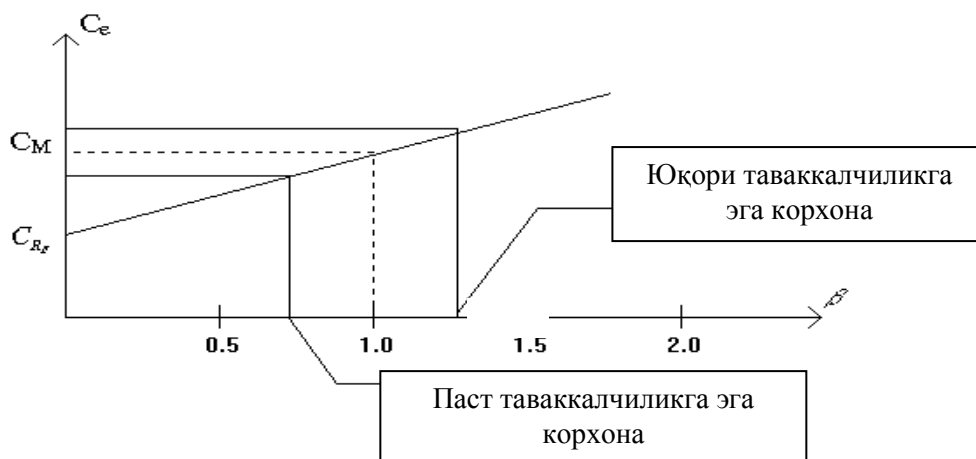
$$C_e = C_{RF} + (C_M - C_{RF})\beta, \quad (8.2)$$

Бу ерда: C_{RF} - капитални таваккалчиликсиз киритиш учун фойдалилик даражаси;

C_M – бозор бўйича ўртача фойдалилик даражаси;

β - таваккалчилик омили.

(8.2)-моделга мувофиқ C_e нинг ўзгариши 8.1-расмда график кўринишида тасвирланган.

8.1-расм. Корхона шахсий капитали фойдалилиги

Шундай экан, мазкур корхона учун β кўрсаткичини қандай аниқлаш мумкин? Ягона усул – ўтган йиллар маълумотларидан фойдаланиш. Таҳлил қилинаётган корхона ва ўртача бозор фойдалилиги таққослама маълумотлари бўйича тегишли тўғри чизикли регрессион боғлиқлик яратилади. У корхона ва ўртача бозор фойдалилигининг корреляциясини акс эттиради. Бундай боғлиқликнинг регрессион коэффиценти β - омилни баҳолаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Акцияга тўғри келадиган фойда модели. Шахсий капитал қийматини баҳолашнинг ушбу модели дивидендлар катталигига эмас, акцияга тўғри келадиган фойда кўрсаткичига асосланади. Кўпгина инвесторларнинг фикрича, акцияга тўғри келадиган фойда катталиги, у дивиденд шаклида тўлანадими ёки инвесторларга келажакда фойда олиб келиш мақсадида қайта инвестицияланадими, акциядорлар оладиган реал даромад ҳисобланади.

Ушбу моделга мувофиқ шахсий капитал қиймати қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$C_e = \frac{P}{R}, \quad (8.3)$$

Бу ерда: P – битта акцияга тўғри келадиган фойда катталиги;

R – битта акциянинг бозор нархи.

Таваккалчилик учун мукофот модели. Ушбу модел ўзига хослиги

билан ажралиб туради, чунки у шартномавий характерга эга. Шартнома, капитал қўйилма таваккалчилиги учун мукофот қанчалик бўлиши тўғрисида корхона ва потенциал инвестор ўртасида тузилади. Шахсий капитал қиймати қуйидаги формулага асосан баҳоланади:

$$C_e = C_r + RP, \quad (8.4)$$

Бу ерда: C_n – инвесторнинг оддий (ўртача таваккалчиликли) имкониятларга пул қўйишнинг қайтарилиш даражаси;

RP – таваккалчилик учун мукофот.

Чет эллик инвесторларни, фақатгина таваккалчилик учун катта мукофот эвазигагина Ўзбекистон ва МДХнинг бошқа мамлакатлари корхоналарига капитал киритиш учун жалб қилиш мумкин, ва бундай ҳолатда айнан ушбу модел қўл келади.

Санаб ўтилган моделлардан, давлат корхоналари учун ўзини-ўзи молиялаштириш шароитига мослаштирилган акцияга тўғри келадиган фойда модели энг қулай ҳисобланади. Бу ҳолатда капитал қиймати бўлиб корхона йиллик фойдасининг, кўриб чиқиладиган йилга қадар йиғилган корхонанинг шахсий маблағларига нисбати хизмат қилиши мумкин.

$$C_e = \frac{P}{S}, \quad (8.5)$$

Бу ерда: P – корхона ихтиёрида қолган йиллик фойда;

S – йил охирига келиб корхона балансидаги шахсий маблағлари суммаси.

Қайта жалб қилинган капитал қиймати.

Янги (қайта жалб қилинган) шахсий капитал қиймати, одатда, мавжуд шахсий капитал қийматига нисбатан юқори бўлади. Корхона қўшимча акцияларни чиқарганда, у мавжуд акцияларнинг бозор нархидан камроқ пул олади. Бу янги акцияларни чиқариш бўйича қўшимча харажатлар, ва бундан ташқари янги акцияларни тез сотиш истаги билан боғлиқдир.

Қайта жалб қилинган капитал қийматини ҳисоблашда, дивидендларнинг ўсиш модели доирасидаги қуйидаги формуладан

фойдаланилади:

$$C_e = \frac{D_1}{P(1-F)} + g, \quad (8.6)$$

Бу ерда: F – янги чиқарилаётган акцияларнинг бозор қийматини пасайишини акс эттирувчи, акцияларни чиқариш қиймати.

8.4. Имтиёзли акциялар қийматини ҳисоблаш модели

Ушбу модел жуда ҳам оддий, чунки имтиёзли акциялар даромадини аниқлаш жуда ҳам осон. Имтиёзли акциялар бўйича ўрнатилган дивиденд миқдори тўланади, ва фойда даражаси қанчалик бўлишидан қатъи назар бошқа ҳеч қандай тўловлар тўланмайди. Шунинг учун ҳам, имтиёзли акциялар бўйича фойдалилик қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$C_p = \frac{D}{P}, \quad (8.7)$$

Бу ерда: D – битта акцияга бўлган йиллик дивиденд катталиги;

P – битта акциянинг бозор нархи.

Оддий акциялардаги сингари, янги имтиёзли акцияларни чиқариш харажати уларнинг қийматидан юқори бўлади. Бундай баҳолашни (6.6)дан $g < 0$ деб, чунки имтиёзли акциялар одатда ўсмайди, қабул қилган ҳолда амалга ошириш мумкин:

$$C_p = \frac{D}{P(1-F)}, \quad (8.8)$$

8.5. Қарз капитали қийматини аниқлаш моделлари

Ўз фаолияти давомида, корхона қуйидаги кўринишга эга қарз маблағлари билан иш юритади:

- тижорат банклари ва бошқа корхоналарнинг узоқ муддатли кредитлари;

- берилган қопланиш муддати ва номинал фоиз ставкасига эга облигациялар чиқариш.

Биринчи вазиятда, қарз капиталининг қиймати кредитнинг фоиз

ставкасига тенг ва кредитор ҳамда қарз олувчи ўртасидаги шартнома билан, ҳар бир ҳолат учун алоҳида, белгиланади.

Иккинчи вазиятда, капитал қиймати облигация номинал қийматига нисбатан фоизларда ифодаланадиган, облигациянинг номинал фоиз ставкаси катталиги билан белгиланади. Номинал қиймат – бу облигация чиқарган корхона, облигацияни сотиб олган корхонага, облигацияни қоплаш куни келганда тўланадиган нархдир. Табиийки, облигацияни қопланиш муддати облигация чиқарилган пайтда кўрсатилади.

Облигациялар янги чиққан вақтда улар ўз номинал қиймати бўйича сотилади. Демак бунда, қарз капитали қиймати C_d облигациянинг номинал фоиз ставкаси i_k билан аниқланади

$$C_d = i_k, \quad (8.9)$$

Облигациянинг реал фойдалилигини (қарз капитали қийматини) ҳисоблаш учун, облигациялар ҳозирги қийматини аниқлаш моделидан оғйдаланамиз:

$$V_B = \sum_{j=1}^N \frac{INT}{(1 + r_B)^j} + \frac{M}{(1 + r_B)^N}, \quad (8.10)$$

Бу ерда: INT – облигация бўйича йиллик фоиз тўлови;

M – облигациянинг номинал қиймати;

V_B – облигациянинг ҳозирги қиймати;

N – облигация қопланишигача қолган даврлар (йиллар);

r_B – облигация бўйича фоиз ставкаси.

(8.10) формула белгиларида C_d қарз капитали қийматини ҳисоблаш учун қуйидаги тенгламадан фойдаланилади:

$$V_M = \sum_{j=1}^N \frac{INT}{(1 + C_d)^j} + \frac{M}{(1 + C_d)^N}, \quad (8.11)$$

Бу ерда: V_M – облигациянинг жорий бозор нархи;

N – облигация қопланишигача қолган йиллар.

(8.11) тенгламани ЭХМ ёки молиявий электрон ҳисоблагичда сонли услублардан фойдаланиб келтирилган ҳолдагина ечиш мумкин. Қуйидаги

келтирилган (9.12) формула натижаси ҳам тенгламадан фойдаланишга анча яқин:

$$C_d = \frac{INT + (M - V_M) / N}{(V_M + M) / 2}, \quad (8.12)$$

Облигациянинг якуний даромадлилиги – бу маблағларни инвестициялаш тўғрисидаги қарорнинг муқобил қийматидир. Шундай қилиб, корхонада ортиқча маблағлар мавжудлиги, ёки у маблағлар кириб келишига муҳтожлигидан қатъий назар, мавжуд облигациялар бўйича якуний даромадлилик қарз маблағлари қийматини ифодалайди.

Қарз маблағларининг самарали қиймати. Қарз капитали қиймати тўғрисида гап юритаётганда, қуйидаги муҳим ҳолатни ҳисобга олиш лозим. Акциядорларга тўланадиган даромадлардан фарқли равишда, қарз капитали бўйича тўланадиган фоизлар, маҳсулотни *ишлаб чиқариш харажатларига* киритилади. Шундай қилиб, солиқ тўлагандан кейинги қарз капитали қиймати натижавий даромадлилик (ёки солиқ тўлагунгача бўлган қиймат)дан пастроқ бўлади.

Бундай молиявий ўзига хосликни акс эттириш мақсадида, қарз капиталининг самарали қиймати тушунчаси киритилган ва у қуйидагича ҳисобланади:

$$C_d^? = (1 - T) \cdot C_d, \quad (8.13)$$

Бу ерда: T – солиқ ставкаси.

8.6. Капиталнинг ўртача ўлчанган қиймати

Корхона учун умумий қийматни баҳолашдаги сўнгги қадам бўлиб, турли хил манбалардан жалб қилинган маблағларни бирлаштириш хизмат қилади. Ушбу умумий қийматни – капиталнинг ўртача ўлчанган қиймати деб ҳам аташади.

Капиталнинг ўртача ўлчанган қийматини ҳисоблаш қуйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$WACC = W_d \cdot C_d \cdot (1 - T) + W_p \cdot C_p + W_e \cdot C_e, \quad (8.14)$$

Бу ерда: W_d , W_p ва W_e – тегишли тарзда қарз маблағлари, имтиёзли акциялар ва шахсий капитал (оддий акциялар ва тақсимланмаган даромад) улуши;

C_d , C_p ва C_e – капитални тегишли қисмларининг қиймати;

T – даромад солиғи ставкаси.

Назорат саволлари:

1. Корхона учун капитал қиймати деганда нима тушунилади?
2. Корхона капитали қиймати қайси омилларга боғлиқ бўлади?
3. Капитал қиймати ва инвестициялар таваккалчилиги ўртасидаги нисбат қандай?
4. Капитал тузилмасининг унинг қийматига таъсир этиш механизми қандай тузилган?
5. Ўртача ўлчанган тушунчасига таъриф беринг.
6. Капитал айрим қисмлари қийматини баҳолашнинг асосий моделларини снаб ўтинг.

IX-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДА ЗАРАРСИЗЛИК ТАҲЛИЛИ, МАҚСАДЛИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ФОЙДАНИ БОШҚАРИШ

Таянч иборалар: зарарсизлик таҳлили, ўзгарувчан харажатлар, доимий харажатлар, аралаш харажатлар, юқори-қуйи нукта услуги, энг кичик квадратлар услуги, график услуб, зарарсизлик нуктаси, қўйилган даромад, бир марталик қўйилган даромад, операцион ричаг.

9.1. Зарарсизлик таҳлилининг асосий тушунчаси ва мақсади

Зарарсизлик таҳлили ва мақсадли режалаштириш инвестициявий лойиҳалаштиришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Таҳлилнинг ушбу тури лойиҳани амалга ошириш мумкинлигини ва фойданинг белгиланган даражасига эришиш йўлидаги муаммоларни аниқлаш имконини беради.

Зарарсизлик ёки, бошқача қилиб айтганда, ишлаб чиқариш харажатлари, фойдаси ва ҳажмининг таҳлили – бу ишлаб чиқаришнинг турли даражаларидаги харажатлар ва даромадлар ўртасидаги ўзаро алоқани ўрганишга бўлган таҳлилий ёндашувдир.

Зарарсизлик таҳлилининг намунавий кўринишида қуйидагилар қабул қилинади:

1. Тайёр маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгариши жараёнида, харажатларнинг улар таркибида рўй берадиган ўзгаришлар бўйича туркумланиши қўлланилади. Харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатларга ажратилади.

2. Барча ишлаб чиқарилган маҳсулот режалаштирилган вақт оралиғида сотилади деб тахмин қилинади.

3. Таҳлил омили сифатида соф фойда эмас, солиқ тўлагунга қадар олинган фойда қабул қилинади.

Зарарсизлик таҳлилининг барча масалалари юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда кўрилади.

9.2. Харажатларнинг туркумланиши

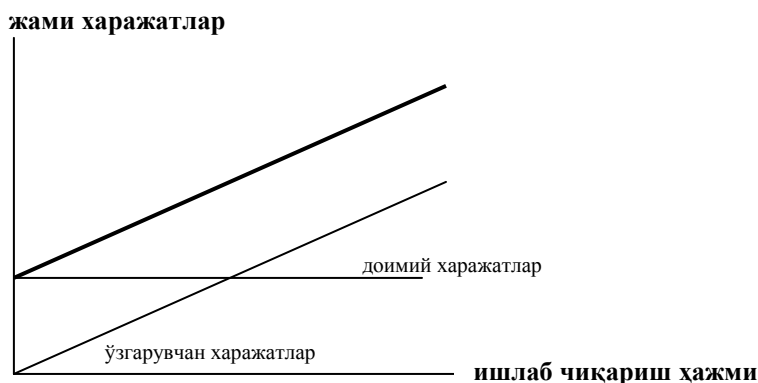
Зарарсизлик таҳлили доирасида харажатлар иккита турга: доимий ва ўзгарувчан харажатларга ажратилади.

Ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига пропорционал тарзда ўзгарувчан ва бир бирлик маҳсулотга нисбатан ўзгармасдан қоладиган харажатлар – **ўзгарувчан харажатлар** деб айтилади. Ўзгарувчан харажатларга мисол тариқасида хом-ашё, ишчи кучи, энергия ресурслари ва ҳ. келтириш мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳажми ўзгариши билан ўзгармасдан қоладиган харажатлар – **ўзгармас харажатлар** деб ном олган. Ўзгармас харажатларга ишлаб чиқариш хоналарининг ижара тўловлари, ускуналар бўйича лизинг ва бошқа турдаги тўловларни киритиш мумкин.

Ўзгармас ва ўзгарувчан харажатлардан иборат бўлган харажатлар тури – **аралаш харажатлар** деб аталади. Харажатларнинг ушбу тури амалиётда жуда кам учрашига қарамасдан, уларни ҳам эътибордан чиқармаслик лозим. Мисол учун, ижара тўлови иккита қисмга ажратилган бўлиши мумкин: ижарачи ишлаб чиқариш хоналари учун алоҳида сумма, ва ўрнатилган ускунанинг ҳар 1 соат иши учун алоҳида сумма тўлаши лозим бўлган тақдирда.

Барча услубларнинг моҳияти жами харажатларни тасвирлашга асосланади, улар график тарзда қуйидагича ифодаланади (9.1-расм).

9.1.-расм. Харажатларнинг график тасвири

Муайян маълумотлар асосида тўғри чизик барпо этилади ва у ҳақиқатдаги маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, умумий харажатларнинг савдо ҳажмига боғлиқлиги тўғрисида тушунча беради. Ушбу тўғри чизикнинг вертикал ўқ билан кесишган нуқтаси доимий харажатларнинг баҳоси ҳисобланади.

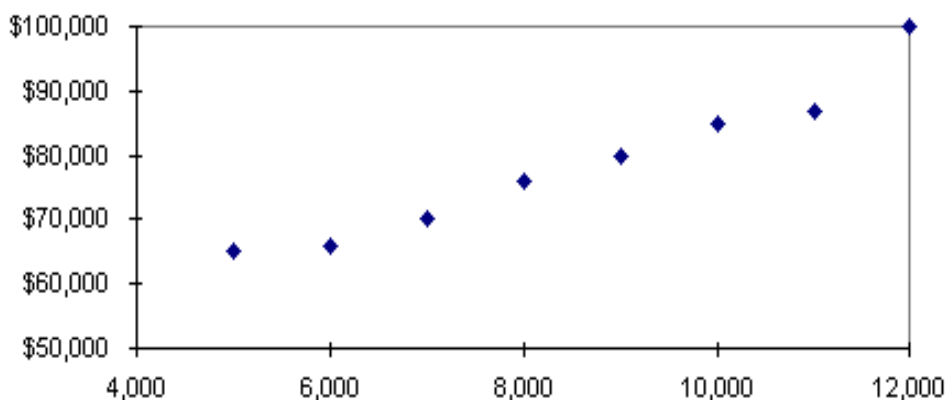
Мисол учун, товарни етказиб бериш билан боғлиқ бўлган аралаш харажатларни таҳлил қилиш керак бўлсин. Ушбу харажатлар бўйича ҳақиқий маълумотлар 9.1-жадвалда келтирилган.

9.1-жадвал

Етказиб бериш харажатлари

ойлар	Сотилган товарлар сони	Етказиб бериш харажати (минг сўм)
Январ	6000	66000
Феврал	5000	65000
Март	7000	70000
Апрел	9000	80000
Май	8000	76000
Июн	10000	85000
Июл	12000	100000
Август	11000	87000

Ушбу маълумотлар 9.2-расмдаги сингари графикка туширилади.

9.2-расм. Хақиқий маълумотлар намунаси

График тасвирдан келиб чиққан ҳолда, ушбу маълумотлар бўйича 9.1-расмдаги каби тўғри чизиқ барпо этиш лозим. Ушбу вазифани қуйидаги учта услуб ёрдамида амалга ошириш мумкин:

- юқори-қуйи нуқта услуби (High-Low Method);
- график услуб (Scattergraph Method);
- энг кичик квадратлар услуби (Least Squares Method).

Зарарсизлик нуқтаси (break-even point) қуйидагича таърифланиши мумкин:

- тушум умумий харажатларга тенг бўлган вазиятдаги **савдо ҳажми**, ёки
- киритилган даромад доимий харажатларга тенг бўлган вазиятдаги **савдо ҳажми**.

Зарарсизлик нуқтасига эришилгандан сўнг, ҳар бир қўшимча сотилган маҳсулот бирлиги, ушбу маҳсулот бирлигига киритилган даромадга тенг бўлган қўшимча фойда олиб келади.

9.3. Зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш

Зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш учун тушум балансига асосланган оддий нисбатлардан фойдаланилади:

Тушум қ ўзгарувчан харажатлар Қ доимий харажатлар Қ фойда.

Мисол учун бошланғич маълумотлар қуйидаги кўринишга эга бўлсин:
(9.2-жадвал)

9.2-жадвал

Зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш учун маълумотлар

	Маҳсулот бирлигига (минг сўм)	Фоизда
Бир бирлик маҳсулот нархи	500	100%
Ўзгарувчан харажатлар	300	60%
Бир марталик киритилган даромад	200	40%

Доимий харажатлар йилига 80000 минг сўм бўлсин.

Агарда «X» - маҳсулот бирликларидаги зарарсизлик нуқтаси деб қабул қилинса, унда асосий тенглама ёрдамида қуйидагига эга бўламиз:

$$500xX = 300xX + 80000 + 0 \quad (9.1)$$

бундан келиб чиқди $X \geq 400$ маҳсулот бирлиги (ёки сўмда $500 \times 400 \geq 200000$ минг сўм).

Зарарсизлик нуқтасига қуйидагича, янада умумийроқ таъриф бериш мумкин. p – маҳсулот бирлиги, N – муайян давр ичидаги ишлаб чиқариш ҳажми бўлсин. Солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда NI умумий тушумдан барча доимий ва ўзгарувчан харажатлар айирмаси билан белгиланади, демак моделнинг асосий тенгламасини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$NI = p \cdot N - v \cdot N - F, \quad (9.2)$$

Бу ерда: F – муайян давр ичидаги доимий харажатлар катталиги;

v – бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар катталиги.

Таъриф бўйича зарарсизлик нуқтаси $NI \geq 0$ шартига мувофиқ келади, бу ердан

$$BEP = \frac{F}{(p - v)} \quad (9.3)$$

Бу ерда: *BEP* (break-even point) – зарарсизлик нуқтаси.

Шундай қилиб, зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш учун, доимий харажатлар катталигининг, маҳсулотни сотиш нархи ва бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар айирмасига нисбатини топиш лозим. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар бир марталик киритилган даромад (*unit contribution margin*) деб ҳам юритилади.

Агарда масала сотувларнинг мақсадли ҳажми N_T , яъни берилган даромад қиймати NI_T га мувофиқ келадиган сотувлар ҳажми қийматини топишдан иборат бўлса, қуйидаги нисбатдан фойдаланамиз:

$$NI_T = p \cdot N_T - v \cdot N_T - F, \quad (9.4)$$

Бу ердан:

$$N_T = \frac{F + NI_T}{(p - v)} \quad (9.5)$$

Корхона муваффақиятли фаолиятининг муҳим тавсифи сифатида ҳавфсизлик захираси (*Safety Margin*) катталиги хизмат қилади. Ушбу катталик, нисбий тарзда, сотувларнинг режалаштирилган ҳажми ва зарарсизлик нуқтаси катталикларининг айирмаси кўринишида аниқланади.

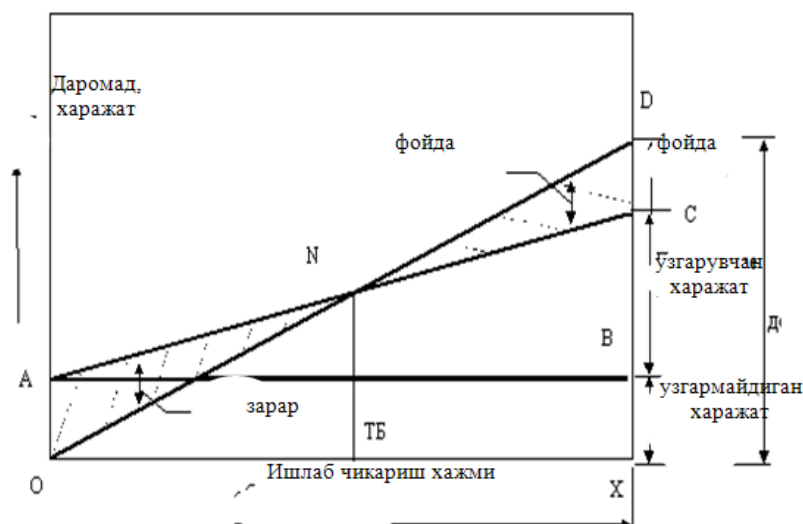
$$\eta = \frac{N_T - BEP}{N_T} \quad (9.6)$$

Ушбу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса корхона салбий ўзгаришлар (тушум камайиши ёки харажатлар кўпайиши) юз беришидан ўзини шунчалик ҳавфсиз ҳисоблайди.

9.4. Зарарсизлик таҳлилининг график кўриниши

Зарарсизлик таҳлилининг моҳияти зарарсизлик графигида тўла очилади (9.3-расм). Ушбу графикнинг горизонтал ўқида натурал ифодадаги ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, вертикал ўқида эса қиймат ифодасидаги

даромад ёки харажатлар катталиги акс эттирилган. Ҳажмга боғлиқ ҳолда ўзгармайдиган, доимий харажатларни акс эттирувчи АВ чизиғи, X ўқига параллел тарзда ўтади. АВ ва АС чизиқлари ўртасидаги вертикал масофа, ҳар қандай ҳажмда ҳам, маҳсулотни мазкур ҳажмини ишлаб чиқаришнинг умумий ўзгарувчан харажатларни, ОА ва АС чизиқлари ўртасидаги вертикал масофа эса умумий харажатларни тавсифлайди.

9.3-расм. Зарарсизлик нуқтасининг график кўриниши

АС - умумий харажатлар чизиғи; ОД - даромад чизиғи.

Маҳсулот сотилмаган тарзда умумий харажатлар нолга эмас балки ОА-га тенг бўлади. Ишлаб чиқариш ҳажми X га тенг бўлганда, умумий харажатлар СХ чизиғи билан акс эттирилади, ўз навбатида СХқХВҚВС (ХВ – харажатларнинг ўзгармас қисмлари (ОА билан бир хил) ва ВС – харажатларнинг ўзгарувчан қисмлари).

Сўнги маҳсулот бир бирлигини сотишнинг ҳар бир муайян нархи учун, ОД чизиғи сотувларнинг турли ҳажмларидаги даромадлар катталигини кўрсатиб туради. Умумий даромад ва умумий харажатлар чизиқларининг кесишуви, умумий даромад умумий харажатларга (ўзгарувчан ва доимий) тенг бўлган, зарарсизлик нуқтаси (ЗН) “N”ни белгилаб беради. Умумий даромад ва умумий харажатлар ўртасидаги вертикал ўқ бўйича ҳар қандай фарқ зарарсизлик нуқтасининг ўнг томонида бўлганда фойдани, чап

томонида бўлганда зарарни акс эттиради.

9.5. Киритилган даромад таъсири ва жорий восита таҳлили

Жорий восита ёрдамида, зарарсизлик таҳлили доирасида, таваккалчиликнинг янада батафсилроқ таҳлилини ўтказиш мумкин.

Жорий восита (Operating Leverage) тушум кўпайганда фойда неча марта ўзгаришини акс эттиради, демак:

Фойданинг нисбий ўзгариши қ Жорий восита х Тушумнинг нисбий ўзгариши

Жорий воситани ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

Жорий восита қ киритилган даромад/соф фойда

Сотувлар ҳажмининг ўзгариши муносабати билан, Жорий воситанинг фойда кўрсаткичларига бўлган таъсирини намоиш этувчи қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз. (9.3-жадвал)

9.3-жадвал

Жорий воситанинг фойда кўрсаткичларига бўлган таъсирини намоиш этувчи мисол маълумотлари

	X – корхона		Y - корхона	
<i>Тушум</i>	500,00	100	500,000	100%
	0	%		
<i>минус ўзгарувчан харажатлар</i>	350,00	70%	100,000	20%
	0			
<i>Киритилган даромад</i>	150,00	30%	400,000	80%
	0			
<i>минус доимий харажатлар</i>	90,000		340,000	
<i>Соф фойда (зарар)</i>	60,000		60,000	
<i>Жорий восита</i>	2,5		6,7	

Юқоридаги мисолда келтирилган маълумотларни асос қилиб олган

ҳолда, ҳар бир корхонанинг жорий воситасини ҳисоблаб чиқамиз.

Жорий восита таърифиға мувофиқ, сотувлар ҳажмининг 10%ға ошиши, Х-корхонада фойда 25%ға, Ҳ-корхонада эса фойда 67%ға ошишига олиб келиши лозим.

Буни, тушумнинг 10%ға ошишини киритган ҳолда, осонгина текшириш мумкин: (9.4-жадвал)

9.4-жадвал

Жорий воситанинг фойда кўрсаткичларига бўлган таъсирини намойиш этувчи мисол (10%) ошгандаги маълумотлари

	Х – корхона		Ҳ - корхона	
	Ғушум			
<i>Ғушум</i>	550,000	100%	550,000	100%
<i>минус ўзгарувчан харажатлар</i>	385,000	70%	110,000	20%
<i>Киритилган даромад</i>	165,000	30%	440,000	80%
<i>минус доимий харажатлар</i>	90,000		340,000	
<i>Соф фойда (зарар)</i>	75,000		100,000	
<i>Соф фойданинг ошиши</i>	25%		67%	

Харажатларнинг қайси тузилмасини танлаш саволига жавоб топиш учун, харажатларнинг турлича тузилмасига эга бўлган иккита корхонани кўриб чиқайлик. (9.5-жадвал)

9.5-жадвал

Корхона харажатлари

	Х – корхона		Ҳ - корхона	
	Ғушум			
<i>Ғушум</i>	100,000	100%	100,00	100%
<i>минус ўзгарувчан харажатлар</i>	60,000	60%	30,000	30%
<i>Киритилган даромад</i>	40,000	40%	70,000	70%

<i>минус доимий харажатлар</i>	30,000		60,000	
<i>Соф фойда (зарар)</i>	10,000		10,000	

Фараз қилайлик, келажакда бозордаги вазиятнинг яхшиланиши ва натижада сотувлар ҳажмининг 10%га ошиши кутилмоқда. Бунда фойда тўғрисидаги ҳисоботлар куйидаги кўринишни олади: (10.6-жадвал)

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки Y- корхона яхшироқ аҳволда, чунки унинг фойдаси 7,000 минг сўмга кўпайган, X-корхонанинг фойдаси эса 4,000 минг сўмга.

Энди эса бозордаги аҳволнинг ёмонлашиши ва сотувлар ҳажмининг 10%га пасайиши кутиладиган бўлсин. (9.7-жадвал)

9.6-жадвал

Фойда ҳисоботлари

	X – корхона		Y - корхона	
<i>Тушум</i>	110,000	100%	110,000	100%
<i>минус ўзгарувчан харажатлар</i>	66,000	60%	33,000	30%
<i>Киритилган даромад</i>	44,000	40%	77,000	70%
<i>минус доимий харажатлар</i>	30,000		60,000	
<i>Соф фойда (зарар)</i>	14,000		17,000	

9.7-жадвал

Жорий воситанинг фойда кўрсаткичларига бўлган таъсирини намойиш этувчи мисол 10%га пасайгандаги маълумотлари

	X – корхона		Y - корхона	
<i>Тушум</i>	90,000	100%	90,000	100%
<i>минус ўзгарувчан</i>	54,000	60%	27,000	30%

<i>харажатлар</i>	0			
<i>Киритилган даромад</i>	36,00	40%	63,000	70%
	0			
<i>минус доимий харажатлар</i>	30,00		60,000	
	0			
<i>Соф фойда (зарар)</i>	6,000		3,000	

Бунда эса Х-корхона яхшироқ вазиятда деб таъкидлашимиз мумкин, чунки унинг фойдаси 4,000 минг сўмга камайган бўлса, Y-корхонанинг фойдаси 7,000 минг сўмга камайган.

Умумий хулоса қуйидагича:

- жорий таваккалчиги катта бўлган корхона, бозор конъюнктураси ёмонлашганда кўпроқ таваккалчиликга йўл қўяди, бозор конъюнктураси яхшиланганда эса у муайян устунликларга эга бўлади;

- корхона бозор шароитида ўзини топиши ва тегишли тарзда харажатлар тузилмасини бошқариб туриши лозим.

Назорат саволлари:

1. Зарарсизлик таҳлилининг асосий тушунчаси ва мақсади.
2. Инвестициявий лойиҳаларни ишлаб чиқиш учун зарарсизлик таҳлилининг зарурлигини асослаб беринг.
3. Инвестициявий лойиҳа самарадорлигининг зарурий ва етарли шартлари нисбатини қандай тушунасиз ва зарарсизлик таҳлилининг ушбу нисбатдаги роли қандай?
4. Зарарсизлик нуктасини ҳисоблаш.
5. Киритилган даромад нима?

Х-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Таянч иборалар: солиқ харажатлари, капиталнинг ўртача ўлчанган қиймати, самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш схемалари.

10.1. Инвестициявий лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш усуллари.

Хозирги вақтда инвестициявий лойиҳалаштириш амалиётида лойиҳалар самарадорлигини баҳолашда энг кўп ишлатиладиган дисконтлашган мезонлар қуйидагилардир:

1. Соф жорий қимматлилик (net present value) NPV.
2. Фойдалилик индекси (profitability index) PI.
3. Харажатларга даромадларнинг нисбати (Benefit to cost ratio) B/C ratio.
4. Лойиҳа даромадлигининг ички нормаси (internal rate of return) IRR.
5. Харажатларни қоплаш даври (payback period) PBP.
6. Ички рентабеллик ставкасининг модифицирланган усули.
7. Инвестиция самарадорлиги коэффицентини ҳисоблаш усули.

Қўшимча белгилар киритамиз:

B_t - t йилдаги лойиҳанинг даромади;

C_t - t йилдаги лойиҳа харажатлари;

$t=1, \dots, n$ - лойиҳанинг амал қилиш йиллари.

1. Лойиҳанинг соф ҳозирги қиймати усули (NPV) инвестицион лойиҳани амалга ошиши натижасида корхонани бозор қиймати ўсиши мумкин бўлган соф жорий қийматни аниқлашга асосланган.

Соф жорий қиймат – бу инвестицион лойиҳани амалга оширганда вужудга келган ва жорий қийматларга дисконтланган пул тушумлари суммаси билан ушбу лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўлган барча харажатларнинг дисконтланган жорий қиймати суммаси орасидаги фарқ.

Соф жорий қимматлиги қуйидагича аниқланади:

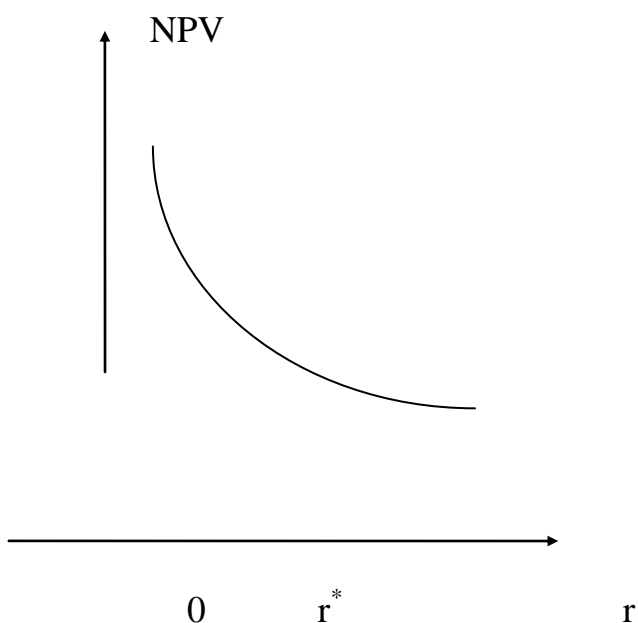
$$NPV = \frac{B_1 - C_1}{1+r} + \frac{B_2 - C_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{B_t - C_t}{(1+r)^t} \quad (10.1)$$

Лойиҳалар тўғрисида ечим қабул қиладиган шахслар афзалликни NPV ижобий қийматга эга бўлган лойиҳаларга бериши керак. NPV нинг салбий натижаси даромад нормаси зарурийдан кам бўлганлиги, пул маблағларни самарасиз ишлатилганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Юқоридан келтирилган иборадан кўриниб турибдики, соф жорий қийматликнинг абсолют миқдори NPV ўлчамларнинг икки турига боғлиқ. Биринчи - инвестицион жараёни объектив жиҳатдан тавсифлайди, у ишлаб чиқариш жараёни билан белгиланади. Иккинчи турига фоиз ставкасининг миқдори сифатида киритиш мумкин.

Кўйилмалар жараён бошида амалга оширилганда, самара бериши - лойиҳанинг бутун фаолияти давомида бўлганда NPV нинг r ставкаси билан боғланишини таҳлил қиламиз. Фоиз ставкаси маълум r^* миқдорга етса, инвестициянинг самарадорлиги нолга тенг бўлади. Хар қандай r^* дан кам бўлган фоиз ставкаси NPV нинг ижобий жиҳатига мос келади (10.1-расм).

Фоиз ставкаси юқори даражада бўлганда узоқлашган тўловлар NPV га кам таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам қоплаш даври муддатлари хар хил бўлган лойиҳалар якуний иқтисодий самара бўйича амалий жиҳатдан бир хил қийматга эга бўлиши мумкин. ҳамма гап шундаки, юқори соф жорий қийматга эга бўлган лойиҳалар самарасиз ҳам бўлиши мумкин ва натижада унчалик катта бўлмаган фойдалилик индексига эга бўлади. Шу нарса аниқки, даромадлар кирими, бошқа шароитларни ҳисобга олган ҳолда анча узоқ муддатга эга бўлган лойиҳа бошқаларга нисбатан қулайроқ бўлади.

10.1-расм. Бир меъёрдаги самарадорлик юз берганда NPVнинг r ставкасига боғлиқлиги

Лойиҳанинг соф жорий қимматлик меъёрини аниқлаб берувчи асосий омиллардан бири - инвестициялар, ишлаб чиқариш ёки сотувларнинг «жисмоний» хажмларда ифодаланган фаолият хажми (масштаби) ҳисобланади. Шу тавсифи билан фарқ қиладиган лойиҳаларни таққослаш учун қўлланадиган усул табиий чеклашлардан иборат бўлади: NPVнинг катта миқдори капитал қўйилмаларнинг янада самарали вариантга тўғри келмаслиги мумкин.

Ушбу усул фақат қуйидаги саволга жавоб беради: таҳлил қилинаётган пул қўйиш варианты корхона бозор баҳоси ўсишига ёки инвестор бойлиги ошишига тўғри келади.

Лекин, бу кўрсаткич қуйидаги камчиликка эга: танланган дисконт ставкаси одатда лойиҳа эксплуатациясининг биринчи даври учун ўзгартирмасдан қўлланилади. Шу билан бир вақтда келажак даврда иқтисодий шароитлар ўзгариши билан боғлиқ равишда бу ставка ўзгариши мумкин. Бу камчиликка қарамасдан ушбу кўрсаткич чет эл тажрибасида инвестиция самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари тизимида энг ишончлиларидан ҳисобланади.

2.Фойдалилик индекси. Фойдалалилик индекси profitability index, PI лойиҳанинг нисбий фойдалилигини ёки лойиҳада қўйилма бирлигига тўғри келадиган пул киримларининг дисконтлашган қийматини ифодалайди. Лойиҳаларнинг тадқиқотчилари уни ҳисоблашда ҳар хил ечимлардан фойдаланишади. Айримлар PI ни лойиҳадан олинган соф келтирилган киримларни дастлабки қўйилмаларга бўлиш йўли ҳисоблайди ёки :

$$PI = \frac{NPV}{C_0} \quad (10.2)$$

бу ерда : NPV - лойиҳанинг соф келтирилган қимматлиги;

C_0 - дастлабки харажатлар.

Мазкур ҳолатда ечимни қабул қилиш мезони NPVга асосланган ечимга мос, яъни $PI > 0$.

Бошқа тадқиқотчилар бу мезонни дисконтлашган киримларни дисконтлашган тўловларга бўлишдан келиб чиққан деб ҳисоблашади ва бундай ҳолатда самарали лойиҳалар учун унинг миқдори бирдан кам бўлмаслиги керак. Аммо ҳисобнинг ҳар бир усулида ҳам фойдалилик индекси қўйилмаларнинг самарадорлигини ифодалайди.

Лекин эсдан чиқармаслик керакки, фойдалилик индексининг юқори меъёрлари NPV нинг юқори аҳамиятига доимо мос келмаслиги ҳам мумкин, тескари ҳолат ҳам рўй бериши мумкин. Гап шундаки, юқори жорий қимматлиликка эга бўлган лойиҳалар самарасиз бўлиши мумкин, демак фойдалилик индекси унча катта бўлмаслиги мумкин.

3. Даромадлар/харажатлар нисбати. Даромадлар/харажатлар ёки фойдалар, сарфлар нисбати (Benefits to Costs Ratio) даромадларнинг дисконтлашган оқими(суммаси)ни харажатларнинг дисконтлашган оқимига бўлиш йўли билан аниқланади ва қуйидаги формула бўйича ҳисобланади.

$$B / C_{ratio} = \frac{\sum_{i=1}^T \frac{B_i}{(1+r)^i}}{\sum_{i=1}^T \frac{C_i}{(1+r)^i}} \quad (10.3)$$

Бу мезон фойдалилик индекси мезонинг хусусий хили бўлиб

ҳисобланади.

Агар $V/C_{ratio} > 1$ бўлса, лойиҳанинг даромадлиги минимал даражадан юқоридир ва лойиҳа қониқарли деб ҳисобланади.

(Даромадлар/харажатлар) нисбати лойиҳани молиявий жиҳатдан қониқарсиз лойиҳага айлантирмаслик учун харажатларни қанчага ошириш мумкинлигини ифодалайди.

Кўп ҳолларда NPV ва V/C_{ratio} икки, лойиҳадан энг яхшисини бир хил табакалаштиради. Аммо айрим вазиятларда бир нечта муқобил вариантлардан биттасини NPV ва V/C_{ratio} мезонлари бўйича танлашда қарама-қарши натижалар ҳосил бўлади.

2-чизмада ифодаланган NPV ва V/C_{ratio} нинг тенг маънода бўлган ва лойиҳаларга мос келадиган нуқталарини топайлик.

Қатъий бюджет чеклашлари шароитида S_{C^*} самарадорлик чегаралари икки мезон учун мос келади:

$$NPV=0 \Leftrightarrow V/C_{ratio}=0 \quad (10.4)$$

чизикдан юқорида ётган лойиҳалар каттароқ даромадлиқка эгадир. (ML га нисбатан устунлироқдир ва N га ўрин беради).

4.Даромадлиқнинг ички меъёри (Internal Rate of Return).

Даромаднинг ички меъёри деганда, доимий олинадиган даромадни капиталлаш, инвестицияга тенг суммани берадиган ҳисобланган фоиз ставкаси тушунилади. Унинг натижасида капитал қўйиш операцияда қопланади. Бошқа сўз билан айтганда ички даромадлиқ нормасига тенг ставка бўйича инвестиция суммаси фоизда ҳисобланганда даромад вақтида тақсимланади. Ставка қанча юқори бўлса капитал қўйилма самараси шунчалик юқори бўлади.

IRR инвестициялашга йўналтирилган маблағларни қоплаш даражасини билдиради ва ўз табиати билан турли фоиз ставкаларга яқин. IRR ни аниқлаш усули даромадлар тақсимланишининг аниқ хусусиятларига ва инвестицияга боғлиқ.

Умумий ҳолда, инвестиция ва ундан қайтиш тўловлар оқими кўринишидаги берилса, IRR қуйидаги тенглама асосида аниқланади:

$$\sum_{t=0}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_o = 0 \quad (10.5)$$

Буни r га нисбатан чизиқли интерполяция ёки Ньютон - Рафсон усули ёрдамида ечилади.

IRRни аниқлаш пул тушумлари миқдори бўйича бир хил бўлмаганда қийин бўлади. Бундай ҳолда ҳисоблаш жараёнини синаб кўриш ва хатолар усулига мурожат қилиб ўзгартириш керак. Бунга бир нечта сонлар ичида IRRнинг қиймати аниқланади. IRR инвестор томонидан инвестициялаш учун қайси баҳода капитални олиш бўйича стандарт ҳисоб сифатида ўзи учун танланади. Инвестицияни мақбул даромадлилик даражаси барьер коэффициенти HR дейилади. Буни таққослаш тамойили қуйидагича:

- агар $IRR > HR$ лойиҳа мақбул;
- агар $IRR < HR$ лойиҳа мақбул эмас;
- агар $IRR = HR$ турлича қарор қабул қилиш мумкин.

IRR фойдасиз лойиҳаларни ўтказиб юборувчи элак вазифасини бажаради. Ундан ташқари лойиҳалар фойдалилик даражаси бўйича тартиблашда асос бўлиб хизмат қилади.

Усулнинг камчиликлари:

- IRR ставкаси бўйича лойиҳадан барча оралиқ пул тушумларини реинвесторлашда кам реал ҳолатни кўзда тутаяди. Ҳаётда маблағ қисми дивидент кўринишида тўлангани, бир қисми паст даромадли, лекин ишончли активларга, масалан давлатнинг қисқа муддатли облигацияларига ва бошқаларга инвестицияланган бўлиши мумкин;

- усул конвенциал бўлмаган пул оқимларида ички даромадлилик нормаси кўплиги муаммосини ечмайди, баъзан бундай ҳолларда IRR умуман аниқлашга тўғри келмайди.

Ушбу усулнинг афзаллиги шундаки, у ҳар қандай компаниянинг бош мақсадига эришишга ва унинг акционерлари бойлигини оширишга

йўналтирилган;

Даромадлиқнинг ички меъёри (Internal Rate of Return). NPV , V/C_{ratio} ва PI ҳисобланганда фоиз ставкасининг танланиши ҳисобнинг якуний натижасига анча катта даражада ва, демак, унинг ўзгаришига ҳам таъсир кўрсатади. Олдин ифодалангандай, фоиз ставкасининг меъёрига инфляция ўзгариши, муқобил имкониятлар ва инвестициявий хатарнинг даражаси таъсир этади.

NPV=0 тенг бўлган ҳолатда фоиз ставкаси r^* нинг моҳияти жуда қизиқарли бўлади расм 10.1 r^* нуктасида харажатларнинг қўшма дисконтлашган оқими даромадлар қўшма дисконтлашган оқимига тенг бўлади. Бу нукта дисконтлашган «зарар кўрмаслик нуктаси»нинг аниқ иқтисодий маъносига эга деб тасдиқлаш мумкин. У рентабелликнинг ички нормаси ёки фойдалилик деб аталади. ДИН ёки инглиз аббревиатурасида - IRR деб белгиланади. Бу мезон лойиҳанинг инвесторига маблағлар қўйилишининг мақсадга мувофиқлигини баҳолаш имконини беради. Агар банкнинг ҳисобот ставкаси IRR дан кўп бўлса, демак, бунда инвестор банка ўз маблағларини қўйса катта даромадга эришиши мумкин.

1-чизмадан кўриниб турибдики, r^* бу IRRдир. Агар капитал қўйилмалар фақат жалб этилган маблағлар ҳисобидан амалга оширилса ва кредит ставкаси асосида олинган бўлса, бунда (r^*-i) фарқи инвестициявий (тадбиркорлик) фаолиятининг самарасини ифодалайди. $r^*=i$ бўлган пайтда олинган даромад билан фақат инвестицияларни қоплаш мумкин (инвестициялар фойдасиз), $r^*<i$ да инвестициялар зарар келтиради.

Молиявий амалиётда IRR ҳисобини дам-бадам капитал қўйилмаларни миқдорий таҳлилнинг биринчи қадами сифатида қўллайдилар. Кейинги таҳлил учун IRR 15-20% дан кам балмаган даражада баҳоланган инвестициявий лойиҳалар ажратиб олинади. Молиялаштириш учун қабул қилинган лойиҳалар даромадлиқнинг ички нормаси иқтисодиёт тармоги ва мулк шаклларига ёки лойиҳанинг хусусий ёки давлат корхонасига тегишли бўлишига қараб ўзгариб боради.

Демак, IRRнинг мохияти инвестицион лойиҳадаги даромадлиликнинг пастки кафолатланган даражаси деб изоҳланиши мумкин. Шундай қилиб, агар бу лойиҳанинг капитал муқобил қийматидан (масалан, қайта молияштириш ставкасидан) кўп бўлса, лойиҳани қониқарли деб ҳисоблаш мумкин.

Айрим пайтларда фойдалиликнинг ички нормасини инвестициялар даромадлигининг энг юқори даражаси деб кўриш мумкин, бу эса лойиҳага кўшимча қўйилмаларни жойлаштириш мувофиқлигининг мезони бўлиши мумкин.

5. Инвестицияни қоплаш усули: оддий дисконтсиз ва дисконтли энг кўп қўлланувчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Вақт олишни ҳисобга олмасдан, яъни даромаднинг ҳар хил вақтда олинган бир хил суммалари қиймати бир хил деб ҳисобланади. Қоплаш муддати кўрсаткичи қуйидагича аниқланади.

$$n_y = K / R \quad (10.6)$$

бу ерда:

n_y – қоплаш муддатининг соддалаштирилган кўрсаткичи;

K - инвестиция ҳажми;

R - йиллик соф даромад

Агар соф даромад бир хилда бўлмаса, қоплаш муддати тушумларини кўшиш ва соф даромаднинг суммаси инвестиция суммасига тенг бўлгунга қадар вақтни ҳисоблаш натижасида аниқланади. Чет давлатларда n_y – кўрсаткичи асосан кичик корхоналарда қўлланилади. Бу кўрсаткичнинг асосий камчилиги у инвестицияга амал қилишнинг тўлиқ даврини ҳисобга олмайди. Бу камчилик капитал қўйилмаларнинг тушуми тенг бўлмаганда кўзга ташланади. Шунинг учун қоплаш муддати кўрсаткичи танлаш мезони бўлиб, эмас, қарор қабул қилишда фақат чеклаш сифатида қўлланилади, яъни лойиҳанинг қоплаш муддати қабул қилинган чеклашдан катта бўлса, мумкин бўлган инвестицион лойиҳалар рўйхатидан чиқариб ташланади.

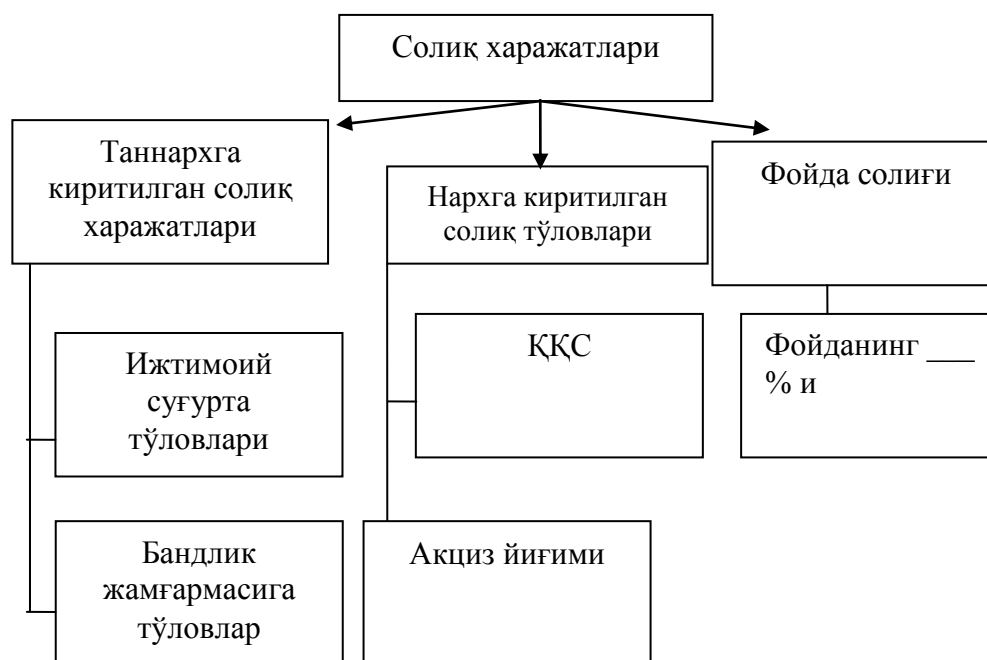
10.2. Инвестициявий лойиҳани амалга оширишдан тушадиган фойда прогнози (башорати)

Инвестициявий лойиҳани амалга оширишдан тушадиган фойда прогнози, корхона даромадидан (тушумидан) унинг барча харажатларини кетма-кет айиришни назарда тутувчи, стандарт ёндашув ёрдамида амалга оширилади. Харажатлар таркибига хом-ашё ва материалларни харид қилиш харажатлари, асосий ишчиларнинг иш хақи, энергия ва ёқилғи харажатлари, амортизация, маъмурий харажатлар, савдо билан боғлиқ харажатлар ва солиқлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг турига нисбатан ўзгарувчан бўлган солиқларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Барча солиқ тўловлари 8.1-расмдаги схемага мувофиқ учта гуруҳга ажратилади: таннархга киритилган солиқ харажатлари, нархга киритилган солиқ тўловлари ва фойда солиғи. Солиқларнинг энг тез ўзгарувчан қисми бу – маҳсулот таннархига киритилган солиқлардир. Инвестициявий лойиҳани амалга ошириш вақтида амалда бўлган солиққа тортиш тизимидан келиб чиққан ҳолда, фойда прогнозини амалга ошириш лозим.

Кейинчалик дисконт кўрсаткичли пул оқимларини ўзаро мувофиқлаштиришга бўлган иккита ёндашувдан фойдаланамиз. Ҳар иккала ёндашув ҳам, бошланғич ахборот сифатида, корхонанинг амортизация, фоиз тўловлари ва фойда солиғигача бўлган фойда кўрсаткичидан фойдаланадилар. Ушбу кўрсаткични кўпгина ҳолларда EBDIT деб белгилайдилар, инглизчадан *Earnings Before Depreciation, Interest and Taxes*.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, инвестициявий лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида биринчи йил маълумотлари прогнозини ойлар бўйича, иккинчи йил маълумотларини чорақлар бўйича, қолган бошқа йилларникини эса йиллик кўрсаткичлар бўйича амалга ошириш маслаҳат қилинади. Айрим ҳолларда фойда прогнози жами йиллик кўрсаткичлар бўйича амалга оширилади.

10.1.-расм. Солиқ харажатларининг туркумланиши

Инвестициявий лойиҳанинг самарадорлиги, пул оқимларини (фойдани эмас) инвестицияларнинг бошланғич ҳажми билан таққослаш орқали амалга оширилади. Амортизация, фоизлар ва фойда солиғигача бўлган соф фойда кўрсаткичларини пул оқими катталигига ўтказиш лозим. Бу дисконтнинг ҳисоб кўрсаткичини баҳолаш услубидан келиб чиққан ҳолда, иккита ҳисоб схемаси ёрдамида амалга оширилиши мумкин:

- анъанавий схема;
- ўз капитали схемаси.

Кейинчалик ҳар иккала схема алоҳида кўриб чиқилади.

10.3. Самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблашнинг анъанавий схемаси

Ушбу схема қуйидаги хусусиятларга эга:

- лойиҳа NPV кўрсаткичини баҳолашда, дисконт кўрсаткичи сифатида лойиҳанинг ўртача ўлчанган капитал қиймати (WACC)дан фойдаланилади;
- IRR услуби асосида қарор қабул қилиш жараёнида, лойиҳанинг ички даромадлиги меъёри WACC билан таққосланади;

- пул оқимларини прогноз қилишда фоиз тўловлари ва кредит инвестициясининг асосий қисмини қоплаш ҳисобга олинмайди.

Учинчи хусусиятга мувофиқ пул оқимларининг прогнози 10.1-жадвалда берилган схемага асосан амалга оширилади.

Ушбу ҳисоб схемасининг айрим жойларига изоҳ бериб ўтиш лозим:

1. Амортизация соф фойдага қўшилади, чунки у харажатларнинг пуллик турига мансуб эмас ва фойда солиғини аниқлаш мақсадида ялпи харажатларга киритилади.

2. «Ишчи капиталнинг бўшаши» деганда, корхонанинг айланма воситаларига киритиладиган инвестициялар ҳажми тушунилади. Ушбу инвестициялар, дебиторлик қарзининг ўсиши, ҳамда лойиҳанинг сўнгги босқичида тугатиладиган ва қўшимча ижобий пул оқимига олиб келадиган товар-моддий захиралар билан боғлиқ. Равшанки, ушбу пул оқими жадвалнинг сўнгги йилида пайдо бўлади.

10.1.-жадвал

Анъанавий схема бўйича пул оқимларининг прогнози

	1- йил	2- йил	n-чи йил
Амортизация, фоизлар ва фойда солиғигача бўлган соф фойда				
минус амортизация				
Солиқларгача бўлган соф фойда				
минус фойда солиғи				
Соф фойда				
қўшимчалар: амортизация				
Ишчи капиталнинг бўшаши				
Ускуналарнинг қолдиқ қиймати				
Ишчи капиталининг ўзгариши билан боғлиқ қўшимча пул оқимлари				

3. Ускуналарнинг қолдиқ қиймати ҳам, лойиҳанинг сўнгги йилида ижобий пул оқими сифатида туркумланади. Чунки ускуналар қолдиқ қиймати бўйича сотилади ёки лойиҳанинг бошқа мақсадлари учун ишлатилади деб фараз қилинади.

4. Ишчи капиталининг ўзгариши муносабати билан пайдо бўлувчи кўшимча пул оқимлари, лойиҳани амалга ошириш жараёнида корхона айланма воситаларининг (дебиторлик қарзи ва товар-моддий захиралар) ва қисқа муддатли мажбуриятларининг (кредитор қарзи) асосий турлари ўзгарган ҳолдагина пайдо бўлади. Бу асосан корхонанинг реализация ҳажмини ўзгаришининг оқибатидир. Ҳақиқатдан ҳам, агарда реализация ҳажми лойиҳага мувофиқ 10%га ошса, дебиторлик қарзи ҳам унга пропорционал тарзда ошади. Мисол учун, корхонанинг дебиторлик қарзи бир йил давомида 50,000 минг сўмдан 62,000 минг сўмгача ошди, яъни корхона 12,000 минг сўм кам олади. Табиийки, бундай ўзгариш салбий пул оқими деб туркумланади.

Шуни эслатиб ўтиш лозимки, NPV кўрсаткичини баҳолашдаги дисконтлаш жараёни ва кейинчалик бошланғич инвестициялар билан таққослаш, пул оқимларидан инвесторлар даромадларини айириб ташлаш ва пул оқимларининг замонавий қийматларини инвестицияларнинг бошланғич ҳажми билан таққослашга мос келади. Шундай қилиб, агарда пул оқимларининг прогнозида фоиз тўловлари ва қарзнинг асосий қисмини қайтариш тўловлари айириб ташланса, ушбу қарз кўрсаткичлари икки мартаба ҳисобга олинган бўлар эди (иккинчи марта дисконтлаш ва NPVни ҳисоблаш жараёнида).

Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг ҳисоб схемаси тугатилган кўринишга эга бўлади.

1. 10.1 жадвал ёрдамида пул оқимлари прогнозини амалга оширамиз.

2. Инвестицияларни молиялаштириш тузилмаси ва айрим таркибий қисмларнинг қийматидан (белгиланган фойда солиғи ставкасида) келиб чиққан ҳолда капиталнинг ўртача ўлчанган қийматини WACC баҳолаймиз.

3. Қуйидаги формула бўйича NPV кўрсаткичини ҳисоблаймиз:

$$NPV = -INV + \frac{CF_1}{(1+r)^1} + \frac{CF_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+r)^n} \quad (10.7)$$

Бу ерда: INV – инвестицияларнинг умумий ҳажми, r – WACC, CF_1 , CF_2 ... CF_n пул оқимларини эса 10.1 жадвалнинг охири қаторидан оламиз.

4. IRR – услубдан фойдаланилса, IRR кўрсаткичининг қиймати қуйидаги тенгламадан топилади:

$$\sum_{j=1}^n \frac{CF_j}{(1+IRR)^j} = INV \quad (10.8)$$

Кейинчалик, олинган даромадлиликнинг ички меъерининг қиймати капиталнинг ўртача ўлчанган қиймати билан таққосланади, агарда $IRR > WACC$ бўлса лойиҳа молиявий самарадорлик нуқтаи назаридан қабул қилинади.

10.4. Шахсий капитал схемаси

Шахсий капитал схемасига мувофиқ, инвестициявий лойиҳа самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаш қуйидагиларни қоида сифатида кўрган ҳолда амалга оширилади:

- лойиҳа NPV кўрсаткичини баҳолашда, дисконт кўрсаткичи сифатида лойиҳа шахсий капитали қийматидан фойдаланилади, бунда инвестицияларнинг ҳисоб ҳажмига фақат шахсий инвестициялар киритилади;

- IRR-услуб асосида қарор қабул қилиш жараёнида, лойиҳа даромадлигининг ички меъерининг қиймати шахсий капитал қиймати билан таққосланади;

- пул оқимларининг прогнозида фоиз тўловлари ва кредит инвестицияларнинг асосий қисмини қоплаш тўловлари ҳисобга олинади.

Пул оқимларининг прогнози 10.2 жадвалда тақдим этилган схема бўйича амалга оширилади.

Самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади:

1. 10.2 жадвал ёрдамида пул оқимларининг прогнози амалга оширилади.

2. Корхона шахсий капитали қиймати r_E баҳоланади.

3. Қуйидаги формула бўйича NPV кўрсаткичи ҳисобланади:

$$NPV = -INV_E + \frac{CF_1}{(1+r)^1} + \frac{CF_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+r)^n} \quad (10.9)$$

Бу ерда: INV_E – шахсий инвестициялар ҳажми, $r = r_E$, CF_1 , $CF_2 \dots CF_n$ пул оқимларини эса 10.2 жадвалнинг охириги қаторидан оламиз

10.2-жадвал

Шахсий капитал схемаси бўйича пул оқимларининг прогнози

	1- йил	2-йил	п-чи йил
Амортизация, фойда солиғи ва фоизларгача бўлган соф фойда				
минус амортизация				
минус фоиз тўловлари				
Солиқларгача бўлган соф фойда				
минус фойда солиғи				
Соф фойда				
Қўшимчалар: амортизация				
Ишчи капиталининг бўшаши				
Ускуналарнинг қолдиқ қиймати				
Минус қарзнинг асосий қисмини тўлаш				
Ишчи капиталининг ўзгариши билан боғлиқ қўшимча пул оқимлари				

4. Агарда IRR – услубидан фойдаланилса, IRR кўрсаткичининг қиймати куйидаги тенгламадан топилади:

$$\sum_{j=1}^n \frac{CF_j}{(1+IRR)^j} = INV_E \quad (10.10)$$

Ички даромадлилик меъёрининг олинган қиймати шахсий капитал қиймати билан таққосланади, агарда $IRR > r_E$, бўлса лойиҳа қабул қилинади.

Иккинчи схемага мувофиқ корхона шахсий капиталидан фойдаланиш самарадорлиги баҳоланади. Инвестициявий схеманинг барча кредит элементлари ҳисобдан «олиб ташланади».

Назорат саволлари:

1. Инвестициявий лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари.
2. Пул оқимларининг прогнози учун қайси иқтисодий кўрсаткич асос ҳисобланади?
3. Соф фойдани режалаштиришда ялпи харажатларни айириш кетма-кетлиги қандай?
4. Инвестициявий лойиҳани амалга ошириш жараёнида пул оқимларини режалаштиришда амортизация, фоиз ва солиқ тўловларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг анъанавий схемасида пул оқимларининг прогнози қандай амалга оширилади?
6. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг анъанавий схемасида дисконт кўрсаткичи қандай ҳисобланади?

XI-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАРДА ТАВАККАЛЧИЛИК ТАҲЛИЛИ, УНИ БАҲОЛАШ ВА БОШҚАРИШ

Таянч иборалар: ноаниқлик, таваккалчилик, ишлаб чиқариш таваккалчилиги, молиявий таваккалчилик, инвестициявий таваккалчилик, бозор таваккалчилиги, капитал қўйилмалар таваккалчилиги, сезувчанлик таҳлили, сценарийлар таҳлили, имитацион моделлаштириш.

11.1. Ноаниқлик ва таваккалчиликнинг умумий тушунчалари

Инвестициявий лойиҳа, капитал ва жорий харажатлар, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш ҳажми, товарлар нархи, лойиҳанинг вақт чегараларига нисбатан етарлича аниқ фикрларга асосланган бўлади. Бундай фикрларнинг сифати ва асосланганлик даражасидан қатъий назар, лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган воқеалар ривожини ҳар доим бир хил эмас. Бу ҳар қандай тадбиркорлик фаолиятининг асосий аксиомаси. Шу муносабат билан инвестициявий лойиҳалаштириш амалиёти бошқалар каторида ноаниқлик ва таваккалчилик жиҳатларини ҳам кўриб чиқади.

Ноаниқлик деганда – келажакдаги муайян воқеалар ривожининг бир хилда бўлмаслик ҳолати, бошқача қилиб айтганда бизнинг ҳамма нарсани била олмаслигимиз ва корхона фаолияти, шу жумладан инвестициявий лойиҳани амалга ошириш, ривожланишининг асосий катталики ва кўрсаткичларини аниқ башорат қила олмаслик ҳолати тушунилади.

Ноаниқлик ҳолатида, етарлича аниқ бўлган қарор йўқ, чунки инвестициявий лойиҳанинг ҳар бир кўрсаткичи бўйича мумкин бўлган қиймати интерваллари самарадорлик кўрсаткичи қийматининг интервалларини келтириб чиқаради. Ушбу интервал, одатда, капитал қийматини қоплайди, бу эса лойиҳани бир хилда қабул қилиш ёки рад этиш имконини бермайди. Бу ерда қарор қабул қилиш учун муҳим аҳамият касб этувчи янги бир омил пайдо бўлади – бу таваккалчилик омили.

Фараз қилайлик, бир ёки бир неча катталикларни (мисол учун, сотиш

хажми, маҳсулот нархи, умумий харажатлар ва х.) интервал шаклида бериш оқибатида, даромадлиликнинг ички меъёри қийматларининг тегишли интервали [11,2%; 18,5%] дан иборат бўлди. Корхона капиталининг қиймати 14%га тенг. Лойиҳани қабул қилиш керакми, ёки рад этиш? Тўғри қарор қабул қилиш учун, корхона учун салбий оқибатлар таваккалчилигини баҳолаш лозим.

Умумий ҳолатда таваккалчилик деганда бирор-бир нохуш воқеанинг рўй бериш эҳтимоли тушунилади. Табиийки, тадбиркорлик фаолиятида бундай нохуш воқеаларда корхона ресурсларининг бир қисмини йўқолиши, режалаштирилган даромадларнинг пасайиши ёки қўшимча харажатларнинг келиб чиқиши ва бошқалар тушунилади.

Таваккалчилик – бозор муҳитининг ўзига хос хусусиятидир. Таваккалчиликнинг асосий турлари қуйидагилар:

- корхона томонидан ўз мажбуриятларини бажармаслиги эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш таваккалчилиги;

- корхона томонидан ўз инвесторлари олдидаги молиявий мажбуриятларини бажармаслиги эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, молиявий таваккалчилик;

- шахсий ва сотиб олинган қимматли қоғозлардан иборат молиявий-инвестицион портфелнинг қадрсизланиши эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, инвестициявий таваккалчилик;

- фонд бозоридаги бозор фоиз ставкалари ва валюталар курсларининг ўзгариши эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, бозор таваккалчилиги;

- мамлакатдаги барқарор бўлмаган сиёсий вазият туфайли инвесторлар учун юзага келиши мумкин бўлган нохуш воқеалар билан боғлиқ, сиёсий таваккалчилик.

Капитал қўйилмалар таваккалчилиги – бу муайян турдаги тадбиркорлик фаолиятининг таваккалчилиги бўлиб, маблағ киритишдан исталган даромадни олмаслик эҳтимоли билан боғлиқ. Бундай таваккалчилик, таваккалчиликнинг юқорида санаб ўтилган барча турларини

ўз ичига олади.

Қатор вазиятларда, эҳтимоллик категорияларидан фойдаланишни назарда тутмайдиган, оддийроқ ёндашувлар билан чегараланиш мумкин. Ушбу услублар, инвестициявий лойиҳани амалга ошириш давомида корхона менеджментини такомиллаштириш учун ҳам, инвестициявий лойиҳа мақсадга мувофиқлигини тўлиқ асослаш учун ҳам етарлича самаралидир. Бундай ёндашувлар: сезувчанлик таҳлили ва инвестициявий лойиҳа сценарийлари таҳлилидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, ноаниқлик таҳлилига бўлган икки гуруҳдаги ёндашувларни ажратишимиз мумкин:

- сезувчанлик ва сценарийлар таҳлили йўли билан ноаниқлик таҳлилини амалга ошириш;

- турли хил эҳтимолий-статистик услублардан фойдаланган ҳолда таваккалчиликларни баҳолаш ёрдамида ноаниқлик таҳлилини амалга ошириш.

Инвестициявий лойиҳалаштиришда, одатда, кетма-кет ҳар иккала ёндашувдан ҳам фойдаланилади. Бунда биринчи ёндашув мажбурий, иккинчиси эса хошиш бўйича.

11.2 Сезувчанлик таҳлили

Сезувчанлик таҳлилининг асосий мақсади – инвестициявий лойиҳа турли хил омилларини лойиҳа самарадорлигининг асосий кўрсаткичи, мисол учун даромадлиликнинг ички меъёрига, таъсирининг таққослама таҳлилидан иборатдир.

Сезувчанлик таҳлилини ўтказишнинг энг рационал кетма-кетлигини келтирамиз.

1. Инвестициялар самарадорлигининг асосий кўрсаткичини танлаш. Бундай кўрсаткич сифатида даромадлиликнинг ички меъёри (IRR) ёки соф замонавий қиймат (NPV) хизмат қилиши мумкин.

2. Инвестициявий лойиҳа муаллифи аниқ фикрга эга бўлмаган

омилларни танлаш (яъни, ноаниқлик ҳолатида бўлган). Одатда буларга қуйидаги омиллар киради:

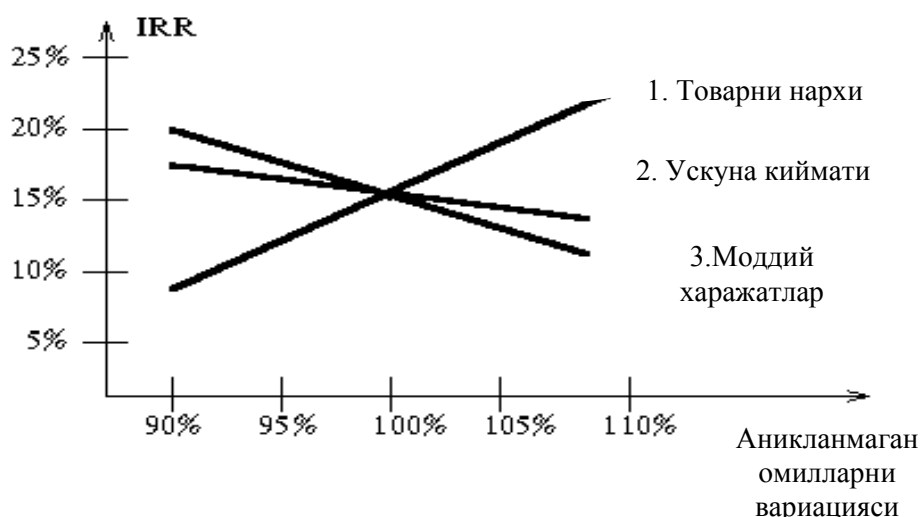
- капитал харажатлар ва айланма маблағларга қўйилмалар;
- бозор омиллари-товар нархи ва сотиш ҳажми;
- маҳсулот таннархининг таркибий қисмлари;
- асосий воситаларни қуриш ва ишга тушириш вақти.

3. Иккинчи босқичда танланган ноаниқ омилларнинг номинал ва чегаравий (юқори ва қуйи) қийматларини ўрнатиш.

4. Ноаниқ омилларнинг барча танланган чегаравий қийматлари учун асосий кўрсаткични ҳисоблаш.

5. Барча ноаниқ омиллар учун сезувчанлик графигини барпо этиш. Ғарб инвестициявий менежментида бундай график “Spider Graph” деб номланади. Учта омил учун бундай график 11.1-расмда келтирилган.

Мазкур график лойиҳанинг энг критик омиллари тўғрисида хулоса чиқариш, ва инвестициявий лойиҳани амалга оширишда уларга алоҳида эътибор қаратган ҳолда таваккалчиликни пасайтириш имконини беради. Мисол учун, агарда маҳсулот нархи критик омил деб топилган бўлса, лойиҳани амалга ошириш давомида маркетинг дастурини яхшилаш ва (ёки) товар сифатини ошириш лозим. Агарда лойиҳа ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига сезувчан бўлса, корхона ички бошқарувини такомиллаштириш ва унумдорликни ошириш бўйича махсус чораларни киритишга алоҳида эътибор қаратиши лозим. Ва ниҳоят, агарда моддий харажатлар омили критик деб топилган бўлса, хом-ашё харид нархини пасайтириш имконини берувчи янги узоқ муддатли шартномаларни тузиш мақсадга мувофиқ бўлади.

11.1-расм. Лойиҳанинг ноаниқ омиллар ўзгаришига сезувчанлиги

11.3. Сценарийлар таҳлили

Сценарийлар таҳлили – бу таваккалчилик таҳлилининг шундай услубики, у бошланғич маълумотларнинг базис тўплами билан бир қаторда, лойиҳа муаллифлари нуқтаи назаридан рўй бериши мумкин бўлган, бир қатор бошқа маълумотлар тўпламларини ҳам кўриб чиқади. Сценарий таҳлилида, молиявий таҳлилчи техник менеджердан «яхши» ва «ёмон» (сотувларнинг кичик ҳажми, паст нарх, юқори таннарх ва ҳ.) ҳолатлардаги кўрсаткичларни танлаб олишни сўрайди. Бундан сўнг, яхши ва ёмон шароитлардаги NPV ҳисобланади ва кутилаётган NPV билан таққосланади.

11.4. Монте-Карло имитацион моделлаштириш услуби

Монте-Карло имитацион моделлаштириш услуби, тасодифий сценарийларни яратиш имконини ҳосил қилиши ҳисобига, таваккалчиликни баҳолашда қўшимча имкониятларни яратади.

Таваккалчилик таҳлили натижаси NPVнинг қандайдир ягона қиймати билан эмас, балки ушбу кўрсаткични бутун мумкин бўлган қийматларининг эҳтимолий тақсимланиши кўринишида ифодаланади. Демак, потенциал инвестор, Монте-Карло услуби ёрдамида, лойиҳа таваккалчилигини тавсифловчи маълумотларнинг тўлиқ тўплами билан таъминланган бўлади.

Ушбу асосда маблағ тақдим этиш тўғрисида қарор қабул қилиш мумкин.

Умумий ҳолатда, Монте-Карло имитацион моделлаш-тирилиши бу шундай жараёнки, унинг ёрдамида қандайдир молиявий кўрсаткичнинг (бизнинг мисолимизда NPV) математик модели, компьютер ёрдамида бир неча марта имитацион тарзда ҳисоблаб ўтказилади. Имитация жараёни шундай амалга ошириладики, ўзгарувчанлар ўртасидаги маълум бўлган ёки фарз қилинадиган корреляция муносабатларига зиён етказилмайди. Натижалар, таваккалчилик меъёрини ҳисоблаш учун, статистик тарзда йиғилади ва таҳлил қилинади.

Таваккалчилик таҳлили жараёни қуйидаги босқичларга ажратилиши мумкин (11.2-расм).

<p><u>Прогноз модели</u></p> <p>Лойиҳа самарадорлигини ҳисоблашни прогноз қила оладиган моделни тайёрлаш</p>	<p><u>Эҳтимолликни тақсимланиши (1-босқич)</u></p> <p>тасодифий ўзгарувчилар тақсимланишининг эҳтимолий қонунини аниқлаш</p>	<p><u>Эҳтимолликни тақсимланиши (2-босқич)</u></p> <p>Ўзгарувчилар қиймати диапазонининг чегараларини ўрнатиш</p>
<p><u>Корреляция шартлари</u></p> <p>Корреляцияланган ўзгарувчиларнинг муносабатларини ўрнатиш</p>	<p><u>Имитацион ўтказишлар</u></p> <p>Тасодифий сценарийлардан фойдаланиш</p>	<p><u>Натижалар таҳлили</u></p> <p>Имитация натижаларининг статистик таҳлили</p>

11.2.-расм. Таваккалчилик таҳлили жараёни

Таваккалчилик таҳлили жараёнидаги биринчи босқич – прогноз моделини яратишдир. Бундай модел, танланган молиявий кўрсаткич прогнозига тегишли бўлган сонли ўзгарувчилар ўртасидаги математик нисбатларни белгилайди. Инвестициявий таваккалчилик таҳлили учун базис

модел сифатида, одатда NPV кўрсаткичининг ҳисоб модулидан фойдаланилади.

$$NPV = CF_0 + \frac{CF_1}{(1+r)^1} + \frac{CF_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+r)^n} = \sum_{k=0}^n \frac{CF_k}{(1+r)^k} \quad (11.1)$$

Умумий прогноз модели қуйидаги тарзда имитация қилинади. Пул оқимларининг муайян қийматларига тегишли бўлган, катта ҳажмдаги тасодифий сценарийлар ишга туширилади. Кейинчалик уларнинг NPV манфий қийматига тегишли бўлган улушини аниқлаш мақсадида, бита жойга йиғилади ва статистик қайта ишланади. Бундай сценарийларнинг умумий сценарийлар сонига нисбати инвестициялар таваккалчилигини баҳолайди.

Модел ўзгарувчилари (пул оқимларининг) эҳтимолларининг тақсимланиши, бундай катталикларни муайян диапазонлардан танлаш имконини беради. Бундай тақсимланиш математик тарзда амалга оширилади, ва бу билан моделлаштириш жараёнидаги ҳар бир ўзгарувчи учун қийматларнинг тасодифий танланиши назорат қилинади.

«Моделларни ҳисоблаш» иши компьютер зиммасига юкланади, ва ҳисоблашлар сони қарор қабул қилиш учун етарли бўлгунга қадар амалга оширилади.

Имитацион моделлаштиришни амалий бажариш учун Гарвард университетида ишлаб чиқилган «Risk Master» дастурини таклиф этиш мумкин. Бу дастурнинг асосий хусусияти шундаки, у корреляцияланган тасодифий сонлар билан ҳам ишлаш имконига эга.

Таваккалчилик таҳлилининг сўнгги босқичи, моделларни ҳисоблаш босқичида олинган натижаларни қайта ишлаш ва асослашдир. Ҳар бир ҳисоблаш $p = 100 : n$,

Бўлган воқеа эҳтимоллигини тавсифлайди

Бу ерда: p – бир марталик ҳисоблаш эҳтимоли,%;

n – танлов катталиги.

Мисол учун агарда тасодифий ҳисоблашлар сони 5000га тенг бўлса, битта ҳисоблаш эҳтимоли $p = 100 : 5000 = 0,02$ %га тенг бўлади.

Таваккалчилик меъёри сифатида, инвестициявий лойиҳа-лаштиришда, NPVнинг манфий қийматига эга бўлиш эҳтимолини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бундай эҳтимоллик имитацион моделлаштиришнинг ўртача статистик натижалари асосида баҳоланиб, битта ҳисоблаш эҳтимоли ва манфий қийматга эга натижалар кўпайтмасига тенг бўлади. Мисол учун, 5000та ҳисоблашдан 3454тасида NPV қиймати манфий бўлса, таваккалчилик меъёри 69,1%ни ташкил этади.

Назорат саволлари:

1. Таваккалчилик ва ноаниқлик деганда нима тушунилади?
2. Таваккалчиликни миқдорий таърифлаш имкониятлари қандай?
3. Инвестициявий лойиҳага таваккалчиликнинг қандай асосий турлари мансуб?
4. Энг оддий усул ёрдамида ноаниқликни қандай таърифлаш мумкин?
5. Инвестициявий лойиҳалаштириш жараёнида таваккалчилик таҳлилига бўлган қайси учта ёндашувни биласиз?
6. Сезувчанлик таҳлилининг моҳияти нимада?
7. Инвестициявий лойиҳалар таваккалчилиги таҳлилида сценарийлар таҳлилининг моҳияти нимада?

ХII-Боб. ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ЛОЙИҲАЛАР МОНИТОРИНГИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Таянч иборалар: мониторинг, кузатув, назорат қилиш, кўзгу.

12.1. Мониторингнинг моҳияти ва аҳамияти

Банк муассасалари инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга маблағ ажратиб, кредит берган вақтдан бошлаб қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилиш, кредитнинг мақсади ишлатилиши устидан назоратни (текширувни), яъни лойиҳани молиялаштиришнинг мониторингини олиб боради.

Қарз олган банк мижозлари ўз қонун ва қоидаларига эга бўлган бозор муҳитида, рақобатчилик шароитида фаолият юритадилар. Тўғри ривожланиш стратегиясини танлаб олмаган, бозор шароитига мослашмаган корхоналар ўз позицияларини бой берадилар. Қарз берилган пайтда ривожланиш истиқболига эга бўлган қарз олувчи бир неча ойдан сўнг объектив ва субъектив омиллар таъсирида қийин молиявий аҳволга тушиб қолиши мумкин. Натижада банк кредитининг қайтарилмаслиги хавфи юзага келиши мумкин. Шунинг учун лойиҳани молиялаштиришга маблағ ажратган банк (кредитор) қарз ҳолатини лойиҳанинг бутун муддати давомида доимий равишда назорат қилиб бориши, ўз вақтида юзага келаётган муаммолардан дарак берувчи «сигнал»ларни аниқлаши жуда муҳим аҳамиятга эга.

Лойиҳани молиялаштириш мониторинги молиялаштиришга ажратилган маблағлар қай йўсинда ишлатилаётганлигини назорат қилиш, унинг мақомидаги ўзгаришларни аниқлаш ва тегишли чора-тадбирларни кўриш тизимини кўзда тутати. Унинг мақсади асосий қарз ва у бўйича ҳисобланган фоизларнинг ўз муддатида қопланишини таъминлашидан иборат.

Мониторинг, энг аввало, лойиҳани молиялаштиришга маблағ бериш битимида тегишли барча ҳужжатларни ва уларнинг шартлари бажарилишини,

уларнинг банк-кредит сиёсатиغا, қабул қилинган меъёрлар ва тартибларга мувофиқлигини даврий текшириб боришни ўз ичига олади. Навбатдаги кадам қарздорнинг молиявий лаёқатини баҳолаш бўлиб, унинг балансини, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботини ҳамда миждознинг молиявий-хўжалик фаолиятини тавсифловчи бошқа ҳужжатларини таҳлил қилиш асосида амалга оширилади.

Мониторингнинг яна бир муҳим томони кредитни қоплашнинг иккиламчи манбаи-унинг қайтарилишининг таъминотини текшириш ҳисобланади.

Бугунги кунда республикада ҳар йили юзлаб лойиҳаларни молиялаштириш амалга оширилмоқда. Бу лойиҳалар давлат бюджети маблағлари, халқаро кредит линиялари маблағлари ҳисобига, бизнес-фонд ва бюджетдан ташқари фондлар, банклар, чет эллик ва хусусий инвесторлар томонидан молиялаштирилар экан, албатта, бу маблағларнинг қайтарилиши ва маълум миқдорда уларнинг фойда билан таъминланиши талаб этилади. Ушбу маблағларнинг муайян фойдаси билан қайтишлигини аниқлаш, текшириб бориш ва таҳлил қилиб туриш учун кредиторлар томонидан, шунингдек мол етказиб берувчилар, хусусан, лизинг, суғурта компаниялари ва кафиллик берувчи ташкилотлар томонидан лойиҳаларнинг мониторинги олиб борилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ҳам молиялаштирилаётган барча лойиҳалар устидан мониторинг олиб боришнинг умумий тизими жорий қилинган.

Ҳар бир молиялаштирувчи ёки кредитлашни амалга оширувчи ташкилотлар ўзларининг фаолият тури ва хусусиятларидан келиб чиқиб ўзларига хос бўлган мониторинг ўтказиш тартибини ишлаб чиқадилар ва шу асосда фаолият юритадилар.

Ўзбекистонда Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат кўмитаси Молия вазирлиги билан биргаликда 1998 йил 30 мартда «Қорхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил этиш ва

мониторингни юритиш тартиби» асосида мониторинг механизми йўлга кўйилган. Ушбу тартибга 1998 йил 19 августда ўзгартириш ва кўшимчалар киритилди. Бу тартибда мониторингнинг қисқача мазмуни келтирилган. Ушбу тартибга кўра, мониторинг – бу лойиҳанинг амалга оширилиши юзасидан тизимли кузатув олиб боришдир.

Мониторингнинг мазмуни «кўзгу» деган маънони англатади.

Мониторингни юритишда куйидагилар кўзда тутилади.

1. Амалга оширилмоқчи бўлган лойиҳада нима ишлаб чиқариш кўзда тутилганлиги.

2. Ишлаб чиқариш жараёнини бошидан охиригача кузатиб бориш.

3. Ишлаб чиқариш корхонасининг ташкилий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва экологик жиҳатдан асосланиши ва ташкил этилиши.

4. Лойиҳани молиялаштириш манбаларини аниқлаш ва уни молиялаштиришни амалга ошириш.

Мониторинг олиб бориш босқичлари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш;

- олинган маълумотлар асосида корхоналарнинг молиявий-хўжалик ҳолатини таҳлил этиш;

- таҳлил натижалари бўйича хулосалар қилиш ва таклифлар бериш.

Инвестицияларни жалб этиш ва уларнинг мониторинги механизми корхоналарининг кредит ресурсларига бўлган талабининг банкини шакллантиришда, инвестициявий жараённинг барча иштирокчилари билан ўзаро ҳамкорлик механизмини, уларнинг кредит линияларини ўзлаштириш жараёнига кўшилишини, шу жумладан инвестициявий даврнинг барча босқичларида кредит линиялари ресурсларидан инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш самарадорлигини кузатишни ва баҳолашни кўзда тутати.

Инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш самарадорлиги мониторингини ўтказишнинг мақсади инвестициялаш жараёнининг барча даражаларини доимий кузатиш ҳисобланади (уларнинг кенгайтирилган

вазифалари асосида):

- инвестициявий жараённинг барча иштирокчилари томонидан корхоналар лойиҳаларини (таклифларини) инвестициявий даврнинг барча босқичларида ўтиш муддатларига амал қилиш;

- инвестициявий лойиҳаларни амалга оширишни, шу жумладан, инвестициявий даврнинг барча босқичларида жалб қилинаётган чет эл кредит линиялари самарадорлигини таъминлашга кўмаклашиш.

Қўйилган маблағларининг юқори самарасини таъминлаш корхоналар томонидан инвестициявий лойиҳалар бўйича мажбуриятларни бажариш мониторингнинг асосий мақсади ҳисобланади.

12.2. Инвестициявий лойиҳасини амалга ошириш ва унинг мониторингини ўтказиш тизимини яратиш

Шакллантирилган инвестиция лойиҳасининг самарали амалга оширилиши, кўп ҳолларда, уни амалга оширишнинг тезкор режасининг ўз вақтида ва сифатли ишлаб чиқилишига боғлиқ бўлади. Бундай тезкор режа амалиётида инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг календар режаси деб номланади.

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режасини ишлаб чиқиш муайян тамойилларга асосланади ва муайян кетма – кетликда амалга оширилади. Қуйида биз Ушбу тамойилларни кўриб чиқамиз:

1. Календар режанинг объект табақаланиши (дифференцияси) бўйича тамойили календар режалаштириш инвестиция лойиҳасининг бутун даврига асосланиб амалга оширишини кераклигини кўзда тутди. Лойиҳани амалга оширишни календар режалаштириш жараёни уни амалга оширишнинг база муддатларига ва бизнес режада акс эттирилган инвестициялар оқими жадвалига асосланади.

Ҳар бир инвестиция лойиҳаси бўйича уни амалга ошириш учун банк томонидан лойиҳа мониторингини олиб борувчи лойиҳа менежери белгиланади.

2. Календар режанинг вақтинчалик тамойили ишлаб чиқиш шакли бўйича унинг деталлаштирилишининг турли хил даражасини назарда тутати. Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича календар режанинг вақтинчалик дифференциясининг асосий шакллари куйидагилар ҳисобланади:

- календар режа инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг йиллик жадвалини тезкор режалаштириш натижаларини акс эттирувчи бошланғич ва асосий ҳужжат ҳисобланади. У (йиллик жадвал) бир неча йиллар давомида амалга ошириладиган лойиҳалар бўйича режалаштирилаётган календар йил доирасида бажарилиши кўзда тутилаётган ишлар ҳажмини ўз ичига қамраб олади. Шунингдек у бир йил мобайнида амалга ошириладиган лойиҳаларда лойиҳанинг мақсадига кўра бажарилиш муддати ва кетма-кетлиги билан тавсифланади.

- лойиҳани амалга ошириш бўйича ишларнинг чораклик ёки йиллик режаси уларнинг кўрсатилган вақтинчалик оралиқлари доирасидаги аниқ, ҳажмларини қамраб олади. Уларни ишлаб чиқишнинг асоси бўлиб, деталлаштиришнинг тегишли кетма-кетлиги билан инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг йиллик жадвали ҳисобланади. Ишларнинг чораклик режаси йиллик режанинг тақдим этилиши билан бир вақтда тақдим этилади ва тасдиқланади.

- декадали (ўн кунлик) топшириқлар ишларни бажаришнинг ойлик режасини кетма-кет деталлаштириш шакли ҳисобланади. Бизнинг маҳаллий амалиётда календар режани табақалашнинг бу шакли камдан-кам ҳолларда қўлланилади. Бироқ, йирик инвестиция лойиҳалари учун жалб этиладиган кўпгина хорижий пудратчилар календар режалаштиришнинг бундай шаклини кенг тадбиқ этадилар.

3. Календар режанинг функционал табақаланиши тамойили унинг алоҳида функционал қисмларга бўлинишини назарда тутати. Бу инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режасини ишлаб чиқиш жараёнининг бирмунча маъсулиятли қисмидир. Бундай бўлиниш лойиҳанинг

ҳажми ва амалга оширилиши босқичига боғлиқдир. Унинг асосий функционал қисмлари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- а) лойиҳани амалга оширишга тайёрлаш;
- б) лойиҳа-конструкция ишлари;
- в) моддий техникавий таъминлаш;
- г) курилиш-монтаж ишлари;
- д) лойиҳани эксплуатацияга киритиш;
- е) лойиҳа кувватларини ишга тушириш;
- ж) лойиҳа бўйича қарзларни қайтариш.

4. Календар режа захирасини шакллантириш тамойили унга алоҳида киритилган ишлар муддатларининг таҳлили қилинган бузилиш ҳолларини аниқлашдан ва ушбу захиранинг лойиҳани амалга оширувчи иштирокчилари ўртасида тақсимланишидан иборат. Календар режадаги ҳар бир иш уни бажариш учун зарур бўлган вақт билан, ишларнинг бошланиш ва тугалланиш муддатлари билан тавсифланиши керак. Ишлаб чиқилган режа реал бўлишлиги учун алоҳида ишларни бажаришнинг режалаштирилган вақти 75-80%дан кам бўлмаган ишонч билан аниқланган бўлиши керак. Бундай эҳтимоллик асосида кўзда тутилладиган захира жами календар режа муддатининг 10-12%ини ташкил этиши керак.

5. Календар режа бажарилишини доимий назорат қилиш тамойили инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режалаштирилиши тегишли назорат қилувчи блокни ҳам ўз ичига қамраб олишидан иборат. Бу тамойилнинг бажарилиши учун жорий мониторинг қўлланилади.

Лойиҳани амалга оширишнинг яхши ишлаб чиқилган календар режасидан ташқари инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг бюджети ҳам жуда муҳим саналади. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг самарадорлиги кўпгина ҳолларда уни молиялаштиришнинг асосланган режаси билан аниқланади. Амалиётда бу молиявий режа «инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг бюджети» деб номланади (ёки лойиҳа бюджети). Бюджет инвестиция лойиҳасини амалга ошириш билан боғлиқ

харажатлар ва маблағлар тушумини акс эттирувчи қисқа муддатли (бир йилгача) тезкор молиявий режа сифатида ўзини намоён этади.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш иккита асосий вазифаларни ҳал этишга қаратилган бўлади:

1. Календар режанинг алоҳида босқичлари ҳажмида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича харажатлар ҳажми ва тузилишини аниқлаш.

2. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишни молиялаштириш учун белгиланган жами маблағлар ҳажми доирасидаги инвестиция ресурслари оқимининг зарур бўлган харажатларни қоплашини таъминлаш.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш учун асосий маълумот ҳужжатлари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси;
- алоҳида кўринишидаги ишларни бажариш ва календар режанинг алоҳида функционал блоклари кўринишида ишлаб чиқилган хом ашёлар, материаллар, мосламалар ва ускуналарни сотиб олиш харажатлари сметалари;
- инвестиция лойиҳасини молиялаштиришнинг умумий стратегияси;
- лойиҳа бизнес-режасини ишлаб чиқиш босқичида тузилган инвестициялар оқимининг олдиндан башорат қилинган жадвали.

Инвестиция жараёни босқичларига боғлиқ ҳолда инвестиция лойиҳасини амалга ошириш вақтида икки хил кўринишидаги бюджет ишлаб чиқилиши мумкин:

1. Капитал сарфлар ва маблағлар тушуми бюджети. Бу бюджет янги қурилиш билан объектнинг кенгайтирилиши, таъмирланиши ва техник жиҳатдан қайта қуроллантирилиши билан боғлиқ қурилиш-монтаж ишларини амалга ошириш босқичида ишлаб чиқилади.

2. Жорий пул сарфлари ва даромадлари бюджети. Бу бюджет инвестициялаш объектини эксплуатация қилиш босқичида (унинг ишга туширилишидан кейин) ишлаб чиқилади.

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджети пухта ишлаб чиқилгандан сўнг кузатиш, текшириш ва назорат қилиш тизимига эга бўлган мониторинг олиб борилади.

Амалга оширилмоқчи бўлган лойиҳа доимий назорат ёки мониторингни талаб этади. Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторинги тизими инвестиция бозори конъюктурасининг доимий ўзгариб туриши шароитида барча инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг муҳим жорий натижаларини доимий кузатиб боришни таъминлаш учун банк ёки компанияларда ишлаб чиқилган механизм сифатида ўзини намоён этади.

Банклар томонидан амалга оширилган инвестиция лойиҳалари мониторинги тизимини ишлаб чиқишнинг асосий мақсади бўлиб, инвестиция фаолияти самарадорлигини келтириб чиқарувчи режалаштирилган маълумотларга нисбатан юз берган четланишларни ўз вақтида ҳал этиш, бу четланишларни келтириб чиқарувчи сабабларни таҳлил этиш ва инвестиция фаолиятини меъёрлаштириш ҳамда самарадорлигини ошириш мақсадида унинг алоҳида йўналишларини тегишлича тартибга келтириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторинги тизимини яратиш куйидаги асосий тамойиллардан фойдаланишга асосланади:

1. Кузатиш учун инвестиция фаолиятининг бирмунча муҳим йўналишини танлаш. Бу тамойилнинг амалга оширилиши компания инвестиция фаолиятининг мақсадли шакллантирилган маълумотига асосланади, шу билан бирга инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида кузатишга тегишли бўлган ушбу фаолиятнинг устувор йўналишларининг аниқланиши билан боғлиқ ҳолдаги реал инвестицияларнинг портфели бўйича маълумотларга ҳам асосланади. Биринчи навбатда, кузатиш календар режа ва бюджетнинг уларнинг асосий бўлимлари бўйича амалга оширилиши устидан ташкил этилган бўлиши керак.

2. Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг ҳар бир йўналиши

бўйича ҳисобот кўрсаткичлари тизимини яратиш. Кўрсаткичларнинг бундай тизими, биринчи навбатда, бухгалтерия ҳисоби ва статистик ҳисобот маълумотларига асосланган бўлиши керак. Компанияда алоҳида кўшимча кўрсаткичларни киритиш зарурияти пайдо бўлганда «бошқарув ҳисоби» деб номланувчи тизим яратилади. Бу тизим тезкор бухгалтерия ҳисоботини тўлдиришга хизмат килади ва самарали бошқариш эҳтиёжига бўйсиндирилган бўлади (инвестиция фаолиятини бошқариш бундай ҳолларда бошқарув ҳисобининг мустақил блоки ҳисобланади).

Ҳисобот (маълумот)лар кўрсаткичлари тизими лойиҳа бўйича бирмунча муҳим кўрсаткичлар тузилиши ва ҳажми бўйича календар режани амалга ошириш жараёнини, харажатлар ҳажми ва тузилиши бўйича бюджетнинг бажарилишини, шунингдек уларни хусусий, қарз ва жалб қилинган манбалар кўринишида молиялаштириш бўйича ҳам акс эттириши керак. Ҳисоботлар кўрсаткичлари тизимида қарз олувчилар (мижозлар) билан олиб бориладиган суҳбат асосий ўринни эгаллайди. Қарз олочи билан суҳбатни ушбу корхоналар билан шуғулланувчи банк ходими олиб бориши керак, чунки у корхонада юз берадиган ҳолатлар тўғрисида етарли тасаввурга эга бўлади.

Суҳбатдан ташқари, бу тизимда банк ходимлари томонидан лойиҳа объектига бориб туриш яхши режалаштирилган бўлиши керак. Объектни бевосита кўздан кечириш ва танишиш инвестиция лойиҳасини амалга ошириш жараёни тўғрисида аниқ маълумотлар беради.

3. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг ҳар бир йўналиши бўйича умумлаштириб баҳо берувчи (аналитик) кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш. Баҳоловчи кўрсаткичлар тизими корхона инвестиция фаолиятининг алоҳида йўналишлари мониторинги мақсадидан келиб чиқиб яратилади ва бунинг учун жалб этилувчи маълумотлар (ҳисоботлар) кўрсаткичларига асосланади. Кетма-кет олиб борилувчи таҳлилнинг қулайлиги учун бу баҳоловчи кўрсаткичлар тизими унинг асосий бўлимлари кўринишида шакллантирилган бўлиши керак.

Таҳлилининг бундай бўлимлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун молиявий ресурсларни шакллантириш;
- инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун йўналтирилган молиявий ресурсларни ўзлаштирилиши;
- қурилиш объекти бўйича ишлар режасининг бажарилиши;
- инвестиция лойиҳаси бўйича активларнинг шаклланиши;
- инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича жорий самара-дорлик ва бошқалар.

Баҳоловчи кўрсаткичлар тизимини яратишдаги алоҳида бўлимлар доирасида уларнинг функционал бўлинмалари алоҳида кўрсатилган бўлиши мумкин. Бунга мисол, «инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун молиявий ресурсларни шакллантириш» бўлимида баҳоловчи кўрсаткичларнинг қуйидаги бўлинмалари ажратилган бўлиши мумкин:

- молиявий ресурсларни жалб қилиш бўйича вазифани бажариш даражаси;
- инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда хусусий ва қарз маблағларининг иштирок этиш даражаси;
- инвестиция лойиҳасини молиялаштириш манбаларининг ҳисоботи ва бошқалар.
- ҳар бир бўлимнинг бўлинмаларида бирмунча муҳим баҳоловчи кўрсаткичларнинг аниқ руйхати шакллантирилади.

Инвестиция фаолияти билан шуғулланувчи кўпгина банкларда умумий баҳоловчи кўрсаткичлар ҳисоб-китоби шахсий электрон ҳисоблаш машина (ШЭХМ)ларида махсус дастурлар ёрдамида автоматик тартибда амалга оширилади, шунинг учун кўрсаткичларнинг шаклланган тизимига бир вақтда жалб қилинган маълумотлар кўрсаткичлари асосида уларнинг ҳар бирининг ҳисоб-китоб амалиётини ишлаб чиқишга тўғри келади. Молиялаштириш манбасининг мослиги ва молиялашнинг кўриниши ҳам баҳоловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш усулига таъсир кўрсатади, шунинг учун ҳар бир

томон ўзини баҳоловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш учун дастурли таъминот сифатида намоён этади.

8. Маълумотларнинг (баҳоловчи кўрсаткичларнинг) ҳисобот базасини шакллантиришнинг даврийлигини ўрнатиш. Бундай даврийлик инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджетининг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Бундай даврийликнинг ҳисобга олиниши билан у куйидагиларга ажратилади:

- тезкор ҳисобот (декадали ёки икки ҳафтали);
- ойлик ҳисобот;
- чораклик ҳисобот;
- ярим йиллик ҳисобот.

Йиллик ҳисобот кўрсаткичлари инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жорий мониторингининг объекти ҳисобланмайди, чунки кўрсаткичлар ўзгаришининг динамикасини ойлар бўйича кузатиш мумкин эмас.

Юқорида кўрсатилган тўртга тамойиллар билан боғлиқ ҳолда бажарилган ишлар инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторингининг ниҳояланган (тугалланган) маълумот блокини тузишга имкон беради. Бу маълумотдан, нафақат, банк ичида, шунингдек корхоналар рейтингини тузишда ҳам фойдаланиш мумкин.

5. Кўзда тутилган ҳақиқий натижалардан четлашишга олиб келувчи асосий сабаб (омил)ларни таҳлил этиш. Таҳлилнинг бундай жараёнида, биринчи навбатда, календар режадан ёки бюджетдан «критик четлашувлар» кузатиладиган кўрсаткичлар ажратилади. «Критик четлашувлар» мезони сифатида декадали (икки ҳафтали) давр бўйича 20% ёки ундан ортиқ миқдордаги четлашишлар; ойлик давр бўйича 15% ёки ундан ортиқ фоизлар; чораклик бўйича эса 10% ва ундан юқори бўлган фоизлар қабул қилиниши мумкин.

6. Алоҳида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнини меъёрлаштириш имкониятлари ва захираларини аниқлаш. Мониторингни

ташкил этишнинг мазкур тамойилини амалга ошириш жараёнида захиралар алоҳида функционал блоклар кўринишида ва лойиҳаларни амалга ошириш жараёнини меъёрлаштириш бўйича буюртмачи ва пудратчиларнинг имкониятларини ўрганиш билан қаралади. Бундай имкониятларини ўрганиш билан қаралади. Бундай имкониятларнинг бири сифатида бюджетнинг молиявий захирасидан фойдаланиш кўриб чиқилган бўлиши мумкин.

7. Алоҳида инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджетнинг ўзгариши бўйича таклифларни асослаш. Агар алоҳида инвестиция лойиҳаларини малака ошириш жараёнини меъёрлаштириш имкониятлари чекланган бўлса (яъни тўлиқ ҳажмда меъёрлаштиришга олиб келолмасалар) ёки мавжуд бўлмаса, у ҳолда мониторингнинг яқунловчи босқичи бўлиб, бюджет ва жорий режалаштирилган-календар режанинг асосий ҳужжатларига тегишлича тузатишлар киритиш бўйича таклифларни асослаш ҳисобланади. Алоҳида ҳолларда инвестиция лойиҳасининг инвестиция портфелидан «чиқиши» тўғрисидаги таклиф асосланган бўлиши мумкин.

12.3. Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторинг

Инвестиция лойиҳалари мониторинги фақат уни амалга ошириш жараёнигагина хос бўлмасдан, балки уларни молиялаштиришга бўлган даврларда ҳам ўтказилади. Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторингнинг аҳамияти шундаки, у лойиҳани молиялаштириш давридаги мониторингга нисбатан афзалроқ ва аҳамиятлироқ ҳисобланади. Чунки унинг натижасида инвесторларнинг лойиҳани амалга оширишдаги мақсадлари олдиндан кўпроқ таъминланиш имкониятлари ҳосил қилинади.

Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказиладиган мониторинг куйидагиларни ўз ичига қамраб олади:

- инвестиция концепцияларини қидириш;
- лойиҳани бошланғич тайёрлаш;
- лойиҳани сўнгги шакллантириш ва унинг техник-иқтисодий молиявий

афзаллигини баҳолаш;

- лойиҳани узил-кесил кўриб чиқиш ва у бўйича қарорлар қабул қилиш.

Лойиҳанинг ушбу босқичлардан ўтиши инвестицияларнинг амалга оширилишини таъминлайди. Бундай вазиятни келтириб чиқариш учун инвестиция ғоясини амалга оширишнинг барча жиҳатлари пухта тайёрланиши ва шунга мос бизнес режа (инвестиция лойиҳаси) ишлаб чиқилиши лозим. Бундай лойиҳа салоҳиятли (потенциал) инвесторлар манфаатига мос келар экан, демак, ўтказилган тадқиқот ишлари кўзланган натижанинг ҳосил қилинишини таъминлаганлигини кўрсатади.

Натижалар ва ўтказилган таҳлилларнинг фойдали ҳисобланиши лойиҳани амалга ошириш ва уни молиялаштиришнинг энг яхши вариантини (схемасини) танлаш тўғрисида қарор қабул қилиш имконини (босқичига ўтишни) беради.

Ушбу босқич ёндашувининг афзаллиги лойиҳани тайёрлашга сарфланган харажатларнинг самарадорлигини кўрсатиб бериш ва оширишда яққол кўзга ташланади. Шунингдек ушбу босқич энг устувор ва самарали лойиҳани аниқлаш ва танлаб олиш имконини ҳам берадики, бу эса истиқболсиз деб топилган лойиҳаларнинг ўз вақтида аниқланишини ва рад этилишининг олди олинанишини таъминлайди. Лойиҳаларни бундай саралаш эса ҳамиша муҳим ҳисобланиб келинади.

Маблағлар киритишга муносиб бизнес-ғояларни қидириш ва танлаш инвестициялаш билан боғлиқ фаолиятнинг энг муҳим бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Сабаби, ушбу ҳол, охир-оқибатида, инвестиция маблағларини сафарбар этиш асосига айланиши мумкин. Бунинг учун лойиҳани бошланғич тайёрлаш ишлари пухта олиб борилиши лозим.

Лойиҳани бошланғич тайёрлаш босқичининг вазифаси эса инвестиция лойиҳасининг муносиб бизнес режасини ишлаб чиқиш, яъни ҳар қандай тижорат фаолияти учун умумий масалани ҳал этишдан иборатдир. Бундай бизнес режанинг вазифаси куйидаги иккита асосий саволларга жавоб топишга асосланади:

- инвестиция лойиҳаси концепсияси қанчалик қизиқарли ҳисобланади ва унинг устида ишлашни давом эттиришдан ҳамда лойиҳанинг техник-иқтисодий ва молиявий мақбуллигини баҳолаш учун асосли маълумотларни тайёрлашдан мантиқ мавжудми?

Лойиҳани сўнгги шакллантириш ва унинг техник-иқтисодий ва молиявий афзаллигини баҳолаш босқичида инвестицияларнинг барча жиҳатлари билан боғлиқ вариантларни ва муаммоларни муқобил кўриб чиқишни таъминлаши лозим бўлган лойиҳанинг техник-иқтисодий ва молиявий асосланишини тайёрлаш ҳамда таҳлил этиш амалга оширилади.

Сўнгги қарорни қабул қилиш учун маълумотларнинг барча турларини тайёрлаш лойиҳани сўнгги шакллантириш ва молиявий афзаллигини пухта баҳолаш босқичининг асосий мазмунини ташкил этади. Бу босқич фақат керакли молиявий маблағларнинг етарлича аниқлик даражасида қатъий таъминланган бўлиши мукин бўлган ҳоллардагина амалга оширилиши лозим.

Сўнгги ва навбатдаги босқич лойиҳани узил-кесил кўриб чиқиш ва лойиҳани молиялаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида сўнгги қарор қабул қилиш ҳисобланиб, у лойиҳанинг амалга оширилиши бўйича қарор қабул қилиш учун асос ҳисобланувчи баҳолаш ишларини ўтказишни назарда тутлади.

Лойиҳанинг сифати қанчалик юқори бўлса, уни баҳолаш бўйича шунчалик кам иш олиб борилади. Баҳоли хулосани тайёрлашда эса асосий эътибор лойиҳани молиялаштиришни амалга оширувчи фирмага қаратилади. Агар фирма тажрибали ва салоҳиятли бўлса, лойиҳанинг бутунлай ҳал этилиши таъминланиши мумкин. Лойиҳани энг сўнгги баҳолашда кўлланиладиган усуллар эса таҳлилнинг техник, тижорат, бозор, бошқарув, молиявий жиҳатларига асосланади.

Шундай қилиб, лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторинг лойиҳанинг самарадорлиги ва ҳаётийлигини бошланғич таҳлил этиш учун амалга оширилади. Бундай мониторинг лойиҳани амалга оширишдаги келиб чиқувчи муаммоларнинг олдини олишга ва лойиҳани

молиялаштириш жараёнидаги мониторингнинг ишончли ва жиддий вазиятларни келтириб чиқарувчи сабабларсиз, енгилроқ ўтказилишига имкон беради.

12.4. Банкларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш мониторингини ташкил этиш

Банкларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг мониторингини олиб бориши билан банкнинг «Лойиҳаларни молиялаштириш мониторинг» бўлими шуғулланади. Бу бўлим ҳам банкнинг бошқа бўлимлари каби ўзининг Низомига эга бўлади. Бўлим фаолияти банкнинг молиячи – маслаҳатчилар томонидан ишлаб чиқилган лойиҳалар мониторингини ўтказиш тартиби бўйича Низомга асосланади. Ушбу Низомда жорий мониторингни ўтказишнинг тўлиқ жараёни, қарз олувчининг молиявий аҳволини баҳолаш усуллари, турли хил молиявий коэффициентларини ҳисоблаш усуллари, муаммоли кредитларнинг мониторингини ўтказиш тартиби, таҳлилий усуллар ва ушбу ҳолатларни ҳал этишга доир маслаҳатлар келтирилган бўлади.

Бу бўлим фаолиятининг асосий мақсади ссуда ҳисоб-рақамидан тўлов ҳужжатларининг қилинган тўловларга мослигини назорат қилиш, объект жойлашган жойга чиқиш билан бирга кредитдан мақсадли фойдаланилганлигини текшириш, бажарилган ишларнинг назорат улчамларини ўтказиш ва курилиш муддатидан қатъий назар йилда камида икки марта сотиб олинган ускуналарни инвентаризация қилиш ҳисобланади.

Кредитдан мақсадли фойдаланилмаганлигини, ускуналарнинг комплект (яхлит) эмаслиги ҳамда етказиб келинмаганлигини ва бошқаларни аниқлашда бу бўлим куйидаги чораларни кўллашга ҳақли ҳисобланади:

- кредитлардан мақсадли фойдаланилмаганда кредитларнинг қолган қисмини муддатидан олдин қайтариб олиш (ундириб олиш);
- бажарилган ишлар қисми ҳажмида кредит суммасини муддатидан олдин қайтариб олиш;

- жарима жазоларини кўллаш.

Юқорида келтирилган ҳуқуқлар ва мақсадларга эга бўлган ҳолда мониторинг бўлими ўзининг тегишли мажбуриятларини бажаради.

Банкларда мониторинг куйидаги соҳаларда олиб борилади:

- молиялаштиришни назорат қилиш;
- курилиш жараёнини ва лойиҳани ишга туширишни назорат қилиш;
- кредитнинг мақсадли ишлатилишини назорат қилиш;
- кредит қайтарилишини назорат қилиш.

Ушбу соҳалар мониторингига параллел равишда гаровга кўйилган мулк предметлари ҳолатини ва корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини баҳолаш ҳам олиб борилади.

Молиялаштириш мониторингида куйидаги фаолиятлар амалга оширилади:

1. Тўлов ҳужжатларининг тасдиқланган объект сметасига ва фойдали ишлатилишига ҳамда шартнома баҳоларини аниқлашнинг тўғрилигига мос келгандаги тўлов объектларига ссуда ҳисоб-рақамидан ажратилган ҳар бир тўловини назорат қилиш.

2. Курилиш кетаётган жойга бориб кредитдан мақсадли фойдаланилаётганини ҳар чоракда текшириш.

3. Ҳар чораклик статистик таҳлилни ўтказиш, молиялаштиришнинг реал ва режали жадвалини ва қарз олувчининг кредит бўйича тўловларини назорат қилиш.

4. Кредит шартномаси, лойиҳа мониторингининг режаси ва техник тартиби талабларга мос келишини назорат қилиш.

Лойиҳа жараёни ва объектни ишга тушириш мониторинги куйидаги шакллар ва йўналишларда амалга оширилади:

1. Ссуда ҳисоб-рақамидан қилинган ҳар бир тўловда корхонадаги тўлов ҳужжатларининг объектнинг тасдиқланган сметасига ва фойдали ишлатилишига мослигини ва шартнома баҳоларининг тўғри аниқланганлигини назорат қилиш.

2. Ҳар чоракда статистик таҳлил олиб бориш, молиялаштиришнинг реал ва режали жадвалининг мослигини ва кредит бўйича қарз олувчининг тўловларини таҳлил қилиш.

3. Курилиш объектига чиқиш орқали кредитдан мақсадли фойдаланилаётганини ҳар чоракда текшириб бориш.

4. Кредит шартномаси, техник тартиб талаблари ва лойиҳа мониторинги режасининг бажарилишини назорат қилиш.

Курилиш жараёни ва объектни ишга тушириш мониторинги куйидаги шакл ва йўналишларда олиб борилади:

1. Курилиш муддатларининг ускуналарни келтириш ва уларнинг ишлаб чиқариш жадвалига мос ҳолдаги курилиш-монтаж ишлари муддатларини, ишларни жорий этиш жараёни ҳақидаги ҳисобот маълумотларини, текшириш натижаларини бевосита ўрганиш билан боғлиқликда, шунингдек курилишни олиб бориш савиясининг пасайиш сабабларини аниқлаш ва иқтисодий чоралар қўллаш билан ҳамда юқори ташкилотлар ва прокуратура органлари, хўжалик судларига зарур ҳолларда маълумотларини етказиш йўли билан кузатувларни назорат қилиш.

2. Пудратчи ва буюртамчилар томонидан ускуналарни етказиб бериш, объектни ишга тушириш бўйича курилиш-монтаж ишлари ва бошқа хизматлар учун тузилган шартномалар бўйича мажбурият-ларнинг бажарилишини назорат қилиш.

3. Объект бўйича курилиш-монтаж ишлари ва хизматларни ўрнатилган тартибда ва сотиб олинган ускунани инвентаризация қилиш бўйича йилида камида икки марта санокли, ўлчовли ва ҳисобли назорат ишларини олиб бориш.

4. Ускуналарни ишга туширишга қабул қилишда иштирок этиш ва лойиҳа кўрсаткичларининг лойиҳани амалга ошириш бўйича тасдиқланган стратегияларига мослигини назорат қилиш.

Молиялаштириш ва курилиш жараёнидаги мониторингда жараёнида куйидаги тадбирлар ҳам амалга оширилиши керак:

1. Кредит бўйича таъминланганлик ҳолати ва сифатини назорат қилиш.
2. Банк кредитига бўлган талабнинг ўсиши ёки қисқариши билан боғлиқ рискларни ҳисобга олган ҳолда, қарз олувчининг молиявий ҳолатининг ўзгаришини баҳолаш.
3. Бозордаги иқтисодий ҳолатини баҳолаш, лойиҳани амалга оширишнинг тасдиқланган стратегиясидан четланишини ва лойиҳанинг пул маблағлари оқими башоратини унинг реал ҳолатига таққослаш.

12.5. Банкларда инвестиция лойиҳалари ҳаётийлигининг мониторингини ўтказиш шакллари

Банклар хизмат кўрсатаётган мижознинг фаолияти тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш, кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш, берилган кредитлардан самарали фойдаланишлигини, ҳисоб-китоб ва тўловларнинг барча турлари бўйича тўғри юритилаётганлиги, асосий қарз ва у бўйича фоизларни қайтариш жараёнлари устидан текширув ва назорат олиб бориш тартибини ишлаб чиқиши керак.

Шунингдек ҳар чорақда банк ходимнинг (лойиҳа менежерининг) жойларга бориб, олиб борилаётган ишлар билан бевосита объектив танишиб, уларни баҳолаб, зарур бўлган ҳолларда ўз таклифларини бериб келиши. Корхонанинг раҳбари билан юзма-юз ҳолда олиб борилаётган ишлар, улар бўйича келгусидаги режалар, натижалар юзасидан суҳбат қилиши ҳам талаб тутилмаган салбий ҳолатлар пайдо бўлганда, банк берган кредитларни қайтариб олиш учун зарур чораларни қўллаши ҳам талаб этилади.

Умуман олганда, бу каби лойиҳаларни кредитлаш ва уларнинг ҳаётийлиги юзасидан банкларда мониторинг ўтказиш куйидаги шаклларда амалга оширилади:

1. Жорий мониторинг.
2. Муаммоли кредитлар мониторинги.

Жорий мониторингнинг бошланиши лойиҳа бўйича хулосани асбоб-ускуналарни олиб келиш битимини, кредит шартномасини ва мониторинг

режасини ўз ичига оладиган хужжатларни қабул қилиш билан бошланади. Қарз олувчи билан савол-жавоб ўтказилади ва қарз олувчи банкка лойиҳанинг техник-иқтисодий асослашни тақдим этади.

Мониторинг бўйича ишни режали ташкил этиш ва лойиҳаларнинг амалга оширилишини назорат қилиш учун банк томонидан барча лойиҳалар бўйича мониторинг режаларини бир хил тизимга келтириш талаб этилади. Шу билан бирга лойиҳанинг амалга оширилиши бўйича лойиҳа мониторинги режаси ишлаб чиқилади. Кредитнинг ҳимояси ташкил этилишини кўзда тутган ҳолда мониторинг режаси кредитлаш бўлимидаги мутахассислар (экспертлар) билан мониторинг бўлими мутахассислари ўртасида биргаликда кредитнинг барча даврига тузилади. Бунда мониторинг режасида ҳар чоракда камида бир марта банк ходимининг текширув учун жойларга бориб келиши кўзда тутилади.

Қарз олувчи томонидан тақдим этилган ҳисоботлар асосида лойиҳа мониторинги бўйича мутахассислар лойиҳа ҳолатини молиявий-иқтисодий таҳлилдан ўтказадилар:

-корхонанинг ҳар ойда Давлат Статистика кўмитасининг жойлардаги бўлимлари ва бошқармаларига ишлаб чиқариш фаолияти ҳақидаги топширадиган ойлик жадвалли ҳисоботлари;

- қарз олувчининг чораклик молиявий-иқтисодий ҳолати бўйича ҳисоботи. Бунда лойиҳанинг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш бўйича маълумотлар базасини бир тизимга келтириш зарур;

- лойиҳа мониторинги бўйича мутахассислар томонидан чораклик молиявий-иқтисодий ҳисоботлар таҳлили асосида кредитларни анкеталаш ўтказилади ва кредит рейтинги аниқланади, лойиҳалар мониторинги бошқармасига рисклар даражасини бир хил тизимга келтириш ва захираларни шакллантириш учун эркин ахборотлар тақдим этилади;

- кредитлардан мақсадли фойдаланишни текшириш ҳар чоракда иш ўрнида текшириш далолатномасини тузиш орқали амалга оширилади. Кредитлардан мақсадли фойдаланиш бўйича маълумотлар мониторинг

бошкармаси томонидан бериб борилади;

- лойиҳани ўзлаштириш бўйича кредитларнинг жадвалли ўзлаштириш муддатлари ойлар бўйича таққосланади;

- кредитнинг таъминланганлиги бўйича назорат. Ҳар бир аниқ кредит учун алоҳида гаровга қўйилган мулкни текшириш далолатномаси ва ҳар чоракда гаровга қўйилган мулкнинг ҳолати ҳақидаги далолатнома ишлаб чиқилади;

- ҳамма манфаатдор субъектларга лойиҳалар ривож, кредитлар ва уларнинг фоизлари қайтарилиши ҳақида ҳисоботлар тузиш ва уларни тақдим этиш;

- қарз олувчининг сўмдаги маблағларини эркин алмашинувчи валютага конвертация қилиш бўйича ишларни амалга ошириш. Ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун хом ашё ва материаллар сотиб олиш мақсадида маблағларни конвертация қилиш, ҳужжатларни тайёрлаш, миқдорий кўрсаткичлар бўйича ҳисоб-китобларни текшириш;

- хом ашё сотиб олиш ва тайёр маҳсулотларни сотиш мақсадида маркетинг изланишларини (тадқиқотларини) доимий равишда олиб бориш. Маҳсулотларнинг оморда туриб қолиши сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- қарз олувчининг айланма маблағлари ҳолатини доимий равишда ўрганиш ва уни бир маромда сақлаши учун чора-тадбирлар кўриш ва ҳаттоки, кредитлар бериш.

Амалиётда банклар томонидан ўз мижозларини кредитлаш ҳамиша самарали натижалар билан яқунланавермайди. Айрим ҳолларда корхоналарнинг ўз бизнес режаларини номукамал ишлаб чиқишлари ва фаолиятини мақсадли амалга оширмаганликлари, шунингдек бошқа турли сабаблар натижасида банклар томонидан тақдим этилган кредитларнинг қайтарилиш муаммоси вужудга келади.

Албатта, муаммоли кредитлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди ва уларни вужудга келтиришнинг ўзига хос омиллари мавжуд бўлади.

Муаммоли кредитларни келтириб чиқарадиган омилларнинг белгилари куйидагилар ҳисобланади:

1. Кредитнинг мўлжалланган мақсади бўйича ишлатилмаслиги.
2. Шартнома, бизнес-режада, техник-иқтисодий асослаш ва бошқа кредит хужжатларида акс эттирилган жадвалларнинг амалга ошмаслиги:

- молиявий-статистик ҳисоботни «узатиш» жадвалининг амалга ошмаслиги;

- сифатсиз асбоб-ускуналар, хом ашё ва материалларни ўзлаштириш ва рақобатбардош бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш.

3. Қарз олувчининг молиявий-иқтисодий ҳолатининг ёмонлашиш тенденцияси, шу жумладан:

- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиши;

- маҳсулот сотилишининг сустлашиши;

- қарз олувчининг фаолиятидаги режаларида кескин ўзгаришлар юз бериши;

- қарз олувчи ҳолатининг тармоқларда ёки сотиш бозорида ёмонлашиши.

4. Қарз олувчининг банк олдидаги мажбуриятини бажара олмаслигига олиб келувчи «форс-мажор» ҳолатларининг вужудга келиши, жумладан:

- қарз олувчининг ишлаб чиқарган маҳсулоти нархининг пасайишига сабаб бўлувчи омилларнинг келиб чиқиши;

- раҳбарият ва мулкдорлар таркибидаги радикал ўзгаришлар оқибатида менежментнинг ёмонлашуви;

- мол етказиб берувчиларнинг хом ашё ва материалларни ўз вақтида етказиб бера олмаслиги;

- қарздорнинг бизнес-ҳамкорлари ишончсизлигини кўрсатувчи далилларнинг вужудга келиши.

Кредитлар муаммоли бўлиб қолган пайтларда тўрт босқич асосида ташкилий тадбирлар ўтказилади.

Биринчи босқич. Агар қарз олувчининг вақтинчалик молиявий қийинчиликлари туфайли лойиҳалар амалга оширилишида содир бўлган ўзгаришлар кузатилса, куйидаги тадбирлар ўтказилади:

- а) банк бўлимларининг маъсул ходимлари билан фикр алмашиши;
- б) куйидаги мақсадларда хўжалик органларига ташриф буюриш:
 - лойиҳанинг бажарилишини баҳолаш;
 - қарз олувчининг раҳбарлари билан музокаралар ўтказиш;
 - лойиҳанинг ривожланиш муаммоларини аниқлаш;
 - рискларни баҳолаш;
 - кредитни ўзлаштиришнинг қолган даврига лойиҳанинг бизнес режасини (ТИА) ўрганиб чиқиш;
 - корхона ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиши учун қарз олувчилар ва манфаатдор шахслар ўртасида музокаралар олиб бориш;
 - муаммоли кредитларнинг ҳал этилишини ташкил этиш мақсадида кредит комитетини жалб этиш ва улар билан музокаралар олиб бориш.

Иккинчи босқич. Қарз олувчининг кредит юзасидан муддати узайтирилган қарзлар бўйича мажбурияти. Бу босқичда кўриладиган чора-тадбирлар куйидагича:

а) қарз олувчининг дебиторлик мажбуриятлари билан ишлаш. Бу иш қарз олувчи фаолиятига боғлиқ ҳамма фаолиятлар таҳлилини талаб этади. Мажбуриятлар занжири тузилади, бир-бирига боғлиқ мажбуриятлар қопланиши схемаси ишлаб чиқилади;

б) мижознинг ҳисоб-рақамлари ёпилади. Таъсир кўрсатишнинг бу тури жуда эҳтиёткорлик билан амалга оширилади, чунки бу қарз олувчининг айланма маблағларини бутунлай йўқотишига олиб келиши мумкин;

в) тўлов муддатини узайтириш. Кредитни узайтиришни амалга оширишда барча молиявий-иқтисодий кўрсаткичлар таҳлили амалга оширилади, нақд пул билан таъминланганлик текширилади, бизнес-режа ишлаб чиқилади ва материаллар лойиҳалар мониторинги бошқармасига берилади.

Бу ерда ўзгарган кўрсаткичлар ёрдамида янги лойиҳа мониторинги режаси ишлаб чиқилади ва хулоса билан биргаликда лойиҳа бўйича кредит комитетига тақдим этилади. Кредит анкетаси тузилади ва кредит портфели мониторинги бошқармасига берилади. Ҳисоботнинг ҳамма турлари ва маълумотлар базаси бўйича тегишли ўзгартиришлар киритилади.

Учинчи босқич. Хизмат кўрсатувчи банк мутахассислари, лойиҳалар мониторинги бошқармаси ходимлари, лойиҳа экспертлари, ҳокимият вакиллари ва бошқа манфаатдор шахслар билан биргаликда корхонанинг ишлаб чиқаришни маромийлаштириш мақсадида текширилади. Тегишли ҳолларда корхонанинг раҳбарларини ўзгартириш масалалари кўриб чиқилади.

Тўртинчи босқич. Муддати узайтирилган мажбуриятларни қоплаш мақсадида ўтказиладиган мониторинг гаровга қўйилган мулкни сотиш йўли билан амалга оширилади.

Вужудга келган муаммоли кредитларнинг юқоридаги босқичлар асосида ҳал этилиш тамойили муаммоли кредитлар бўйича кўриладиган чора-тадбирларнинг ижобий натижаси, самарасини таъминлаши билан ўз аҳамиятини кўрсатиб туради. Лекин ҳар бир инвестор ёки кредитловчи банк ва ташкилотлар ўзларининг мақсадлари ва фаолият йўналиши хусусиятидан келиб, чиқиб мустақил тарзда ўзига хос шакл ва усул бўйича муаммоли кредитларни ҳал этиш чора-тадбирларни тизимини ишлаб чиқадилар.

Назорат саволлари:

1. Мониторинг моҳияти нимадан иборат?
2. Мониторинг аҳамияти нимадан иборат?
3. Банкларда инвестиция лойиҳалари ҳаётийлигининг мониторингини ўтказиш шакллари.
4. Банкларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш мониторингини ташкил этиш.

5. Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторинг.
6. Инвестициявий лойиҳани амалга ошириш ва унинг мониторингини ўтказиш тизимини яратиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2012-йилнинг асосий яқунлари ва 2013-йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи газетаси. .2013.
2. «Инвестициявий лойиҳаларни амалга оширишни рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 19.01.1998 й. № УП-1919. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони
3. «Чет эл инвестицияларига эга лойиҳаларни амалга ошириш механизмини рағбатлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги 9.02.1998 й. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони.
4. Алексанов Д.С., Кошелев В.М. Экономическая оценка инвестиций.-М.: Колос-Пресс, 2002.-382с.
5. Гозибеков Д.Г. и др. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. Ташкент. «Фан ва технология». 2004 й.308 б.
6. Жўраев А.С. ва бошқалар Инвестиция лойиҳалари таҳлили. Ўқув қўлланма. –Т.: Шарқ. 2003.
7. Ишмухамедов А.Э., Қосимов. М.С., Жумаев. З.А., Жумаев Қ.Х. Лойиҳа таҳлили. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси. Адабиёт жамғармаси нашриёти.-Т.: ТДИУ. 2004. -159 с.
8. Виленский П.Л. В.Н.Лившиц., Е.Р.Орлова, С.А.Смоляк. - Оценка эффективности инвестиционнўх проектов. - издательство «Дело» - М.: 1998.
9. Крушвич. Л., Шефер Д., Шваке М. Финансирование и инвестиции. Сборник задач и решений/Пер с нем.под обҳей ред Сабова З.А и Дмитриева А.Л.-СПб:Питер, 2001.
10. Ё.К.Қориева, И.У.Нематов “Хорижий инвестициялар” ўқув предмети бўйича: ўқув-услубий мажмуа (бакалавриат босқичи талабалари учун) / “Иқтисодий таълимда ўқитиш технологиялари” Ўқув-услубий қўлланма. -Т.: ТДИУ, 2008, 124-бет.

11. Лоренс ДЖ. Гитман. Майкл Д. Джонк. “Основы инвестирования”.- М.: Издательство “Дело” 1997г. – 10-40 с.
12. Рустамова И.Б. Исследование эффективности привлечения инвестиций в малом и среднем бизнесе. Дисс.... канд.экон.наук. -Т.: 2000. 245 с.
13. Саматов Г.А ва бошқалар. Инвестирование и проектнўй анализ. Учебное пособие. – Т.: ТошДАУ. 2006. 228 с.
14. Samatov G.A., Rustamova I.B. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish fanidan amaliyot darslari uchun. Uslubiy go’llanma. Toshkent., 2013. 65 b.
15. Старик Д.Э. Расчётў эффективности инвестиционнўх проектов. Учеб.пособие.-М.: ЗАО «Финстатинформ», 2001.-131 с.4.
16. Лизинговўй сектор Узбекистана: итоги 2012 года. “Ассоциация лизингодателей Узбекистана” . www.ula.uz
17. www.gov.uz–Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳокимияти портали.
18. www.press-service.uz–Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати расмий сайти.
19. www.mfer.uz–Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигининг расмий сайти.
20. www.omad.uz–Бизнес ривожу учун ахборот портали.
21. www.UzA.Uz–Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти.
22. www.review.uz – “Экономическое обозрение” журналининг расмий сайти.
23. www.cer.uz – Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайти.

Мундарижа

	Кириш	3
I-Боб.	Инвестициявий лойиҳалаштиришни асосий қоидалари.	5
1.1	Лойиҳа ва лойиҳа даври тушунчалари.	5
1.2	Инвестициявий лойиҳалар таҳлилининг жиҳатлари.	17
1.3	Инвестициявий лойиҳани бошқариш.	35
1.4	Лойиҳанинг инвестициявий эҳтиёжлари. (Масалалар)	41
II-Боб.	Инвестициявий молиялаштиришнинг моҳияти ва иқтисодий аҳамияти.	44
2.1	Инвестициянинг моҳияти ва шакллари.	44
2.2	Транспорт мажмуи корхоналари фойдаланиши мумкин бўлган инвестицион ресурслар манбалари	52
2.3	Инвестициявий фаолиятнинг субъект ва объектлари.	55
2.4	Инвестициявий фаолият тамойиллари. Инвестициялар жалб қилиш шартлари.	56
III-Боб.	Худудлар ва корхоналардаги инвестициявий муҳит жозибадорлигини белгиловчи омиллар	60
3.1.	Инвестициявий муҳит тўғрисида умумий тушунчалар.	60
3.2.	Таваккалчиликлар	61
3.3.	Ҳукумат сиёсатининг инвестициявий муҳитга таъсири.	62
3.4.	Автомобиль транспорти корхоналари учун қулай инвестициявий муҳитни таъминлашнинг асосий (бошланғич) шароитлари.	63
3.5.	Инвестициявий муҳитга таъсир этувчи омиллар мажмуаси.	65
IV-Боб.	Инвестициявий лойиҳани бизнес режа шаклида тақдим этиш.	73
4.1.	Инвестициявий бошқарувда бизнес-режанинг роли ва ўрни.	73
4.2.	Бизнес-режанинг халқаро ЮНИДО шакли.	75

4.3.	Германия намунавий бизнес-режаси.	75
4.4.	Америка намунавий бизнес-режаси.	77
4.5.	Хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва аҳолини сифатли ва тезкор транспорт хизматлари билан таъминлаш юзасидан бизнес-режа.	
V-Боб.	Кредитлаш асослари.	84
5.1.	Кредитнинг моҳияти	84
5.2.	Кредит шакллари.	85
5.3.	Кредитнинг функциялари	92
5.4.	Кредит тизими ва кредит муносабатлари	95
5.5.	Кредит тизимининг таркибий қисмлари	96
5.6.	Кредитлашнинг асосий тамойиллари	97
5.7.	Микрокредит бериш тартиби	100
5.8.	Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги ва уларни аниқлаш кўрсаткичлари.	105
5.9.	Кредит баҳоси, кредитни ва унга ҳисобланган фоизларни сўндириш.	110
5.10.	Кредитлардан фойдаланиш устидан банк назорати, курилиш монтаж ишлари ва монтаж учун топширилган ускуналарнинг назорат ўлчашларини бажариш тартиби.	113
5.11.	Микромолиялашнинг хориж тажрибаси	116
VI-Боб.	Лизинг муносабатлари.	133
6.1.	Лизингнинг асосий тушунчалари.	133
6.2.	Лизинг муддати	136
6.3.	Лизинг операцияларининг шакли ва турлари	137
6.4.	Лизингни кенг тарқалган турлари	139
6.5.	Лизинг операциялари субъектларининг вазифалари	141
6.6.	Кичик бизнес субъектлари учун лизингнинг устунликлари	143
6.7.	“Камаз” русумли автоуловни лизингга олиш учун бизнес-режа.	145

VII-Боб.	Инвестициявий лойиҳалаштиришнинг молиявий-математик асослари.	153
7.1.	Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати концепцияси. Фоизлар назарияси	153
7.2.	Пулларнинг ҳозирги ва келажакдаги қийматини аниқлашда инфляция таъсири.	154
7.3.	Пул оқимларини орттириш ва дисконтлаш.	156
7.4.	Пулларнинг вақт оралиғидаги қиймати. (Масалалар)	157
VIII-Боб.	Инвестициявий лойиҳа капитали қийматини баҳолаш	168
8.1.	Капитал қиймати тушунчаси ва иқтисодий моҳияти.	168
8.2.	Капитал қийматини аниқлашдаги ёндашувлар ва моделлар.	168
8.3.	Шахсий капитал қийматини аниқлаш моделлари	169
8.4.	Имтиёзли акциялар қийматини ҳисоблаш модели	172
8.5.	Қарз капитали қийматини аниқлаш моделлари	172
8.6.	Капиталнинг ўртача ўлчанган қиймати.	174
IX-Боб.	Инвестициявий лойиҳалаштириш жараёнида зарарсизлик ва таваккалчиликнинг таҳлили.	175
9.1.	Зарарсизлик таҳлилининг асосий тушунчаси ва мақсади.	175
9.2.	Харажатларнинг туркумланиши.	175
9.3.	Зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш	178
9.4.	Зарарсизлик таҳлилининг график кўриниши	179
9.5.	Киритилган даромад таъсири ва жорий воситалар таҳлили.	180
X-Боб.	Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги баҳолаш	184
10.1.	Инвестициявий лойиҳаларини самарадорлигини баҳолаш усуллари	184
10.2.	Инвестициявий лойиҳани амалга оширишдан тушадиган фойда прогнози (башорати)	190
10.3.	Самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблашнинг анъанавий схемаси	191
10.4.	Шахсий капитал схемаси	193

XI-Боб.	Инвестициявий лойиҳаларда таваккалчилик таҳлили, уни баҳолаш ва бошқариш	196
11.1	Ноаниқлик ва таваккалчиликнинг умумий тушунчалари. Таваккалчилик турлари.	196
11.2	Сезувчанлик таҳлили.	198
11.3	Сценарийлар таҳлили	199
11.4	Монте-Карло имитацион моделлаштириш услуби	199
XII-Боб.	Инвестициявий лойиҳалар мониторингини ташкил этиш	202
12.1	Мониторингнинг моҳияти ва аҳамияти	202
12.2	Инвестициявий лойиҳасини амалга ошириш ва унинг мониторингини ўтказиш тизимини яратиш.	204
12.3	Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторинг.	211
12.4	Банкларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш мониторингини ташкил этиш.	213
12.5	Банкларда инвестиция лойиҳалари ҳаётийлигининг мониторингини ўтказиш шакллари.	215
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	221